

ФРАУ МЮЛЛЕР

не налаштована

платити більше

Наташка Сняданко

УДК 821.161.2
ББК 84.4УКР
С53

Жодну з частин даного видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Дизайнер обкладинки *Тетяна Коровіна*

ISBN 978-966-14-6119-1 (PDF)

© Сняданко Н. В., 2013
© DepositPhotos.com / jumpingsack, konradbak, обкладинка, 2013
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2013
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2013

Помирати до закінчення робочого дня заборонено

У цій книжці немає позитивних героїв. Само по собі це не дивувало б аж так, але у ній немає й героїв негативних. Можливо, тому, що в ній узагалі не знайшлося місця ані для героїв, ані для геройства. Наталці Сняданко вдалося написати надзвичайно людський роман: без зайвих екстрем, пафосу чи сентиментальності.

Із крижаним спокоєм авторка розмотує клубок розповіді, раз у раз ніби перемикаючи камеру з однієї ситуації на іншу, переносючи увагу з ключових подій на позірно неважливі деталі, нюанси, жести. Жодного разу нараторка не зраджує нікого зі своїх улюблених героїв — ані словом, ані відтінком епітета чи простим співпереживанням. Так працюють хірурги і слідчі: відсторонено, точно, результативно. Тому й читач почувається, ніби людина зі скальпелем і лупою: тут надрізали, тут придивилися, і вже вся історія постає в геть іншому світлі, уже на вчинки Христини дивимося крізь призму її дитинства, її болю і спогадів, які краще б забути. Поступово, сторінка за сторінкою, тема заробітчанства немов розпливається на горизонті, а на передній план виходять прості людські переживання, вічні тривоги й любовні сумніви, ідентичні у всіх точках планети.

А як добре усе починалося! Двіжовий Берлін, любовний трикутник, і — хо-хо! — не просто трикутник, а лесбійське тріо, загадкова смерть, детектив, самогубство, українські емігрантки, раптово побачене в газеті оголошення про жінку, яка викинулася з вікна, передчуття якогось жахливого злочину чи невідвротної трагедії. Словом, було безліч можливостей послизнутися і збитися на манівці провокуванням лесбійською темою, надмірною критикою України й розхвалюванням омріяної Європи, написати, врешті-решт, народницьку сагу про гіркі пригоди української жінки-заробітчанки, яка в цей складний час не здається, не підкоряється долі, а намагається вижити та думає про сім'ю, батьківщину і бла-бла-бла...

Наталка Сняданко успішно обійшла всі підводні рифи, не послизнулася і не впала. Кожна трагедія, як відомо, має людське обличчя. Такою вона є і в цій книжці: Христина і Соломія — це не жінки-інтелігентки з пострадянської країни, яким випало важко гарувати і зазнавати принижень на чужині; це насамперед люди, які живуть, кохають, розважаються, мріють, плачуть, а поміж тим виконують свою буденну працю, яка все одно не стає для них найважливішим у житті. З таким спокоєм про страшні речі пише, наприклад, німецька письменниця Герта Мюллер. Так людську поведінку і страхи розкладають по полицях психоаналітики.

Авторка дивиться на трагедію мільйонів українських сімей без надриву: мовляв, нічого ненормального, досвід заробітчанства за кордоном — це просто ще один досвід, до того ж цікавий і часом навіть приємний, бо можна пожити в Берліні, подивитися на інший світ, познайомитися з новими людьми, зрештою — просто змінити своє нудне й застоєне життя. Мабуть, саме завдяки цій природності оповіді героїні роману з кожним реченням стають нам усе ближчими, більш фактурними й різносторонніми. Як живі люди, в яких усього є потроху — і радості, і смутку.

Один поет писав, що «в тексті мають бути стіл і стілець, миска і ложка, і багато різної їжі, щоб люди сіли, поїли і пішли від тебе назавжди». У цій книжці — як і в кожному доброму романі — можна досхочу надихатися різним повітрям, крокуючи з героїнями Берліном чи Венецією, слухаючи Вагнера чи Вівальді, згадуючи дитинство чи ніби збоку придивляючись до рідної затуркані країни, шукаючи зав'язку злочину і поринаючи в таємниці й хитрощі лесбійської любові, проходячи всю процедуру отримання шенгенської візи чи занурюючись у нюанси фрейдистського трактування снів. Дія в романі триває всього один день, але цілком імовірно, що ви прочитаете його за одну ніч. І це буде одна з найкращих ваших ночей.

Андрій Любка

Біженцеві з Африки, який приплив до Європи
в товарному контейнері, не дали дозволу залишитися,
бо визнали його розповідь про подорож
«занадто монотонною
та позбавленою описів довколишніх краєвидів».

З польської преси

«Сьогодні вранці на Зальцштрассе, поряд із будинком номер п'ять, було знайдено тіло жінки, яка викинулася з вікна третього поверху, попередньо отруївши власницю помешкання — 92-річну Ганну Копириць, — прочитала Христина на першій сторінці газети, що лежала на кухонному столі. — За версією слідства, тіло, швидше за все, належало нелегальній імігрантці з України 32-річній Соломії Кравець. Вона доглядала за жертвою».

Соломія Кравець мешкала з Христиною в одній кімнаті. Ще вчора вранці вони розмовляли за сніданком.

— Як думаєш, що краще передати малому — машинку з пультом чи конструктор? — спитала Соломія.

Христина спробувала уявити її струнке тіло з ледь кривуватими ногами й родимкою під правим коліном розпластаним на бруківці Зальцштрассе. Але замість цього пригадувала лише яскраву пачку баченого дорогою в супермаркеті «Лего», яке продавали зі знижкою, і вона навіть намагалася додзвонитися Соломії, щоб спитати, чи купити іграшку. Але не додзвонилася.

Христина ще раз перечитала статтю, ніби сподіваючись, що можна зужити літери, якщо їх перечитувати достатньо часто, і вони поволі розсмокчуться, розпливуться поміж паперовими волокнами, переформатуються у великі чорні квіти

на сіруватому тлі, спалахнуть і випаруються, а тоді все знову стане як раніше — без отруєної бабці та нерівно обведених білою крейдою контурів чужого тіла на бруківці.

Майже машинально Христина повернулася до роботи, відмовившись від звичного перепочинку за кавою та газетою, який дозволяла собі завжди, прибираючи рештки сніданку за мешканцями понеділкової квартири. Її господарі — колишні безробітні, а тепер власники модної крамниці натуральної косметики Беттіна і Рудольф. Обличчя Беттіни було вродливим, попри очевидну неправильність рис. На це обличчя хотілося дивитися — на те, як його задовгий ніс, завеликий рот, занадто випуклі очі раптом склалися в привабливе ціле і світилися тією внутрішньою впевненістю в собі, без якої будь-яка вродливість залишає враження недовершеності, зблякlostі, непримітності. Особливо гарно Беттіні вдавалася посмішка, довкола якої, ніби довкола невидимого магніта, натягувалися й ставали пружними м'язи обличчя, розташовувалися симетрично й правильно, так іноді випростовують спини втомлені касирки в супермаркеті, зловивши на собі уважний і зацікавлений чоловічий погляд. А чоловіки в цей момент теж мимоволі вбирають животи й підіймають руку до волосся, щоб театральним жестом накреслити в повітрі плавну лінію, уздовж якої спадають на чоло чуприни вродливих поетів і акторів. І цей жест залишається незмінним навіть у тих, чиї чуприни давно втратили плавність ліній, у тих, чиї чуприни ніколи не виглядали так, як у вродливих поетів чи акторів і навіть тих, у кого просто давно немає чуприни.

Рудольф був невисоким блондином із понуро опущеними плечима та вицвілими бровами. На його щоках майже завжди нерівними плямами розливався рум'янець, ніби борщ по скатертині. Коли Рудольф щось говорив, то нама-

гався відвести погляд убік. У нього були жовті зуби та майже безбарвні сіро-голубі очі. Він гриз нігті й губи, але намагався стримувати себе від цього в присутності дітей.

Беттіна і Рудольф закінчили філософський факультет невеличкого провінційного університету й кілька років намагалися знайти роботу за фахом. За цей час у них народилося двоє дітей і вони переїхали з університетського містечка до рідного міста Беттіни. Мати Беттіни розлучилася й виїхала за кордон, як тільки діти досягли повноліття. Христина навіть познайомилася колись із нею — ця дуже затишна й водночас активна жіночка з досі міцним бюстом і пружними сідницями вивчила п'ять іноземних мов, поки сиділа вдома з трьома своїми дітьми. Вона належала до того типу жінок, які ніколи не забувають, скільки ложечок цукру ти додаєш у каву, і, зустрічаючись із тобою вдруге в житті, готують тобі каву, ні про що не питаючи, ніби прожили з тобою багато років. Але чомусь ця їхня напівавтоматична заповідливість, за яку вони навіть не очікують вдячності, викликає частіше роздратування, ніж захоплення.

— Знаєш, бути домогосподаркою не так уже й погано, — сказала вона. — Уранці позбираєш дітей, відправиш у школу й маєш купу часу для себе. Я люблю читати книги і вчити іноземні мови. — І вона посміхнулася такою ж, як у Беттіни, теплою посмішкою, від якої світло, що просочувалося крізь шиби, почало здаватися яскравішим, а Христина мимоволі випросталася.

Батькові Беттіни, здається, теж більше подобалося сидіти вдома й читати книги, ніж працювати директором будівельної фірми. Тому після розлучення він купив особняк і достроково вийшов на пенсію. А тепер постійно сидів удома. Принаймні, таке враження склалося в Христини, бо за два роки, протягом яких вона в різний час і в різні дні

приходила сюди прибирати, жодного разу не трапилося, щоб він кудись пішов або хоча б збирався. Це був маленький сухуватий дідок із гачкуватим носом. Здавалося, розмовляючи, він бічним зором шукає нірку, куди можна було б утекти й промовчати, якщо співрозмовнику раптом спаде на думку щось запитати.

Мати Беттіни тепер жила у власній віллі біля моря й торгувала нерухомістю.

Беттіна з чоловіком переїхали жити до батька на час фінансових труднощів, але потім залишилися назавсім.

Беттіна та Рудольф виглядали щасливою парою. Вони проводили разом не лише весь час, поки працювали у своїй крамниці, а й вечори. Телевізора у них не було, зате було багато настільних ігор, музичних дисків, фортепіано. Вечорами вони розмовляли, пили чай і читали вголос книги. Рудольф любив грати на фортепіано, Беттіна плела гачком.

Іноді, коли нікого не було вдома, Христина теж дозволяла собі на кілька хвилин сісти за інструмент.

Якщо Рудольф і Беттіна бували вдома, то запрошували Христину випити разом кави, розпитували, як справи, пропонували забрати з собою вже прочитану ранкову газету, питали, чи сподобалися книги, які вона позичала читати попереднього разу, рекомендували нові. Вони ніколи не дивилися на годинник і платили завжди за домовлені чотири години, не перевіряли й того, наскільки якісно витерта пилюка чи помиті вікна. Їх завжди все влаштовувало, і навіть почувалися незручно, коли Христина прибирала, а вони продовжували снідати. Спершу це дивувало її, але потім вона збагнула, що Рудольф і Беттіна належать до того типу людей, яким прибиральниця вдома потрібна зовсім не для підтримування ідеального порядку. Після довгих років, коли самим доводилося перебиватися випадковими заробіт-

ками, їм було важливо знати, що й вони нарешті можуть собі дозволити когось наймати. Рудольф у часи безробіття підробляв таксистом, до того ж нелегально, щоб не втратити соціальної допомоги, а Беттіна так само нелегально вечорами кельнерувала в кнайпі пакистанців за рогом їхнього дому. Тепер їхня постпролетарська солідарність якимось химерним чином уживалася з гордістю бізнесменів-неофітів, а прагнення дозволити собі все, що раніше знаходилося за недосяжною межею розкоші, — зі спробами зберегти лояльність до тих, хто продовжує залишатися за цією межею. Якби прибиральницею в них була не Христина з її вищою музичною освітою й багатолітнім педагогічним досвідом, а грубувата тітка з глибокого села, їм, мабуть, було б легше. Бо тоді вони могли б тішити себе, що роки, витрачені на навчання, таки не минули марно, а соціальне розшарування справедливо проходить уздовж демаркаційної лінії особистої культури та загального розвитку. Але Христина не вписувалася в цю струнку й зручну схему, тому в їхні стосунки до щирої доброзичливості й демократичної поблажливості домішувалося ледь помітне почуття провини.

Христина цінувала їхнє ставлення, але в безлюдному помешканні їй працювалося значно комфортніше. Адже після дружньої бесіди за кавою та читання газети рано чи пізно наставав момент, коли господарі переходили на веранду й сідали грітися на сонці або розкладали якусь настільну гру й бавилися в неї разом із дітьми, а вона йшла до комірчини, щоб узятися за відро й ганчірки. І тоді їй здавалося, що краще б не було жодного дружнього триндіння за кавою, краще б відразу все було чесніше, брутальніше та без зайвих реверансів.

Хоча, ясна річ, тепер Христина вже реагувала на всі ці тонкощі далеко не так загострено, як на початку свого перебування тут. Можливо, через те, що вже могла собі дозволити

вибирати клієнтів і не погоджуватися працювати в усіх під-ряд. До того ж вона навчилася з першої розмови відрізняти людей, з якими спрацюється, від різних фріків, що намагалися відігратися на ній за власні проблеми та невдачі.

Як, скажімо, один із її перших клієнтів, який зачекав, поки вона закінчить прибирання, потім покликав її до туалету, розстібнув ширінку й полив сечею стіни та підлогу. А потім запропонував їй вибір — прибрати це й отримати домовлену суму або йти додому без нічого.

Чи подружня пара дуже заможних юристів, які удвох займали триповерховий особняк і платили їй раз на місяць банківським перерахунком. Тих ніколи не було вдома, коли Христина прибирала, і кілька місяців вона пропрацювала спокійно. А потім якогось дня замість оплати надійшов лист із описом недоліків роботи, помічених за останній місяць. Перелік складався із 20 пунктів на зразок: «Згідно з перевіреними фактами, пилюку в четвертому ряду книг у шафі в гостьовій кімнаті витирали не щоразу, а через раз, а рамки фотографій протирали взагалі лише раз на тиждень», «посуд було складено до посудомийки в неправильному порядку — згори завжди мають бути лише горнята та склянки, натомість там була одна тарілка» чи «в туалеті для гостей завжди слід залишати 4 запасних рулони туалетного паперу, одного разу там було лише 3» тощо. За ці недоліки з неї було вирахувано 105 % платні, і вона залишалася винною господарям ще 5 %, які їй великодушно пробачили. Закінчувався лист формулюванням: «Фрау Мюллер не налаштована платити більше, ніж належить».

Іще в колекції з минулого була подружня пара, яка чекала на її прихід, щоб почати кохатися в спальні, відділеній від їдальні їхньої двокімнатної квартири лише розсувними дверима з матового скла. Трапилося також кілька збоченців, які пропонували сексуальні послуги, й агресивний тип,

що погрожував кухонним ножом. Ну і, ясна річ, безкінечна вервиця домогосподарок, яким неможливо було догодити і які ходили за нею крок у крок та показували кожну пропущену пилінку й невідмиту плямку на склі чи дзеркалах. Були й такі, яким хотілося «поспілкуватися», і саме вони дратували Христину найбільше своїми безкінечними: «А знаєте, та парочка з квартири навпроти — ну вони вже просто зовсім знахабніли. Учора о 17.15 припаркували своє авто просто перед дверима гаража сусідів. Я годину сиділа біля вікна, бо якби раптом сусіди повернулися, треба ж було їх повідомити, чиє авто заважає їм заїхати до гаража».

Христина не любила понеділків. Понеділки мало хто любить, і це лише посилювало її роздратування, бо змушувало усвідомлювати ще й власну пересічність, а водночас і неспромогу з нею змиритися.

Цей понеділок обіцяв бути особливо довгим. Крім помешкання Беттіни і Рудольфа (чотири години) належало ще прибрати нагорі, у батька Беттіни (година), потім у сліпого музикознавця Рольфа Мікшунеску (чотири години), далі в Еви, де можна буде залишитися або піти додому. Але думку про повернення додому Христина наразі намагалася відігнати від себе якомога далі.

* * *

Сходи до її кабінету були стрімкими й довгими. Третій поверх старої австрійської будівлі. У якій-небудь панельній багатоповерхівці з тих, де жила Христина, це був би вже як мінімум п'ятий поверх. Ліфтом вона не користувалася. Сходи ніколи не обманювали. Варто було попустити собі на кілька тижнів, а іноді навіть днів, і після підйому починало шалено битися серце, бракло повітря, а діставшись нарешті нагору, доводилося відсапуватися ще кілька хвилин.

У крихітному кабінеті стояло фортепіано, на ньому — баночка з-під консервованих огірків, у банці — штучні маки з уже трохи вибляклими й припорошеними пелюстками. На одній із квіток бракувало кількох пелюсток, а на банці — частини наклейки, яка поступово стиралася й відпадала, залишаючи на склі масний матовий відблиск, схожий на іній на шибці. Щодня, прийшовши на роботу, Христина сідала на стільчик біля фортепіано, відсапувалася й зосереджено вдивлялася в маки, ніби намагаючись перемістити всередину порожньої банки нікотиновий присмак на язичці, який тепер з'являвся в неї під час фізичних навантажень, хоч курити вона кинула вже кілька років тому, посилене серцебиття, неприємний піт, який стікав по спині вздовж хребта, тривожне відчуття втрати контролю над своїм тілом. Вона не любила штучні квіти, а ці не любила особливо, їй здавалося, що після підйому сходами її обличчя стає схожим на ці неприродньо червоні запилені маки, і вона ховала банку в куток і там же забувала, а сумлінна прибиральниця пані Геня так само незмінно щодня витягала квіти й ставила назад. Іноді, здається на Паску, прибиральниця міняла квіти. Христині було незручно за те, що вона забуває поставити квіти назад, на фортепіано, адже пані Геня намагалася бодай якось прикрасити кабінет, і те, що Христина не любила штучних квітів, не давало їй права ображати прибиральницю.

Крім фортепіано, у кабінеті стояли вішалка для одягу, два стільці й письмовий стіл. На стіні висів портрет Миколи Лисенка зі складеними на грудях руками. В усіх сусідніх кабінетах теж висіли портрети Лисенка, але офіційніші, суворіші погруддя, тінь на яких фарбувала півголови в білий колір. І лише в неї портрет трохи відрізнявся, а складені на грудях руки додавали Лисенкові чогось майже домашнього, затишного, здавалося, він зараз посміхнеться якомусь

переляканому першачкові і похвалить його виконання гами соль мажор. Кабінет був крихітним, у ньому одночасно могло поміститися не більше трьох людей, яким слід було повертатися обережно, щоб не зачепити одне одного ліктями. Але це не заважало Христині, навпаки, так легше було випровадити до коридору надто турботливих мам і бабусь, які прагнули залишатися на уроках свого чада. Деякі, щоправда, виявлялися наполегливішими за неї й таки сиділи на розхитаному стільчику біля столу. Такою була мати Остапа, одного з найбільш здібних її учнів. Вона водила сина до музичної школи, чекала його, поки йшли заняття, а потім забирала навіть тоді, коли він уже був підлітком, і Остап зовсім не соромився надмірної материної опіки, а коли однієї дражнили його, просто не звертав на це уваги. Рано чи пізно їм набридало, і вони припиняли дражнитися. Він був вайлуватим невисоким і категорично неспортивним хлопцем, з дитинства носив окуляри та постійно тримав голову ледь нахиленою вперед, напружуючи шию, ніби не довіряв, попри окуляри, короткозорим очам. Його мати мала таку ж звичку, і через те, коли вони обережними дрібними кроками йшли вулицею, здалеку були схожими на двох гігантських черепах. Христина ніколи не бачила Остапового батька — мабуть, син із матір'ю жили удвох. Його мати працювала директоркою юнацької бібліотеки, розташованої неподалік музичної школи. Там було непогане відділення музичної літератури, і Христина іноді заходила туди. Мати Остапа керувала кількома жіночками, вік яких застиг на невизначеній позначці «середній», і тепер уже неможливо було на вигляд сказати про нього щось точніше. Ці жіночки немов щодня вправлялися в тому, щоб стати ще більш заповідливими у виконанні наказів своєї начальниці й побажань своїх читачів, ще більш непомітними й нечутними, і досягали в цьому все вагоміших результатів; здавалося,

вони не наважувалися й старіти, поки на це не було спеціального розпорядження. Вони сиділи кожна на своєму кріслі, замріяно посміхаючись з-над спиць, і плели якісь нескінченні зелено-сірі светри. Частина цих светрів ставала подарунками Остапові, і він слухняно надягав їх навіть до школи, уже у вхідних дверях сутулячись і пригинаючись, ніби під невидимими ударами. Кожен новий светр діти якись дивом відрізняли від попереднього, хоча Христині завжди здавалося, що це роками один і той же незмінний светр, який росте разом із хлопчиком, настільки однаковими вони були. І коли светр мінявся, діти зустрічали Остапа кпинами, але швидко втрачали інтерес і припиняли знущатися. Він був занадто легкою жертвою, просто мовчав, що б вони не робили чи не казали, а це позбавляло процес сенсу і не приносило нападникам жодного задоволення.

Увесь час, поки Остап грав, його мати сиділа у кріслі Христини, жодного разу навіть не спитавши дозволу на це. Він грав, його мати пильно вдивлялася в зсутулені плечі сина, і між ними натягувалася якась невидима струна, відчутна майже фізично, а якщо Христина в цей момент проходила за спиною хлопчика, перетинаючи траєкторію цієї струни, Остап майже завжди здригався й брав фальшиву ноту. На академконцертах, якщо матір не пускали до залу, він виконував жахливо навіть ті твори, які щойно перед тим, у кабінеті Христини, звучали просто блискуче. Остап так ніколи і не взяв участі в музичних конкурсах, куди школа делегувала тих, хто найкраще складав шкільні академконцерти, бо хоч Христина й намагалася отримати для Остапової матері особливий дозвіл на присутність під час академвиступів, проте дирекція відмовила їй.

Академконцерти у школі чомусь були закритими. Тобто іноді, коли на них не з'являлися директор і його заступниця, Христина з Соломією потай пускали батьків пере-

ляканих першачків до зали, щоб ті могли сісти зручніше й подивитися на виступ власної дитини, але таке траплялося рідко. Здебільшого директор і його заступниця Аделаїда Григорівна на академконцерти таки приходили.

Аделаїда Григорівна була схожа на велику розгодовану ящірку. Її колихке тіло неквапливо і по-своєму навіть пружно переливалося під складками широких балахонів, що їх вона зазвичай носила. Коли Аделаїда Григорівна рухалася, важко було зрозуміти, які саме частини тіла стартують першими, а які — за ними. Здавалося, вона раптово зсувається з місця й долає певну відстань, потім на мить завмирає, неначе акумулюючи заряд енергії, необхідної, аби зрушити з місця солідну вагу її тіла, і знову різко та впевнено долає відстань. Поміж цими ривками деякі частини її тіла продовжували рухатися — одні ще не встигали зупинитися, інші вже готувалися до наступного ривка. Спостерігати за її рухом було так само цікаво, як відстежувати коливання хвиль, і хоч нескладно було відрізнити попередній крок Аделаїди Григорівни від наступного, так само як одну хвилю від іншої, але враження залишалося монолітне й цілісне. Здавалося, що цей рух ніколи не припиняється, як рух морської води, просто іноді він трохи заспокоюється, а потім знову стає інтенсивнішим.

На обличчі Аделаїди Григорівни була велика червона пляма — екзема, родимка чи опік — невідомо. Ця пляма тяглася від правого вуха через усю щоку аж до вуст, перетинаючи їх навпіл. І якщо при погляді на масивну колихку брилу її тіла ззаду ще можна було собі уявити, що з нею є сенс сперечатися, не погоджуватися, заперечувати, то після того, як вона поверталася передом і погляд співрозмовника мимохіть зосереджувався на більшій половині вуст, розділених навпіл контуром плями, ніби кордоном,

будь-які ілюзії щодо ймовірності не погодитися в чомусь із Аделаїдою Григорівною зникали назавжди.

Вони з'являлися здебільшого разом — Аделаїда Григорівна і директор, чийм заступником вона була. Директор сягав приблизно їй до пояса, був худеньким і лисуватим, на плечах його вицвілого костюма в брунатну смужку завжди лежала лупа, а окуляри чомусь завжди мали тріщину на правому склі. Час від часу тріщина переміщалася — це означало, що директор міняв скло, оправу чи самі окуляри, намагаючись позбутися тріщини, але йому не щастило і тріщина з'являлася знову.

Вони мовчки заходили до актового залу, так само мовчки дивилися на вчительку, яка дозволила собі впустити батьків на академконцерт, учителька мовчки розводила руками, і батьки понурою вервечкою поверталися до коридору. Там вони вишиковувалися біля стіни й через голови одне одного зазирали крізь широко прочинені двері.

Цей ритуал мав у собі якусь дуже притаманну решті музичних ритуалів внутрішню логіку. Аби відчуті себе причетним до посвячених, необхідно було пройти певні ініціаційні пониження — багатогодинні вправління, недосягну схоластику сольфеджіо, неможливість двічі відтворити вдало зіграний такт, боротьбу з ритмом. Так само необхідно було продемонструвати свою обраність загалові — у цьому випадку батькам: і незручність місця, і пози, з якої їм дозволялося спостерігати концерт, мала наочно вказувати на це.

Щось схоже відбувається між клерком і відвідувачем у тих установах, де відвідувач не є клієнтом, а лише прохачем або тим, хто зобов'язаний пройти певну процедуру — скажімо, сплатити за житлово-комунальні послуги в спеціальному віконечку біля ЖЕКу. Це віконечко ніколи не буде розташоване на зручній для платника висоті, а завжди десь у районі пупця, так що платник не зможе побачити касир-

ку, якщо не зігнеться в низькому поклоні. І саме ця відстань, перегородка, незручна поза, поклон або витягнута шия і є тими промовистими й однозначними символами влади, які нівелюють і перекреслюють усі соціальні, освітні чи будь-які інші відмінності. Христині завжди здавалося, що батьки, зазираючи здалеку через голови одне одного, нічого не бачать, окрім бордово-брунатної плями на щоці Аделаїди Григорівни, формою схожої на надгризений із внутрішнього боку рогалик Одеської області.

Сходи були мармуровими, вичовганими, з попроламуваними подекуди перилами. Мармурові сходи були далеко не в усіх австрійських будівлях, більшості доводилося задовольнятися дерев'яними, але, окрім цих сходів, музична школа мало що вберегла з колишньої розкоші будинку. Достатньо було відчинити перші-ліпші двері, і в очі відразу ж кидалися намазані олійною фарбою панелі, оббиті дерматином двері та лавки, незмінні традесканції в кошачках, макраме й вицвілі плакати з правилами техніки безпеки. Сліди різних епох перемішалися в цих стінах і щільно вкрилися бруднувато-сірим нальотом радянськості, крізь плівку якої лише де-не-де проступали деталі барвістіших періодів, як-от ці сходи.

У дитинстві, коли вона підіймалася цими сходами до батька, який працював у тому кабінеті, де тепер містилася приймальня, тріщин на мармурі було ще менше, і Христина могла надовго затриматися біля котрогось із особливо примхливих візерунків, аби, вдивляючись у переплетення ліній, заглибитися в якийсь свій, внутрішній лабіринт, що складався із картинок і візій, напівреальних, напівпримарних, напівнедобачених і недовигаданих. І якщо зосередитися на цьому потоці й достатньо довго та уважно

вдивлятися у відтінки мармуру на стіні поперед себе, можна відчути, як по спині знизу догори повзуть мурашки, і світ довкола зникає кудись, перестає відчуватися тягар наплечника й торби зі змінним взуттям, непомітно зникає час у тоненькій чорній заглибині поміж двома відтінками сірого на мармуровій стіні, і ось уже занепокоєний батько спускається сходами й перериває цей досвід перших у житті медитацій. Слід поспішати з'їсти канапку, випити чай і не запізнитися на сольфеджіо, а потім на другий інструмент — віолончель.

На віолончель Христина ходила до батькової співробітниці Теодозії Борисівни. Батько вважав її хорошим педагогом, хоч насправді вона була просто привабливою жінкою, доброю і не надто вимогливою. Теодозія Борисівна мала густе й довге руде волосся того інтенсивного мідного відтінку, якого не вдається досягти жодними фарбами, матово-зелені очі та пишний бюст. Усього цього вже було б цілком достатньо, але Теодозія Борисівна мала ще погляд, від якого, здається, могло закипіти молоко. Цей погляд був спокійним, пасивним, навіть безвольним і при цьому так глибоко проникав кудись попід ребра, що там починало пекти. Чоловікам, на яких вона його скеровувала, хотілося рухатися в усіх напрямках одночасно, праглося накинутися на Теодозію Борисівну з обіймами, та не менше було бажання тікати від неї кудись на безпечну відстань, уберегтися, позбутися гарячих мурашок, які виповзали якимись потаємними ходами їм на спину, вирватися з розпеченої повільності цього магнетичного погляду.

Мабуть, схожі почуття охоплювали в присутності Теодозії Борисівни й батька, і, здається, те, що багато років вона була його ученицею, навряд чи їх послабили. Та хоч із-поміж суперечливих бажань у нього домінувало останнє, він у край рідко наважувався бодай просто подивити-

ся їй у вічі під час розмови про успіхи Христини, а чи глянути їй услід, коли запаморочливий аромат її волосся, який не здатні були перебити ані шампуні, ані парфуми, віддалявся разом із її довгою чорною спідницею. Мабуть, він боявся, що варто йому хоч раз необережно підняти очі на Теодозію Борисівну, як він уже не зможе відірватися й застигне перед нею, як Христина застигала на сходах, розглядаючи внутрішні краєвиди, сховані в тріщинах мармурових стін. І не буде кому спуститися до неї сходами і забрати з рук важкий наплечник.

На Христину Теодозія Борисівна поклала великі надії. Ця амбітна вчителька тоді лише починала кар'єру й була переконана, що кожна друга її учениця повинна стати лауреаткою хоча б одного районного конкурсу. А Христина, без сумніву, мала шанси піти значно далі. І взагалі, непогано було б зробити віолончель основним інструментом.

Про останнє вона не раз говорила батькові. І той кивав, уважно роздивляючись носики своїх черевиків, переводив погляд із правого на лівий і знову кивав, погоджуючись із учителькою. Він нічого не мав проти її слів, але так і не зробив віолончель основним музичним інструментом доньки.

Христина була задоволена своєю роботою. Вона прагнула влаштуватися сюди ще з часів навчання в консерваторії, навіть перевелася на заочний задля цього. Любила відчуття тріумфу, коли її учні здобували призові місця на конкурсах або навіть просто добре виконували складні твори, і завжди сприймала це як свої власні перемоги. Але коли бувало навпаки і приходили діти, які явно не справлялися, не хотіли, яких батьки просто примушували займатися музикою, теж не дратувалася і не впадала у відчай. Просто працювала з ними, наскільки вдавалося, і спокійно ставилася до того, що хтось кидає музичну

школу до завершення. Коли Христина дивилася на роздратованих молодих мам, які з розпачем в очах розповідали їй, що дитину неможливо ні переконати, ні примусити займатися вдома, то особливо чітко усвідомлювала, наскільки по-іншому ставиться до всього цього. Її значно більше дратували самі ці мами зі своїми недолугими педагогічними амбіціями, ніж діти. Не розуміла вона й тих дорослих, які скаржилися, що їх дратує дитяча рухливість, гамір, вони не можуть зосередитися й хочеться втекти світ за очі від власних дітей. Її саму значно більше дратував безглуздий фон радіо чи телебачення, надто голосна музика, поп-шлягери, увімкнені на повну гучність, — усі ці незмінні атрибути «дорослого» побуту, в якому буцімто спрагли тиші дорослі проводили цілі дні. Якщо діти пустували та шуміли, це їй не заважало, вона знала, що зможе припинити їхні пустощі в той момент, коли треба буде починати серйозну роботу. Діти також відчували, що Христина сприймає їх як дорослих, не ставиться до них як до недоумків, яких слід виховувати, цінували це й не створювали перепон. Дехто з колишніх учнів, що вже закінчили школу, а то й кинули до закінчення, приходив до неї розповісти про те, як йому живеться зараз, чи просто послухати, як грають їхні друзі. Вона не знала, як саме в неї це виходить, не вміла давати педагогічних порад мамам у розпачі, але завжди точно знала, що саме й коли слід сказати дитині, а коли краще промовчати й утриматися від коментаря. Це знання й уміння були в неї з дитинства, і Христина щоразу відчувала тиху радість, коли бачила, що зреагувала правильно й досягне сподіваного ефекту. Особливо якщо потрібно було заспокоїти дитину перед важливим виступом або допомогти прийняти рішення — продовжувати займатися музикою чи кинути.

Їй значно легше, ніж батькам, вдавалося поставити себе на місце дитини й поспівчувати її проблемам по-справжньому, а не з позиції дорослого, який усе знає краще й автоматично вважає всі дитячі труднощі не вартими уваги примхами. Правила гармонійного співіснування з дітьми були простими в теорії, але виконувати їх на практиці мало кому вдавалося. По суті, ці правила нічим не відрізнялися від тих, за якими жили дорослі, просто певних прав за дітьми вони не визнавали, і через це виникали проблеми, як вони неминуче виникали б із дорослими, якби їх позбавили тих самих прав.

Діти здебільшого прагнули від дорослих не так виконання своїх забаганок, як простого визнання свого права відчувати так, як їм відчувається, а не так, як мало б відчуватися на думку батьків.

Наприклад, перед уроком дитина влаштовує мамі скандал і з плачем заявляє:

— Не хочу більше ходити на музику!

Більшість мам відразу ж реагує неправильно:

— Неправда, ти хочеш.

Або:

— Ти ж сама хотіла, що трапилося?

Або:

— Стільки вже відходили, не вигадуй дурниць!

Чи ще гірше:

— Подивися, он Марійка теж ходить і не плаче.

І так далі. Безкінечні «ти не можеш бути втомлена», «ти щойно поїла, навіщо тобі цукерка», «скільки можна говорити одне й те ж — ти будеш ходити на музику», «мені б хтось приділяв стільки уваги, коли я була маленька».

А Христина просто говорила, дивлячись на зсугулені плечі дитини:

— Ти втомлена. Був важкий день?

І здебільшого цього вистачало. Дитина відразу ж виходила зі ступору й починала розповідати, що день був справді важким, і Оксанка обзивалася на перерві, а вчителька несправедливо записала зауваження їм обом, і з математики була важка контрольна, а з сольфеджіо знову не вдалося нічого підготувати. Але завершення, як правило, виявлялося несподіваним для матері, бо дитина раптом збиралася з силами й сідала за інструмент, більше не згадуючи про намір кинути музику. Адже йшлося не про те, щоб справді кинути музику, а про те, щоб звернути на себе увагу, щоб її почули, поспівчували, не заперечували її відчуттів.

Дуже рідко Христині доводилося зустрічатися з батьками, які навчилися зосереджуватися під час спілкування з дітьми на тому, що головним тут є взаємна радість від спілкування, від того, що вони проводять разом час, а не виконання якоїсь глобальної педагогічної програми. Коли батьки були налаштовані саме на приємність, а не на виховний процес, то й виховний процес проходив легше та невимушеніше, як додаткова, а не основна мета.

А ті батьки, які намагалися виліпити з дітей покращену версію себе самих, неминуче терпіли поразку за поразкою, наштовхуючись на опір дитини, на її бажання наполягти на своєму праві жити власним життям, а не життям, вигаданим батьками.

Збоку все це було їй дуже помітно й очевидно, але вона не знала, чи змогла б так ясно відмежовувати емоції від інстинктів, якби мала справу зі своїми власними дітьми.

Христина любила приходити на пообідні уроки. Піднімаючись сходами, вона ще у вестибюлі чула запах кави, яку заварювали тут у всіх кабінетах близько третьої години. До кави зазвичай наливали трохи коньяку й відкривали

принесені вдячними батьками цукерки. Цукерок ніколи не бракувало. Як і коньяку. Коли в когось із працівників школи був день народження, на каву збиралися ширшим колом. Вітали винуватця чи винуватицю й через деякий час розходилися по своїх кабінетах, дехто залишався допивати по двоє-троє. Сьогодні були уродини пані Гені, і Христина несла їй подарунок, але біля гардеробу, розписуючись у журналі за ключ від кабінету, побачила, що колеги вже відсвяткували. Розчервоніла пані Геня розповідала не менш розпашілій від коньяку гардеробниці пані Марії:

— Я як приїхала, знаєте, з тамтих папірос, то перше гроші сховала, як все. А потім, гадаю си, піду сі подівлю, шо там мій робе, чи не здибав флешку. Пішла, дивлюсі, спит. Ну, я назад. Вилізла на стрих, попретала. Вертаюси. А він сі пробудив і до мене — де флешка? А шо я знаю. Я ніц не знаю. А він далі:

— Де флешка?

Я си мовчу, роблю своє.

— Шо ти в мене хочеш, — гадаю му. — Шо я можу знати? Тіко шо сі вернула. Тоди він мене шарп за руку. Я си урвала. І давай до низу, по сходах і чую, шось мені не тее. А потім гет лэчу. І си гадаю, чи руки-ноги цілі. А вже гет лежу, аж тоді мацаю-мацаю і все ціле. Тоди пішла надвір, ніби нічо. І на город. А там мала гній розкидати. Ну і стою, кідаю. Вже купок десіт покидала, ше ми сі єдна чи дві лишили, аж ту чую, таки зле мені шось. Так і не знаю, шо то було.

Христина вирішила, що привітає пані Геню пізніше, подивилася у журналі відвідувань, що ключ від кабінету вже взяла Соломія, і мовчки пішла далі. Тому не чула, як пані Марія замріяно розповіла пані Гені свою романтичну історію:

— Та не кажіт, кумо, так часом буває, серце шось схопит, аж в голові сі замакітре, а потім постоїш-постоїш і поволи йдеш далі. Я так теж, знаєте, як то була на полуницех тамтого літа. Ну в нашого господарє, в Лешка. Він, самі знаєте, добрий чоловік. Запрошення все зробе, напише, як тре, дасть роботу, як обіщеє і нікди не обдурит з грошима. Я до нього все їду, як кличе. А тоді я ше молодша була, ше тамта Ірка не приїхала, шо йому теперка плєцки смажит. Ну, він все після роботи підійде, так мене за дупу вщипне і повідає: «То шо, Маріє, наліпиш мені пирогів?» — А мені шо, шкода? Сєду та й наліплю. Кілько там тої роботи. Він все любив з бульбою і з сиром. Я кажу: «Може, з полуницеми зробити?» А він: «Не, видіти не можу тих полуниць». І тільки з бульбою і сиром все просит. І шоб зо шкварками. А потім си наїсь, встане з-за столу, возьме мене за цицьку, поверне до себе тилом і робит своє. І так то викручує тим своїм і цицьку мне, шо і мені аж в голові сі макітрит. Нікди не думала, шо жінкам то теж тре. Мій то так раз-раз і готово, тіко шкробай після него. А той не — той довго не кінчає, все жде, аж я застогну. Я перше то так стогнала, шоб він вже міг кінчити, не чекав, а потім си втегнула, думаю, може і мені сі сподобає. І так теперка мені аж сі снит, як то він мене цицьками в то борошно, шо я вареники ліпила, а потім ше розверне і передом, або каже на коліна стати, чи сісти на нього на стілець зверху. І так я приспособилася, шо вже й сама стала кінчети. Так аж затрусит всю і потім пальці мліют. Не знаю, кумо, може, то і вредно для здоров'я, але дуже приятно. Та й так. Та мені шо, мені не шкода, я вже баба немолода, хто там ше мене схоче. Мій то давно вже не тее.

Ну, і шо ви думаете, кумо, приїхала додому, шось мені не тойво, голова сі крутит, нудє. Пішла до дохтора, а він каже — вагітна. Добре, шо за тиждень шось тежке піднес-

ла на городі, то воно і вийшло все, тіко крові було море, ледве до хати дотегла той мішок. А так то шо би я своєму казала? Хоча він так п'є, шо, може би, ніц і не замітив.

Потім як приїхала ше до того Лешка, повідаю єму. А він сі тіко сміє. А потім вже сі появила та молодша Ірка, то вже вона теперка йому плєцки смажит.

У Христининому кабінеті закінчувала урок із арфісткою Соломія. Іноді таке траплялося — вільних кабінетів у музичній школі завжди бракувало, тож накладки не були рідкістю. Арфу в школі викладала лише Соломія. Христина, заміняючи її, змушувала арфістів розробляти пальці фортепіанними гамами.

Через кілька хвилин мали початися загальні збори, про які їх попередили вчора. Христина звично відсапувалася, дивлячись на банку зі штучними маками на підвіконні. Цього разу стоячи, бо стільчик був зайнятий. Вона думала про те, що сьогодні їй особливо важко дався підйом сходами. І ще про те, що ніколи не рахувала сходинок. Це спало їй на думку посередині дороги, на другому поверсі, тож дала собі слово обов'язково порахувати сходинок наступного дня. Але так і не порахувала. Наступного дня не було. Усіх учителів зібрали в актовому залі й оголосили про закриття школи, роздавши в конвертах невелику фінансову компенсацію. Оголошувала новину Аделаїда Григорівна, поряд із нею стояв лисий чоловік у чорному костюмі, який і передав тацю з конвертами. Він виявився директором салону дорогого одягу, що зайняв усі три поверхи колишньої музичної школи.

* * *

Христина часто допомагала Соломії в різних побутових проблемах, заміняла її на уроках, сиділа з малим, якого

подруга іноді змушена була брати з собою на роботу. У таких випадках вона дзвонила Христині, і та приходила раніше або просто забирала малого на свій урок. У неї він сидів тихо й не заважав, а в Соломії — пустував. Соломіїн чоловік викладав фізкультуру в якійсь школі, потім його з якоїсь причини звільнили й він дуже швидко спився та зник із життя родини, залишивши її з малим сином і старенькою матір'ю.

Якщо існувало щось, без чого неможливо було уявити собі існування Соломії, то це сумніви. Здавалося, якийсь резервуар усередині неї наповнений цими сумнівами по вінця, і якщо не сколихнути його й не виплеснути трохи назовні, то вона так і залишиться назавжди в хиткій рівновазі й оманливій ілюзії руху від «так» до «ні», від «за» до «проти», від гармонії до депресії, від захоплення до ненависті, від самозамилування до самозаперечення.

Соломія сприймала все, що відбувається довкола неї, з невтомним ентузіазмом і захопленням, марно намагаючись відділити те, що їй справді цікавило, від того, що лише здавалося цікавим, і цей процес селекції, яка насправді так ніколи й не відбувалася, займав увесь час і забирив усі сили. А щойно вона усвідомлювала, що щось стало цікавити її менше, як із не меншим ентузіазмом починала ненавидіти це й дивуватися сама собі, що могла захоплюватися такою дурницею, і цей процес просякання ненавистю та самодивуванням знову захоплював її цілком.

Соломія постійно скаржилася на те, що нічого не встигає і що довкола стільки цікавого, а вона так часто витрачає час на дурниці, тоді як слід було зайнятися справді вартісними речами. Вона щиро ненавиділа себе за це, але щойно в полі її зору з'являлося щось нове — знову кидалася у вир знайомих і нових відчуттів, проходячи все ті ж

незмінні стадії: від захоплення до охолодження, далі розчарування й ненависті.

— Розумієш, — пояснювала Соломія Христині, запиваючи кожне слово великим ковтком чаю із улюбленого яскраво-жовтого півлітровоного горнятка, — це все схоже на якесь замкнуте коло. Ні, точніше, на коло, яке розірване і яке мені ніяк не вдається зімкнути. Мені хочеться робити все й відразу, і це відчуття переповнює мене якоюсь фальшивою впевненістю, що достатньо просто сильно захотіти, і я встигну все це зробити. Потім я кидаюся виконувати заплановане, але не в тому порядку, у якому це було б швидше, а якось сумбурно; я знаю, що не вмю правильно планувати й тому намагаюся з цим боротися. Сідаю планувати й витрачаю весь час на будівництво планів, а до того, щоб здійснити щось, руки вже не доходять. А потім замість того, щоб завершити розпочате, хапаюся за нове і знову відкладаю в довгий ящик.

Ось у тебе, скажімо, усе навпаки — ти все завжди встигаєш зробити навіть раніше, ніж планувала. І хоча ти теж собою завжди незадоволена, мені б твою продуктивність!

Але, на думку Христини, найбільш незбагненні процеси відбувалися в голові Соломії в момент, коли вона визначалася з тим чи іншим рішенням. Спершу вона ретельно й уважно формулювала сама для себе всі наявні варіанти. І це в неї виходило чудово. Потім, перед тим як вибрати один із них, довго вагалася й доводила всіх знайомих до знемоги, детально описуючи всі «за» і «проти». Іноді Соломія навіть ображалася на співрозмовника чи співрозмовницю, якщо їй не пропонували ще якоїсь, не передбаченої нею самою гіпотетичної небезпеки чи ускладнення, які можуть актуалізуватися в разі схвалення до того чи іншого варіанту. Залежно, а іноді й незалежно від важливості рішення такі

сумніви могли тривати тижнями, а то й місяцями, і тоді всі розмови неминуче зводилися до цього. А потім раптом наставав якийсь момент, коли вона усвідомлювала: вирішити треба зараз, негайно, не відкладаючи. І тоді достатньо було, аби хто-небудь висловився на користь або проти того чи іншого варіанту. Сама суть висловлювання, як і авторитетність чи обізнаність із проблемою того, хто висловлювався, не мала значення, бо прийняте рішення ніяк не співвідносилось з тим, що їй радили, і ніколи не можна було передбачити, учинить вона так, як їй порекомендують, а чи всупереч пораді. Причому передбачити це не могла навіть сама Соломія. Просто їй необхідно було, аби хтось висловився, підштовхнув її, торкнувся, дав відчутти свою небайдужість чи бодай просто присутність, — це виводило її зі стану застигlosti, зануреності у власні почуття, зануреності настільки глибокої, що реальність зовнішнього світу поступово переставала бути незаперечною, і її затьмарювала уявна дійсність світу внутрішнього. Після такого поштовху вона ніби прокидалася й тоді вже діяла миттєво, а якщо поштовху не було, вагання продовжувалися.

Так само важко було передбачити, що саме зі сказаного співрозмовником Соломія сприйме як саме той, єдиний, необхідний їй поштовх.

Яскрава зовнішність Соломії постійно приваблювала чоловіків. Висока, струнка, з тугою чорною косою, Соломія була веселою, легко сходилася з людьми й ніколи не аналізувала ні своєї, ні чиеїсь поведінки. Вони з Христиною були не схожі настільки, наскільки можуть бути не схожими двоє людей. Христина була натуральною блондинкою середнього зросту з пишними формами й тонкою талією. Її карі очі уважно вдивлялися в співрозмовника, і вже з перших хвилин знайомства вона вмiла чiтко усві-

домити своє ставлення до людини й розмістити його на шкалі чорно-білих оцінок — від різко негативного до дуже позитивного. Це вже згодом вона навчиться підкріплювати ці свої інтуїтивні відчуття конкретними деталями та бачити в людях неспокій, захований за нервовим біганням зіниць, невпевненість тремливих пальців, мимовільне почервоніння кінчиків вух, коли співрозмовник говорить речі, мало схожі на правду, легковірність широко розплющених очей і ще багато всього іншого, що так ніколи й не навчиться аналізувати чи принаймні помічати Соломія.

Христина намагалася проникнути якомога глибше за поверховість першого враження, спершу лише інтуїтивно, а потім логічно обґрунтовуючи відчуття. Соломія ж, як правило, лише легковажно відмахувалася від Христининих спостережень зі словами:

— Я в це все не вірю. Як можна судити про людину за тим, що в неї тремтять кінчики пальців? Он у тебе теж артрит, це ж не означає, що ти щось приховуєш.

— Та справа не в пальцях — невже ти не відчуваєш, коли людина по-справжньому щира, а коли лише імітує відкритість?

Соломія була людиною крайнощів — або вірила в щось і занурювалася в це з головою, або настільки ж категорично не приймала, причому без жодних раціональних пояснень, на підставі самих лише миттєвих емоцій. Вона легко піддавалася впливу, але, усвідомлюючи це, намагалася протистояти цій своїй схильності у своерідний, притаманний лише їй і доволі нелогічний, як уся її істота, спосіб. Точніше, поки Соломія перебувала під впливом лише однієї людини, її все влаштовувало і вона не намагалася опиратися цьому. Але якщо в її житті з'являлося

кілька авторитетів, та ще й не згодних між собою, то виникала проблема. Оскільки для неї було важко вибрати когось одного й слухатися лише його. По-перше, тому, що вона знову опинялася перед вибором, а по-друге, тому, що обирала вона не між позиціями та мотиваціями, а між людьми, визначаючи їхню вагомість для себе за якимись цілковито незбагненими з логічної точки зору аргументами. Скажімо, якщо їй потрібно було порадитися про щось і вона радилася зі своєю мамою, а потім із Христиною, то незалежно від самих порад схилилася переважно до точки зору останньої. Якщо ж за порадою вона зверталася до Христини і котрогось зі своїх актуальних чоловіків, то перевага була на боці чоловіка за умови, що він ще не втратив для Соломії новизни, привабливості та, відповідно, авторитетності. Коли позиції чергового коханця з часом слабли, Христинині поради знову набували більшої ваги.

Спершу Христину дратувала така дивна пріоритетність, потім вона звикла й злостилася лише через непостійність власного рейтингу. Не тому, що мала ілюзії, ніби може бути для Соломії беззастережним авторитетом, а тому, що ніяк не могла змиритися з тим, що вона взагалі не чує її старанно дібраних і логічних аргументів, а просто мовчки прислухається до власного настрою та чекає моменту, коли спонтанний порив змусить її наважитися на той чи інший учинок. Здебільшого на такий, що від нього перед тим довго та, як виявиться згодом, слушно застерігала Христина.

Соломії необхідно було когось обожнювати й перед кимось схилитися. Але водночас їй завжди подобалися пасивні, не впевнені в собі чоловіки, які хотіли слухатися її та шукали підтримки в ній, замість намагатися захистити її. Тож Соломія постійно потрапляла в непрості ситуації. Попередній досвід нічому їй не вчив, і вона щоразу продов-

жувала наївно сподіватись, що «тепер усе буде не так, як раніше». На думку Христини, Соломія шукала в чоловіках свого батька, не справжнього, а вимріяного, ідеального. Їй хотілося, щоб її обранець був вічно закоханим у неї, романтичним і щедрим, носив її на руках і охороняв від усього світу, але водночас хотілося, щоб він ніколи не покинув її задля іншої, як це зробив свого часу батько. Страх бути покинутою переважав, і вона несвідомо обирала тих чоловіків, які були здатні цілком підкоритися її волі. Та щойно так траплялося, їй починало бракувати об'єкта, який можна було б обожнювати й схилитися перед ним, як перед ідеальним батьком. Безініціативність обранців, відсутність спонтанних поривів і те, що їй доводилося все вирішувати за себе і за них, обтяжували й, звісно, не сприяли зміцненню взаємин. І хоч ці чоловіки справді не йшли від Соломії, а після розриву ще довго прагнули поновити стосунки, проте це зовсім не сприймалося нею як перевага.

Після чергового болісного розриву Соломія покірно вислуховувала всі аргументи Христини й погоджувалася з ними, але варто було їй знову познайомитися з кимось «романтичним і галантним», відразу ж усе забувала й ринула назустріч новій пригоді, постійно сумніваючись, але не зупиняючись ні на мить.

Це стосувалося і взаємин із людьми, і захоплень. Кожне нове захоплення спонукало її відкидати попереднє, змінювати погляди й переконання.

Соломія постійно займалася «духовними пошуками», як сама це називала. До своїх тридцяти двох вона вже встигла перепробувати майже всі наявні конфесії та здобути дипломи численних «Інститутів самореалізації», які за помірну ціну пропонували курси під розмитими назвами на зразок «Вирішення проблем ідентичності», «Побудова самоідентифікації», «Пошук саморелізації» тощо.

За короткий час, що присвячувався кожному з цих захоплень, вона не встигала розчаруватися в тій чи іншій конфесії або теорії, навіть не встигала вникнути в те, чим саме захопилася. Постійно змінювати переконання Соломію примушували сумніви — їй здавалося, що, поки вона витрачає час на одне, десь за рогом від неї невблаганно тікає інше — більш справжнє, більш потрібне, більш допосоване саме до її характеру. Левову частку свого вільного часу Соломія проводила в сумнівах і докорах сумління — поки була далеко від Остапчика, картала себе за те, що не бачиться з дитиною, а коли була з ним, її мучило сумління, що вона не працює над собою або принаймні не заробляє гроші. Коли вона розходилася з черговим коханцем, то картала себе за те, що таки покинула його, не дала йому ще один шанс, але поки тривали перипетії розриву, так само картала себе, що марнує час із цим безнадійним типом, а могла б займатися чимось справді корисним або приємним. Коли вони з Христіною ходили разом на закупи, Соломія могла довести своїми сумнівами до шалу — якщо Христіна говорила, що їй щось не личить, та ображалася й називала це грубістю, а коли Христіна робила комплімент і казала, що варто купити ту чи іншу річ, то Соломія відразу ж запідозрювала її в нещирості. І вже навіть коли врешті купувала щось після довгих вагань, однаково не могла позбутися докорів сумління, що купила занадто багато, або не те, що справді потрібно, або не пошукала ще більшої знижки. Вихід у таких ситуаціях був тільки один — суворим голосом попередити:

— Якщо миттєво не припиниш — піду геть!

Саме так говорила Соломії її мати в дитинстві, і тільки ця фраза завжди та в усьому позбавляла її сумнівів. Але вдаватися до цього методу можна було лише в справді крайніх випадках, бо іноді на цю фразу вона вибухала гуч-

ними риданнями й тоді зупинити її вже було практично неможливо.

Серед численних захоплень Соломії було й обливання холодною водою, а також сеанси промивання носа та коригування правильного дихання. Усе це мало стимулювати виникнення позитивних емоцій на протигагу негативним, посилення відчуття гармонії зі світом, покращення координації рухів і зміцнення імунітету.

Під час цих сеансів вона лягала на спеціальний дихальний столик навznak і, поклавши руки на живіт, намагалася протягом десяти хвилин вдихнути і видихнути максимальну кількість разів так, щоб вдихи і видихи були якомога глибшими і щоб задіяними були м'язи живота. Через декілька хвилин у неї з горла починало вириватися булькання, а з очей текли сльози. Соломія вважала, що так проявляється поступове очищення носових ходів, а також те, що легені краще наповнюються повітрям та починають функціонувати ті м'язи тіла, які вона зазвичай тримає в напруженні, бо звикла так робити ще з дитинства, реагуючи в такий спосіб на стреси. Згідно з теорією, якої вона дотримувалася, хвороботворні бактерії збиралися насамперед на слизових оболонках носа, рота, горла, а потім проникали в організм глибше, а за умови нестачі кисню починали швидко розмножуватися й викликати захворювання або загальну слабкість. Психологічні та емоційні проблеми також були пов'язані з недостатнім очищенням дихальних шляхів і неправильним диханням. Затискаючи м'язи, людина втрачає життєву енергію, а разом із нею й упевненість у собі.

Відколи Соломія зауважила, що у стресові моменти вона затримує дихання і схиляє голову наперед, ще більше перекиваючи таким чином доступ повітря до легенів, вона почала намагатися уникати цього. Тепер, коли їй

доводилося слухати неприємні речі, вона підіймала руки догори, складала їх за головою і зосереджувалася на тому, аби глибше дихати, рухаючи при цьому м'язами живота.

Дитиною вона постійно затамовувала подих, коли їй хотілося плакати. Від такого притлумлювання емоцій стискалися й дерев'яніли м'язи, чутливість і разом із нею біль поверталися до них лише через багато років, коли під час сеансів вільного глибокого дихання затиснуті емоції розблоковувалися.

Після сеансів пальці ставали холодними й втрачали гнучкість. Соломія вважала, що це через незвично велику кількість кисню, що його отримує організм під час сеансів. Іноді вона навіть дихала в паперову торбинку, щоб уникнути цього ефекту.

У момент, коли Христині особливо сильно дошкуляла якась чергова алергія, Соломія запропонувала і їй спробувати цю терапію. Христина проштудіювала якийсь трактат про духовність тіла й про те, що втрата природньої дитячої граційності, вміння невимушено рухатися, глибоко дихати й жити для самої лише приємності життя, а не постійного самоствердження, і є причинами більшості хвороб. Проаналізувавши те, коли і як саме в неї виникають проблеми зі шкірою, Христина помітила, що вони справді пов'язані зі стресами й необхідністю притлумлювати свої емоції. Вона спробувала проводити сеанси очищення дихальних шляхів і глибокого дихання щоразу перед і після спілкування з особливо неприємними людьми. Напади алергії стали рідшими. На відміну від Соломії, вона не дуже повірила в те, що це справді трапилося завдяки терапії, схильна була радше приписувати це ефекту самонавіювання. Приблизно так буває з маленькими дітьми, якщо їм сказати, що мама поцілує вдарений пальчик, і тоді пальчик перестане боліти, тож вони

охоче погоджуються й перестають плакати. Можливо, палець і справді перестає боліти.

Від моменту, коли школою поповзла перша чутка про закриття, і до самого закриття минуло кілька років. За цей час усі вже змирилися з цією думкою й перестали сприймати її як щось реальне. Так буває із важкохворими, яким повідомляють діагноз. Спершу настає шок, а потім до новини поступово звикають і від цього вона ніби відсувається, зменшується, виникає спершу несмілива надія, потім ілюзія, а далі вже майже впевненість у тому, що все минеться. Сьогодні ж усе нормально, тож чому так не може бути й завтра? І коли неминуче таки трапляється, це стає ще більшою несподіванкою, ніж у момент, коли про це довідалися вперше.

Так само все відбувалося й у музичній школі. Її давно хотіли закрити — для будинку в самому центрі міста знайшлося б не одне бізнесово виправданіше застосування. Але за музичну школу несподівано вступився відомий композитор, лауреат усіх можливих премій, академік усіх можливих академій, незаперечний авторитет, чия думку не наважилися проігнорувати. Він сам колись закінчив цю музичну школу й хотів, щоб вона існувала й далі. Зрештою, це була одна з найкращих музичних шкіл міста. З тих нечисленних музичних шкіл, які ще залишилися у місті, адже й значно менш привабливі будівлі на периферії теж когось цікавили.

Дебати довкола закриття школи не переставали точитися ввесь час, постійно приходили перевірки, які вимагали довести, що кожен учитель має достатню кількість учнів, що кожен із цих учнів справді має музичні здібності, що ніхто не прогулює уроків — ані учні, ані вчителі, що успішність тримається на належному рівні, а плата за на-

вчання надходить регулярно тощо. І хоч багато хто виступав за закриття школи, за закриття всіх музичних шкіл і включення музичної освіти в програму основної школи, за переведення шкіл на приватну основу, школу таки не закривали. Аж поки не помер той самий композитор.

Коли стало відомо, що музичну школу закривають, Соломія першою подала ідею виїхати на заробітки. Але Христина поставилася до цієї пропозиції скептично, і тоді вирішили спершу спробувати торгувати косметикою, харчовими додатками та спреями від нежитю з нібито натуральних складників. Це також була Соломіїна ідея. Вони скинулися, купили перший набір товару й почали пропонувати його знайомим.

Користі в цьому спільному бізнесі від Христини було небагато, Соломія могла б заробити більше, якби працювала сама. Щоразу, розповідаючи черговій потенційній клієнтці про те, що від «цих вітамінів можна схуднути на десять кілограмів уже протягом місяця», Христина присоромлено ховала погляд замість упевнено дивитися в очі співрозмовниці й рекламно посміхатися. Мабуть, її підводило саме це, а чи ще вперте небажання говорити основну фразу, яку вимагали вживати всі інструкції виробника: «Я й сама це пила — і ось, подивіться на результат. Ще рік тому я важила на двадцять кілограмів більше».

Найбільше Христина ненавиділа ходити з товаром по поліклініках. Але зовсім уникнути цього було неможливо, бо саме там продажі були найвищими. Вона заходила до вестибюлю й намагалася не зазирати до коридору на першому поверсі, де зазвичай були розташовані жіночі консультації. Просити чергу з вагітних пропустити її в кабінет лише для того, щоб запропонувати дільничному гінекологу прописувати вітаміни відповідної фірми — це була одна з речей, через яку їй не вдавалося переступити.

Щоправда, вона зовсім не краще почувала себе, коли підходила до черги з пенсіонерів, і вони, з огляду на її портфель і діловий костюм, відразу розуміли, про що йдеться. Знали, що вона або проситиме їх пропустити її поза чергою, або подзвонить на мобільний лікареві, той виїде й проведе її до кабінету сам.

Пенсіонери затято стискали губи й кулаки в пасивному спротиві, бачачи її наближення, і відверталися до вікна. Вони не протестували відкрито, бо розуміли марність своїх зусиль, але влаштовували їй мовчазний бунт. Якщо вона питала, хто крайній або чи можна їй на секунду зазирнути без черги, їй просто не відповідали, мовчки сиділи, налаштовані всі проти одної та щільною стіною обступали двері, коли хтось з них виходив і мав зайти наступний із черги. Про те, щоб пропонувати їм свої товари, не могло бути й мови. Працювати доводилося лише напряму з лікарями, які отримували відсоток із прибутку.

Але це все буде вище, на другому, третьому, а то й шостому поверхах — коли відступати далі буде нікуди й таки доведеться підійти до котрогось із кабінетів, а наразі, на першому поверсі, можна дозволити собі втечу. І Христина дозволяла. Вона ніколи не пропонувала свій товар у жіночих консультаціях. Хоч Соломія вважала, що вона даремно цього не робить, бо майбутні мами в більшості здорові й далеко не такі агресивні, як хворі пенсіонери. Вони нудяться в черзі й завжди готові догодити собі чимось приємним. Особливо косметикою, яку приватні розповсюджувачі продавали як «натуральну».

Іноді їй снилися ці зосереджені та рішуче налаштовані обличчя, для яких вона була винна в тому, що черга тягнеться так довго, що сидіти тут так нудно, що неможливо цього уникнути, як неможливо уникнути хвороб. І виходило, ніби вона винна навіть у тому, що всі вони

захворіли й були змушені прийти сюди. Їй снилося, ніби вона захищається від них щитом, але щит виявляється паперовим і загоряється, коли вона наближається до дверей кабінету, їй доводиться кинути папір на землю й тікати світ за очі. А кожен із хворих у черзі кричить їй услід щось образливе.

Христинині продажі були мізерними, і вкладену суму їм вдалося повернути лише завдяки заповзятливості Соломії.

Ходити на зібрання розповсюджувачів Христина ненавиділа ще більше, ніж тулити палений товар.

Чомусь збиралися вони завжди в підвалі великого торговельного центру. Там було щось на зразок кімнати — побілені стіни, кілька стільців і стіл. За столом сиділа шефіння — Ірина Василівна. Вона видавала товар і нараховувала бонуси за продаж.

Шефіння любила носити яскраво-фіолетові светри, перетягнуті паском на монументальній талії, прикрашені пластмасовими рожевими крилами метелика окуляри від сонця з фіолетовими скельцями, які не знімала навіть зимою, а ще — навіки зацементовану лаком для волосся масивну зачіску. Від міцного солодкавого запаху цього лаку Христині ставало млосно вже на відстані кількох метрів.

— Спрей «Аквавіта-4», — починала тараторити під суворим поглядом Ірини Василівни жіночка-терапевт, яка теж підробляла розповсюдженням лікарських засобів, — зарекомендував себе краще за «Аквавіту-3», тож утричі вища ціна цілком закономірна, адже й морська вода в ньому проходить потрійну очистку, а не подвійну. За останній тиждень спрей було прописано чотирьом пацієнтам віком від десяти до сорока років, і жоден із них не звернувся зі скаргами на алергію.

— Дуже добре, — казала Ірина Василівна, якщо в залі були потенційні клієнти. Або: — А чому лише чотири? — якщо таких клієнтів не було.

Одного разу після семінару до Христини підійшла жінка.

— Мене звати Галинка, — раптом сказала вона, вмошчуючись на сидіння біля Христини. На вигляд їй було близько п'ятдесяти років. — У мене є проблема, — сказала, дивлячись Христині просто в очі, — Мені потрібен препарат для очищення крові. Але я не вірю в усе, що тут говорили. Ви можете мені допомогти?

Галинка належала до тієї категорії людей, які легко губляться в натовпі, а іноді навіть у невеликому товаристві. Здавалося, її невеличка зграбненька постать складається з самих лише очей і кістяка, пристосованого носити цей пронизливий погляд, у якому, як у більшості тих, хто звик до труднощів і страждань, виражалось більше, ніж вони могли б сформулювати словами. Вона говорила ледь розбірливою скоромовкою, опускаючи очі та ковтаючи слова, ніби хотіла підкреслити, що нічого важливого насправді не має сказати й добре розуміє, що лише витрачає чужий час, і вибачається за це. Подеколи робила тривалі паузи, уважно вивчаючи співрозмовника, у якого починало свербіти в тому місці, куди втуплювалися вуглиники її всепроникних очей. Христині теж стало незручно під дією цього погляду, й вона дала жінці телефон знайомої бабці-травнички, яка не раз допомагала їй вилікуватися від різних болячок.

* * *

— Пішли на каву, — у своїй звичній манері, без привітань і вступу сказала Галинка, коли через кілька місяців знову з'явилася на зібранні приватних розповсюджувачів. І знову

подивилася на Христину поглядом, від якого починала свербіти шкіра.

Вони сіли в барі, розташованому поряд у переобладнаному помешканні одного з бетонних блоків. Заклад називався «Менестрель», але перші чотири букви у вивісці давно стерлися, і такий варіант назви пасував йому навіть більше. Тут зустрічалися місцеві хлопці в шкірянках, і бар старанно дбав про свою репутацію, щоб не відлякати цих цінних клієнтів. У дизайні приміщення не бракувало позолочених колон, натяжних стель, фіранок і штучних квітів на столах із масивними ніжками. З музичного репертуару тут віддавали явну перевагу диско та блатному фольклору. Довколишніх пияків сюди не пускали, а ті й не надто прагнули через завищі для них ціни. Пиякам і клієнтам економ-класу цілком вистачало закладу навпроти під значно більш таємничою назвою «Дукав», де можна було закутити горілку чебуреками за демократичною ціною, а потім потанцювати під весільні коломийки.

— Знаєш, як у мене було, — знову почала з несподіваного місця Галинка. — Коли мені виповнилося сорок чотири, я пішла до ворожки. Я взагалі ніколи не ходжу до ворожок, а тут шось наче дьорнуло. Точніше, товаришка попросила скласти їй компанію. Я спершу впиралася, але таки пішла. Тоді модні були всі ці Джуни і похожі. А в мене одна історія вийшла. Знаєш, я завжди масажисткою робила. Колись, як діти ще малі були, то старалася все ближче до дому, щоб в обід прибігти, їсти зварити, прибрати. А я молода була, то така модниця, страх. Усе на каблучках і накрашена. То тепер як мара ходжу. Все в майці, джинсах. І цепочку золоту все носила, кільцо. Коли посуд мию, зніму, покладу на полицю. — І Галинка поправила на пальці перстень із платиною та золотий ланцюжок на шиї.

* * *

Христина з Галинкою не надто вписувалися в параметри постійних відвідувачів «Менестреля», тож персонал поглядав на них із підозрою. Нотка потепління промайнула в очах офіціантки аж тоді, коли Галинка запропонувала замовити до кави коньяку. Христина спершу хотіла обмежитися лише кавою, але потім збагнула, що з таким лаконічним замовленням посидіти спокійно їм не дадуть, і вони замовили коньяк та канапки.

— І от одного разу мені виходити дітей із садочка забирати, дивлюся — а цепочка моя позапутувана вся, і кільце не можу найти. Я пробувала розпутати, але не можу. Пльонула, пішла так. Прихожу додому — дивлюся, і на тобі — все розпутувано, лежить собі на місці, вроді нічого і не було. Тож треба таке!

Потім стала прислухатися — і щось мені наче не так в хаті. То щось стукне, то щось грукне, то рипне. І сусідка прийшла — каже: «Щось у тебе в хаті не то. Посвяти».

Ну, я послухала, та так і не зробила нічого. А одного разу в суботу вранці випроводила я чоловіка з дітьми на дачу, а сама лишилася прибирати. І втомилася, поки збрала їх, страх. Ну, думаю, дай приляжу. Лягла й наче задрімала. А тут чую — рип-рип. Хочу очі відкрити — і не можу. Але крізь заплющені очі все ніби бачу і не можу поворухнутися. Дивлюся, а на стільці ніби хтось сідає, вм'ятина така. І знову — рип-рип. А потім раз — і бачу перед собою щось зелене таке. Страшне, як величезна жаба. Хочу крикнути — і не можу. А воно дивиться на мене таким сумним поглядом. Сіло на стільчику, посиділо, тоді рип-рип — і йде до мене. А в мене мало серце не стало. Лежу, думаю — ну все, кінець мій прийшов. Барабашка якась. Він підійшов до ліжка, постояв, а потім ліг біля мене, полежав, я аж заціпеніла вся, знаєш, як руки-ноги

дерев'яніють, — все, думаю, зараз серце стане. І тут ніби заснула, а отямилася — і нічого нема довкола. Але потім ще пару разів приходив. Чоловік з мене все сміється, а мені страшно.

Офіціантка принесла коньяк і закуски.

— Ну що, за тебе, Христинко, — сказала Галинка. — Я насправді дуже тобі благодарна, що ти мене так виручила. Не подумай чого поганого про мене, але я вмю цінувати добрих людей. Тож за твоє здоров'я.

Вони випили, і Галинка знову затараторила.

— Ну і пішла я до ворожки. Прихожу, сидить вона, а ноги запутані одна за одну, капець просто. Так от вузлом запутані. І вона сидить. Як йог якийсь на тих ногах. Я спершу думала — якась мана, але потім оказалось, що то вона так народилася. І ніколи ті ноги не розпутує, так їсть, так і спить, так всьо. Я захожу, сперва злякалася, знаєш. А вона, як мене побачила, відсунула свої карти, віск, всьо і махає мені пальцем.

— Йди сюди, — каже. Я не хочу, боюся, а вона мені: — Я знаю, що ти не віриш.

А я точно не вірю. Зараз наговорить мені, знаєш, усякого, а потім буду своє життя до того підпасовувати. Вона мені й каже:

— Ти ще не знаєш, але вже зовсім скоро поїдеш дуже далеко відси. І буде в тебе там муж-любовник, молодший на п'ять років.

Я їй:

— Та нікуди я не поїду. Щоб десь поїхати, треба мати як мінімум гроші.

Але знаєш, як воно в житті буває. Прошло трохи часу. А я тоді масажисткою робила. І прийшла до мене жіночка одна. Вона в Греції працювала. Я їй масажі робила і якось случайно найшла зоб. Тоді порекомендувала, куди звернутися,

потім найшла їй курс реабілітації. Після операції вона бліда була дуже. Все до мене приходила, я масажі їй робила вже за півціни, жалко мені її було. От вона трохи поправилася і каже мені:

— За те, що ви для мене зробили, я пришлю вам гроші, приїдете до мене в Грецію, знайду вам роботу.

Я не повірила спершу, але вона справді прислала мені вісімсот доларів. Ну, що мені було робити — лишити ці гроші собі я не могла, бо з чого віддавати? Тож і кинулася робити візу. Тоді віза коштувала чотириста п'ятдесят. Ой набігалася я, тож давно було, ше тяжко візи робили, не то що тепер. Але я все зробила, сіла в поїзд і поїхала.

— Тобі взагалі інтересно те, що я розповідаю? — раптом спохопилася Галинка й уважно подивилася на Христину.

— Розкажуй, — звеліла Христина. Їй подобалася трохи безцеремонна манера поведінки Галинки, її розмашисті жести, широкі стегна й ще доволі пружні груди, які напнали завузьку блузку. У ній відчувалася якась енергійність і сила, стримана, акуратна, але водночас рішуча, така при-таманна часто жінкам зрілого віку, які звикли в усьому розраховувати лише на себе.

— А ще в ніч перед від'їздом сниться мені моя мама, — продовжила Галинка з напівзаплющеними очима. — Шо вона так підходить до мене близько-близько, як жива, а я плачу, кажу:

— Мамо, я так давно вас не бачила. Простіть мене, мамо, шо я так далеко їду. Ви ж завжди казали, що на чужині жити недобре.

Мама мені відказує:

— Не переймайся, доню, не буде краще, але не буде й гірше. Нічого страшного не буде. Їдь, а там побачиш.

А я їй кажу:

— Мамо, пробачте мені, якщо я була накричала на вас, коли ви хворіли.

Вона перед смертю кілька років хворіла. А я доглядала її. Ну, й знаєш, як то буває зі старими і хворими. Іноді нерви не витримували. А вона мені:

— Та що ти, доню, мені тепер так добре.

Я питаю:

— А де ж тато? Я так давно його не бачила.

— То того, що він далеко, — каже мама.

— Покличте його, мамо, — прошу я.

Вона кличе:

— Гріша! Гріша!

І звідкись дуже здалеку голос. Я кажу:

— Тату. Тату.

А сама плачу-плачу.

— Тату, — кажу. — Я вас так давно не бачила.

— То того, що я дуже далеко, — каже тато.

І зник. А мама каже:

— Веди мене до моїх внуків, я хочу з ними попрощатися.

І ми пішли до дітей. Вони на двоповерховому ліжку спали. Старший, як вона його погладила по щоці, тільки скривився, а молодший прокинувся. Я йому кажу:

— Тут бабуся, тільки ти не можеш її бачити, можу тільки я. Обійми її. Ось так, — і показую йому.

Мама каже до малого:

— Ти пам'ятаєш, як я тобі кашку варила, картопельку в мундирах?

Він обіймає її, і мама зникає.

Я вранці встала, пішла собі канапки робити, каву, збираюся. Тут встає син мій старший і каже:

— Знаєш, мамо, мені бабуся снилася нині вночі. Так, що вона біля мого ліжка стоїть. І як жива.

Ну, думаю, точно правда. А то я все переживала, що то мені уві сні привиділося. Ну й поїхала. — Галинка залпом випила рештки коньяку. — Їду поїздом до Чернівців. Сама у вагоні. Лягла спати ввечері. А вранці прокидаюся — мужчина якийсь біля мене сидить. Розговорилися. Він сам теж із Тернополя. Вже кілька років у Греції. Працює. Вдома лишив сім'ю і дітей — і хотів би забрати їх до себе, але дітям же до школи, тож і лишив, щоб в Україні вчилися. Хто ж тоді знав, що назавжди виїжджає.

— Дівчино, принесіть ще кави, — звернулася Галинка до офіціантки. У її очах тепер було більше блиску, можливо, тому, що вона підходила до найважливішого у своїй розповіді, а може, просто від кави з коньяком.

Степаном його звали. Він мені телефон свій дав, казав дзвонити, якщо будуть якісь проблеми. Ну й попрощалися.

Я приїхала до тої своєї знайомої. Пробувала шукати роботу, але нічого не знайшла. Тоді вона мені вирішила допомогти. Відвела в якусь агентуру, яка роботу шукає. Я заплатила сто п'ятдесят доларів — і відправили мене кудись. Їду, їду, цілий день їхала. Потім нарешті добралася, приходжу, а там сім'я придурків — батьки і двоє дітей. Я до телефону, дзвоню, кажу:

— Шо ж ви мене не попередили, шо то придурки.

А вони відповідають:

— А ми звідки знали?

Я кажу:

— Як то ви не знаєте, куди відправляєте людей, а якщо якісь маніяки? Завтра приїду, щоб віддали мені гроші.

І давай назад добиратися. А вже глупа ніч, ніде ні автобуса, нічого. Нарешті зупинився якийсь таксист, я йому на мигах показую, що і як, він мене довів. Бувають і такі добрі люди.

Приїхала я назад до своєї товаришки, серед ночі, вона аж перелякалася.

На ранок пішла забирати гроші. Ну, але ясно, що мені нічого не віддали.

А через якийсь час товаришка моя каже: є дві роботи. Ідемо, подивимося.

Прийшли на одне місце. А там три такі злі грекині сидять, дивляться на мене вовком, ніби я в них щось украла.

— Ні, — кажу, — я тут не буду. Ідемо далі.

Пішли ми далі. А там бабцю треба було доглядати. У неї склероз. Бабця мене побачила — й на шию мені: «Доцю!» — кричить. У неї три доньки. Живуть поверхом вище. Грубі такі корови. Мамі ніхто води не подасть. Домовилися ми, і стала я за бабкою доглядати. Спершу десь півроку добре було. Бабка ще була при свідомості. Я їй їсти готувала. Була там день і ніч, тільки в неділю вихідний. То доньки між собою все сварилися й ділилися, хто буде по черзі по дві години біля мами. Більше було їм тяжко витримати.

Я все піду, наготую їсти, порозставляю все в холодильнику, позагортаю в серветочки, розкажу, що коли давати. Приходжу потім, питаю бабку:

— Ви їли?

Вона каже:

— Ні.

— А чого?

— Бо дочки все виїли.

Їм подобалося, бо вони такого, як ми, не вмiють готувати. Ну, я тоді наготую нам обом їсти, і поїмо.

Бабка в мене все така чистенька ходила. Позачісую її. А одного разу приходжу, а донька мені каже:

— Вона все плаче, хоче цепочку, щоб їй зачепити, бо в тебе є, а в неї немає. А нащо їй та цепочка?

Я кажу:

— Як хоче, зачепить. Хай хоч на старість людиною почується.

Я тоді бабку вимила, відкрила шафу, дивлюся, а в неї там одягу! Якого хочеш. А вона все в нічній сорочці ходила. Тоді я їй кажу: «Давайте переодягнемся». І вдягла її, зачесала. Донька прийшла, аж здивувалася. Каже: «Мамо, ти така гарна».

Але потім бабка почала здавати. Уже нікого не впізнавала. Уночі не спить, підходить до мене, стоїть над ліжком. Страшна, як мара. Почала кричати на мене: «Тобі платять — давай, працюй!» Ой, страшне то все.

— Ще будете замовляти? — перебила розповідь офіціантка.

— Так, принесіть ще коньяку і якісь фрукти, — попросила Галинка й продовжила: — А ще ж поліція всюди. Ті Афіни такі страшні. Там на кожному кроці різні курди, афганці. На вулицях лежать, сидять, їдять, пісяють, какають — страх Божий! А я як іду по вулиці, бачу поліцію, то мені аж ноги підгинаються. А треба ж не показати виду, щоб не зачепили.

Важко мені все це було. Усе молила Бога, щоб послав мене якусь іншу жіночку, щоб я замість себе привела і знайшла собі іншу роботу.

І тут приходжу колись додому, а товаришка мені каже:

— Дзвонив тобі якийсь Степан, сказав, що ти його знаєш, питав, чи можна передзвонити.

Я кажу:

— Не знаю я ніякого Степана. Але хай передзвонить, чого ж ні.

Він передзвонив і каже:

— Приїзди до нас, у мене буде день народження, відмітимо.

Я й поїхала. Знаєте, як жінка сама, то психологічно там дуже тяжко. А ще й пристають уся ця місцева шваль, греки. Коли знають, що у тебе є мужчина, то вже легше.

Ну, і поїхала я. Їду, сама не знаю куди. Довго так їду якись автобусом. А він мені коли подзвонив, то казав їхати до базару і там шукати продавця мандарин, який буде мати мій конверт. Приїхала я, виходжу на тому базарі, а там рядів п'ятнадцять тих мандарин. Хожу, хожу, ніякого конверта немає. Пройшла перший ряд, другий, третій. І вже вертаюся назад, аж тут до мене один каже:

— Ви Галинка?

— Я, — кажу.

— Вас там Степан чекає. Почекайте до четвертої, я продам усе й поїдемо.

Я почекала, і ми поїхали. Приїжджаю туди, а то ще квітень місяць був, сезон не почався. Там пусто. Море. Гори. Глухе село. Кажу:

— Як ви тут живете, холодно, я би тут ніколи не змогла.

А вони мені:

— Чекай, ще приїдеш, будеш тут жити й Богу дякувати. А там кемпінг такий. Степан цей за ним наглядає.

Ну, потім, сама знаєш. День народження було. До мужчини все ж таки приїхала.

Приїжджаю назад, а запізнилася на півдня. З квітами, з цукерками. А доньки на мене:

— Де ти була? Ми в ресторан збиралися, через тебе не пішли.

І дають мені труси закакані, цілий мішок. Мені так прикро стало. Думаю, я до них із душею, а вони он які. При мені бабка ніколи під себе не робила, завжди я її на горшок садила.

Ну, давай я вичищати там усе після них. А сама думаю: треба звідси йти.

І через місяць почув Бог мої молитви. Зустріла я одну жіночку. Іду по вулиці, дивлюся, бачу на обличчі — Тернопіль. Підходжу до неї, питаю, чи потрібна їй робота, бо в мене є. Вона каже:

— Дуже потрібна, допоможіть, будь-ласка.

Я привела її до тої бабки. Доньки її перелякалися, кажуть, як це ви нас залишите. А я кажу:

— От вам жіночка, я її знаю, вона на сусідній вулиці живе зі мною в Тернополі. Вона буде замість мене. А я більше не можу. Втомилася. Нерви, та й не хочу жити в Афінах, поїду деінде.

Та жіночка з Тернополя підходить так до моєї бабки й каже:

— Вам буде добре зі мною, не бійтеся.

І обнімає її, а в самої під пахвою отакенний жмут чорного волосся й смердить.

Бабка в сльози. Вона така чистюля була в мене.

Ну, поїхала я до Степана. Приїжджаю. А дівчата мені кажуть:

— Що, приїхала таки? Казала ж, що не можеш тут жити.

— Приїхала.

Приходжу до Степана й кажу:

— Ти казав, що тут є робота. Я приїхала. Є робота?

— Зараз немає, але буде.

— А жити є де?

— Є.

— Де?

— У мене в кімнаті. Більше немає де.

І що я мала робити? Діватися не було куди. І хоча зовсім не хотілося починати нові стосунки після всіх проблем, які я мала з чоловіком. Але що було робити. От так і живу тепер там дванадцять років. Якби не те, що треба дітям помагати, давно нашкребла б собі хоча б на однокімнатну квартиру, але так мушу їм відсилати. А сама живу в комірчині. Син як був, то злякався. Не витримав і трьох тижнів. Каже — дуже тяжко треба працювати. І поїхав назад, додому. А я якось привикла. Сама знаєш, як нам було при Союзі, ніколи не було легко. Ти сама як, заміжня?

— Ні, — відповіла Христина.

— А була замужом?

— Ні, не була.

— А діти є?

— Немає.

— Може, і правильно, нікому нічого не винна. А то я як згадаю, чого натерпілася зі своїм, думаю, може б, краще була сама. Ну, а тобі от що пораджу. Повір мені, добре кажу: ось тобі мій адрес, тут, на листочку. І трохи грошей. Заробиш — віддаси. Я знаю, що ти зараз нічого не соображаєш. Подумай собі спокійно. Може, і не треба тобі їхати. Але бачу, що ситуація в тебе безвихідна. Те, що ти робиш — не твоє. А там хоча би чесною працею будеш на хліб заробляти. Приїдеш — подзвони, роботу треба спершу шукати, щоб дивитися за перестарілою жінкою. Бо то певніше, ніж бігати прибирати. На початку, поки звикнеш, мову вивчиш, тобі так краще. І зайвий раз на очі поліції щоб не потрапляти. Але сама ти не знайдеш. Треба, щоб хтось поміг. Треба дивитися, яка та бабка. Шоб вона хоча б трохи сама пересувалася, а її родичі жили окремо. Навіть якщо бабка буде з поганим характером — не лякайся, го-

ловне, щоб серйозних відхилень у психіці не було. Бо по-іншому доведеться спати з нею в одному ліжку, а тоді довго не витримаєш, сама можеш здуріти. Ну, одним словом, дивися сама.

І не встигла Христина відреагувати, як Галинка встала з-за столу, розрахувалася біля шинквасу за напої і, не попрощавшись, пішла геть.

* * *

Їхати вирішили разом із Соломією. Щоб покрити кошти на візи й дорогу для обох, довелося продати Соломіїну арфу. Христина намагалася продати ще й своє фортепіано, але покупця знайшли тільки на арфу.

Галинка радила звернутися в питанні візи до туристичної фірми. І навіть сказала, до якої саме. Там пообіцяли все зробити, але вимагали по тисячі доларів з кожної за шенгенську візу в німецькому посольстві. Мовляв, потрібно наперед проплатити подорож літаком у бізнес-класі, дорогий готель на чотири дні й послуги екскурсовода, бо інакше відразу запідозрять липове запрошення для потенційних нелегалів і візи не дадуть. На запитання Христини, чи потім можна буде скористатися проплаченим туром, перш ніж їхати далі, жіночка з туристичної агенції лише здивовано підняла брови. Виявилось, що сплачені кошти потім повертаються на рахунок туристичної фірми й залишаються там як винагорода «за ризик».

Христина з Соломією подякували й вирішили робити візу по «культурній» лінії. Музична школа, у якій вони раніше працювали, товаришувала з польською музичною школою в Перемишлі. Вони доволі часто їздили туди й приймали в себе вчителів звідти. Іноді це були офіційні спільні заходи, іноді — приватні поїздки. Христина

написала знайомій вчительці фортепіано Беаті й попросила надіслати запрошення для них із Соломією. Запрошення прийшло через тиждень і стосувалося участі в шопенівських урочистостях. Колишній Христинин учень, комп'ютерний дизайнер за фахом, підробив довідку з місця роботи, помінявши стару дату на нову, і Соломія з Христиною пішли стояти в черзі до польського консульства, розташованого біля симпатичного сецесійного будиночка з вивіскою якоїсь чи то освітньої, чи то культурної установи. Будиночок виглядав доволі занедбано, а численні відвідувачі консульства не наважувалися ходити в туалет на обгородженій парканом території. На паркані були розвішані оголошення з проханням не смітити, а також повідомлення про набір на курси дитячих бальних танців. Кожен із черги, хто проходив повз ці оголошення, на мить зосереджував погляд на них і уважно читав. Христина уявила собі, як у кожного з цих людей на мить зринають образи струнконогих дівчат у вечірніх сукнях, що протанцювують разом зі своїми елегантними партнерами одне коло й перестрибують до мрій наступного в черзі, залишивши по собі ледь відчутний запах парфумів, тальку й повільне зникання кольорового шовку своїх суконь. І кожен, хто пережив цю мить, на якийсь час заспокоюється, занурюється у свої думки, дехто навіть посміхається, намагаючись відтворити мить іще раз, продовжити приємність, перш ніж знову дати себе оглушити непривабливій дійсності по цей бік паркану.

Згодом, коли будиночок знесуть і на його місці зведуть огидну бетонну споруду нового консульства, Христина шкодуватиме, що не зробила фотографій і тепер обриси того будинку поволі зникають у розщелинах пам'яті, залишаючи на поверхні лише окремі деталі — вхідні двері з масивною клямкою, автентичні аркові вікна, не зачепле-

ні металопластиковим вірусом, пооблуплюваний тиньк на фасаді, темно-червону цеглу під ним.

Христина з Соломією поволі наближалися до входу в консульство. Черга і будівля, куди запускали по одному, були розділені дорогою. Усе разом нагадувало спробу облоги лицарського замку. Вуличка, на якій стояла будівля консульства, піднімалася до парку, перетворюючись на замкову гору, дорога, що відділяла натовп від будівлі, заміняла рів із водою, а озброєні охоронці з суворими виразами на обличчях старанно виконували ролі одночасно сторожових псів і моста на ланцюгах, який у разі потреби міг миттєво перекрити потік бажаючих вступити на територію замку. Суворавійськова субординація серед цих охоронців порядку визначалася зокрема й за національною ознакою. Перш ніж пропустити когось, український охоронець, чий пост був на вулиці, повинен був отримати дозвіл старшого польського колеги, який перебував усередині будівлі й був захищений від несприятливих погодних умов. Той, кому вдавалося поза чергою прорватися через українського охоронця, намагався не відступити із завойованої території та хоча б на крок просунути ближче до входу. Зазвичай охоронець не дозволяв цього нікому й примушував чекати за ворітьми. Але іноді спрацьовували якісь магичні формули на зразок: «Я від Івана Івановича», «Мені призначено на восьму», якісь потайні попередні домовленості, або, украй рідко, когось пропускали за службовим посвідченням. Останнє здебільшого стосувалося журналістів, які вимахували посвідченнями, вигукували щось про законодавство й намагалися привернути до себе увагу польського охоронця, уважаючи українського занадто легкою здобиччю. У таких випадках український охоронець опинявся в непростій ситуації й лише розгублено позирав убік дверей з не меншою надією,

ніж ті, кого він не пропускав. Адже однаково можливими в цій ситуації були два варіанти розвитку подій: якщо власникові посвідчення відмовити, а той справді виявиться впливовою особою, поскаржиться куди слід, буде скандал і, відповідно, неприємності в охоронця. Або якщо прохача пропустити, а це не сподобається керівництву, то скандал і неприємності охоронцю також гарантовані. Тому українські вартові намагалися зняти з себе відповідальність і приймали компромісне рішення — дозволяли особливо настирливим власникам посвідчень зробити один крок за ворота, але примушували чекати там, аж поки вийде польський охоронець і візьме подальше рішення на себе. Таким чином, на якийсь час ситуацію вдавалося стабілізувати й відкараскатися від надокучливих пільговиків.

Іноді польський охоронець не поспішав виходити й біля воріт скупчувалося кілька людей, кожен із яких був готовий затято боротися за відвойовану територію та власні права. Вони вороже позирали одне на одного, розуміючи, що кожне наступне службове посвідчення знецінює вартість попереднього й зменшує шанси на успіх кожного. Водночас усі вони намагалися не зустрічатися поглядами з охоронцем, щоб у нього не виникло думки прогнати їх усіх назад за паркан.

Рано чи пізно двері відчинялися, звідти виходив із кавою в руці польський охоронець, недбало кидав оком на посвідчення та запрошення, утомлено піднімав очі до неба, когось пропускав, а комусь говорив щось на зразок: «Журналістів приймали вчора з 9 до 9.30. Ви запізнилися, приходьте через тиждень». Щасливі кидали на переможеного суперника триумфальний погляд і бігли до дверей, переможені збиралися в купку й говорили щось про солідарність, журналістське розслідування, негативні публікації, перекурювали та поволі брели хто куди, сховавши в торбу свої папери. Хтось

вирішував пробувати щастя в загальній черзі, намагався знайти її кінець і з'ясувати порядковий номер останнього, хтось починав діалог із метушливими співгромадянами, які бігали вздовж черги й пропонували «візові послуги», а хтось брів на роботу, перебираючи подумки варіанти, кому слід подзвонити та кого задіяти, аби прорватися таки до мети.

Поспостерігавши за цим протягом кількох годин, Христина дійшла висновку, що намагання прорватися без черги вартують не менших зусиль, ніж стояння в черзі, просто зусилля ці інші — більше метушні, нервів, непевності й лише потенційна можливість заощадити трохи часу. Загалом можна було б відразу організувати дві черги: для тих, хто намагатиметься випередити інших, щоразу вигадуючи нові способи довести свою обраність, і для тих, хто більше цінує власний спокій та гідність, адже сама процедура отримання візи й так містить достатню кількість принижень, які були гарантовані кожному прохачеві. Якщо висловлюватися зовсім точно, то ця процедура була суцільним концентрованим приниженням в усьому — від самої необхідності просити про право пересуватися світом до того, за якими критеріями це право надавалося або не надавалося, не кажучи вже про необхідність ще й самостійно фінансувати цей процес приниження себе, інвестуючи в нього кошти, які далеко не кожен у цій черзі готовий був витратити, скажімо, на лікування чи відпочинок. Усі спроби чогось уникнути чи обійти правила лише змінювали спосіб, у який тебе принизять, не змінюючи при цьому суті.

Коли підійшла їхня черга, Христина з Соломією зайшли до консульства, яке містилося в затишній ззовні старій кам'яниці, однак усередині було облаштоване так, що скидалося на внутрішнє приміщення будь-якої сучасної бетонної багатоповерхівки з низькими стелями та клаустрофобічно розділеним простором. Христина не встигла

збагнути, як саме вдалося досягти такого ефекту, але бачила довкола себе лише численні перегородки з огидної брудно-білої пластикової вагонки та крихітні віконечка, розміщені на тій самій специфічній висоті, що однаково незручна як для того, хто стоїть із зовнішнього боку, так і для того, хто сидить по внутрішній бік. Так, ніби всі ці внутрішні перегородки замовляли там само, де й віконечка біля ЖЕКу, де доводилося сплачувати за житлово-комунальні послуги. Над віконечком, до якого їх скерували, був підпис «VIP», і воно було зачинене. У сусідньому віконечку здавали документи представники туристичних фірм. Христина впізнала жіночку з фірми, куди вони ходили з Соломією. Обличчя жіночки було буряковим від обурення.

— Як то відмова, прошу пані? Це ж проплачений тур, готель, подорож, як ви могли поставити відмову? До чого тут консул, я вас питаю? Тоді проведіть мене до того вашого консула. Люди ж гроші заплатили. Ну і що, що тут попередня віза невикористана? Люди ж тому і йдуть у туристичні агентства, щоб вирішувати такі проблеми, платять гроші. Ми ж давно з вами співпрацюємо. Що, і тут відмова? Прошу пані, ви мені всю групу розвалили, як ми тепер організуємо тур? Хто нам відшкодує збитки?

Жіночка обурено озирнулася довкола себе, Христина і Соломія привіталися з нею, але вона не відповіла. Тут відкрилося їхнє віконечко «VIP», і вони синхронно нахилилися, щоб зазирнути всередину.

— Доброго дня, — сказала сувора пані у віконечку. — Ваші запрошення.

Христина квапливо подала їй стосик паперів, де були і її, і Соломіїні документи.

— По одному, будь-ласка, — ще більше посуворішала жіночка, відсортувала папери Соломії і рвучко віддала їх назад, мало не влучивши Христині в чоло. Христина від-

сахнулася, але та навіть не глянула в її бік, заглиблена в сортування папірців.

— Чому не поскладали за порядком? Для кого там написано, що потрібно дві копії паспорта, а не три, і три копії ідентифікаційного, а не дві.

— Але ж на веб-сторінці... — несміливо заперечила Христина.

— Ви тут не на веб-сторінці, тож дотримуйтеся правил, — обірвала її жіночка. — Фотографії треба було приклеїти, ксерокопії зробити чіткішими, пункт тринадцять в анкеті не заповнюється.

— Але якщо його не заповнювати, система не реєструє анкету, — знову зробила стратегічну помилку Христина.

— Я вам не система, — з незмінною інтонацією продовжувала жіночка. — Пора вже знати, як заповнювати елементарні папери. Теж мені, учителька. Куди їдете, з якою метою?

— До Перемишля, на шопенівські концерти. Ми — викладачки музичної школи.

— Знаємо ми ваші концерти. Наступного разу відразу пишть «на закупи», — відрубала жіночка. — До побачення.

Вона рвучко встала зі свого місця і поклала папери Христини на візок у себе за спиною. Для цього їй не обов'язково було вставати, достатньо було б просто витягти руку, але, мабуть, то був уже звичний для неї ритуал, щось на зразок гімнастичної вправи. Як і штучно стимульоване роздратування, яке дозволяло зберегти енергійність і не заснути над безкінечним потоком чужих документів.

Христина любила спостерігати за тим, як працюють люди на таких от посадах, де їхні функції доведені до автоматизму, як на конвеєрі.

Це було існування, цілковито відмінне від того, до якого звикла вона сама. Її власний день досі мав задиханий ритм, і кожного уроку виявлялося замало, щоб устигнути

все вивчити, усе повторити і просто поспілкуватися з черговим учнем, а дорогою додому вона обдумувала можливості оптимізувати час уроку так, щоб встигати більше, міняла твори, які вчила з учнями, достосовуючись до їхніх побажань, виробляла із кожним інший стиль розмови. Це було цікаво, і час летів дуже швидко.

Тепер ця швидкість перетворилася на швидкість більш примітивну й буквальну — їй треба було за день встигнути доїхати до багатьох різних точок міста. Це було виснажливо й не надто цікаво, але рятувало від депресії, яка нападала в порожніх стінах вдома в періоди, коли роботи не було.

Але Христина ніколи не пробувала проживати чітко відміряний робочий час якомога повільніше, намагаючись утиснути в набридливу рутину щось приємне або хоча б просто індивідуальне. Мабуть, у цьому теж був свій кайф, непомітний на перший погляд і дуже своєрідний. Якесь схилене задоволення отримувала колись Христинина бабуса, готуючись до Святвечора. Вона починала ці приготування приблизно за три тижні до свят, ретельно розписуючи в спеціальну табличку, що саме та коли слід зробити. Наприклад, прибрати в шафах — до середини грудня, потерти мак і кутю — 5 грудня в другій половині дня, ліпити вареники — 6 грудня по обіді тощо. І коли Христина напередодні свята приїздила допомагати перевтомленій бабці, то їй завжди здавалося, що бабця отримує найбільше задоволення не в момент, коли завершує одну із запланованих справ, а через секунду — коли викреслює зроблене зі списку. Особливо тоді, коли це було зроблено відповідно до графіка. А поіншому в бабусі ніколи не бувало.

Саме за таким неоприлюдненим графіком працювали тут усі. П'ятдесят анкет за день, шість за годину, по десять хвилин на відвідувача, з них п'ять — заощаджених, які належать тільки тобі, і можна встати, зробити п'ять кроків,

відчути м'язи на ногах, стукіт каблуків по підлозі, зазирнути до кухні, зайвий раз пройтися до вікна в коридорі й назад, зробити ковток із чашки, перевірити повідомлення в телефоні, п'ять хвилин власного життя, оплаченого за тарифами проданого часу. Тому найважливішими були саме такі дрібниці — якою ручкою користуватися, яким степлером, з якої саме філіжанки пити незліченні ранкові кави, як уставати зі свого стільця, щоб задіяти якомога більшу кількість м'язів і при тому вибудувати максимальну зручну траєкторію руху.

По суті, це було те саме, що і її теперішнє бігання з ліками — іноді вона ловила себе на думці, що найприємніше за весь день провела час, стоячи на зупинці в очікуванні автобуса й у самому автобусі, у вухах — слухавки, у плеєрі — аудіокнига, за вікном — сірий пейзаж, який не відволікає від книги. Це час, украдений у дрібних справ, час, який ні до чого не зобов'язує і який можна легковажно витратити на щось, що ніяк не входить у твої службові обов'язки, але за це потім не картатимуть докори сумління, як за час, коли просто лінуєшся й не робиш нічого. Іноді їй навіть здавалося, що саме такий, прожитий усупереч приписам час і є найбільш інтенсивно та свідомо прожитим, на відміну від часу, який назавжди зникає в момент законослухняного виконання рутинних справ.

Ніби читаючи Христинині думки, співробітниця VIP-віконця й справді не поспішала повертатися до розгляду анкет, і Соломії довелося кілька хвилин зачекати, аж поки настала її черга прослухати про неприклеєну фотографію, пункт 13 і невідповідну кількість ксерокопій. Хоча папери в них були ідентичні, Христині віддали дві зайві ксерокопії, а Соломію примусили збігати під консульство та зробити ще кілька додаткових. Ксерокс був зачинений, довелося

почекати, потім щось зламалося, у результаті вони провели під консульством ще півтори години, і врешті-решт Соломії ледве вдалося переконати охоронця, що вона мусить зайти досередини, щоб донести документи й забрати номерок на повернення паспорта.

Після виходу з консульства вони пішли до невеличкої кав'ярні, що знаходилася неподалік. Христині завжди було дивно, чому за стільки років популярності цього розташованого в центрі міста закладу біля нього так і не відкрилося жодної більш-менш приємної кнайпи — самі закусочні, і тих лише кілька. Кав'ярня, де вони сиділи, була однією з них. Тут не продавали спиртних напоїв, лише солодке та каву-чай. Небагатий асортимент, три столики, повільна жіночка за шинквасом. Після кількогодінного стояння й нервування кава видалася їм неймовірно смачною, не кажучи вже про тістечко. Враження від першого ковтка та першого шматочка наполеона примусили Христину на мить застигнути в цілковитому самозосередженні, їй здавалося, що вона відчуває кожну крупинку цукру, яка розчиняється на її піднебінні й перетворюється на приємне тепло, розливається тілом та плавно змінює всі кольори довкола й навіть світло за вікном. І ось уже замість пронизливого скреготу трамвайних гальм вона чує майже мелодійне подзвонювання, утома на обличчі кельнерки видається філософським спокоєм, а на брудно-сірому небі проступають шляхетні пастельні кольори голландського живопису.

Потім вона ще кілька разів спеціально заходила сюди, брала таке ж тістечко й таку ж каву, — але відтворити це враження так і не вдалося. Схоже відчуття цілковитої ілюзії, настільки досконалої, що залишається просто повірити в неї, виникло в Христини приблизно рік тому під час поїздки до Києва. Вийшовши на холодний і непривітний

перон, а потім на брудну площу перед вокзалом, людно вже о сьомій ранку, вона відчула, як дискомфорт ранішого недосипу раптом перетворюється на дивний надлишок енергії і довколишні кольори та звуки з приглушених напівсонною свідомістю раптом набувають якоїсь специфічної контрастності, не втрачаючи при цьому сюрреалізму напівсонного сприйняття. Товстенька постать водія таксі раптом опинилася зовсім близько, ніби збільшена на екрані монітора, а його голос натомість перетворився на глухий розтягнутий звук, ніби в диктофоні, де занадто сповільнене відтворення. Вуличний пес не пробігав, а майже пропливав повз неї, і враженню статечності та святковості цього променаду не шкодив навіть злякано підібганий хвіст. Перекупка, що поспішала з торбами на котрийсь із ринків, мала таку гордовиту поставу, ніби в торбах у неї лежали святі дари, а не червоноградські шкарпетки.

Христина пішла до метро, де вишикувалася традиційна для вокзальної станції черга за жетонами. У черзі вона спостерігала, як одне за одним стають на ескалатор люди — спершу штовхаються в натовпі, щільнішому далі від рухомих сходів і спокійнішому ближче до мети, а потім по одному ступають на сходи й різко пірнають донизу, ніби стрибають із висоти, сподіваючись, що от-от із котроїсь картатої торби вилетить дирижабль, підхопить їх на крильце, мов казковий лебідь, і дозволить довго та безтурботно кружляти під брудним склепінням метро, наспівуючи якусь сумну мелодію (для флейти?).

Христина тоді заникалася до якогось фастфуду в центрі, замовила каву, яка за інших обставин, мабуть, видалася б огидною, але там і тоді смакувала їй так, як колись у дитинстві відкладена бабусею на блюдце щойно знята пінка з варення. Схожою була саме інтенсивність задоволення, пронизлива, майже болюча, така, що примушує видобути із

найдальших закутків пам'яті спогади, враження й асоціації, до того ж ніяк між собою не пов'язані.

Ось вона, чотирирічна, уперше йде з мамою за руку до зубного. Зуб зіпсувався й дуже болить, але лікаря вона боїться ще дужче. Кілька хвилин іде мовчки, роззираючись навсібіч на мовчазні й порожні ранкові вікна довколишніх будівель, мати теж іде мовчки, усе міцніше стискаючи її долоню, ніби боїться, що донька вирветься й утече.

— Мамо, тримай мене сильніше, — просить Христина. Мати стискає сильніше. — Отак добре. — Минає кілька хвилин, і долоня матері знову послаблює потиск. — Не пускай, тримай сильніше, — вимагає вона.

— У мене рука затерпла. Зараз, хвильку перепочину й знову буду сильніше.

Христина не може дочекатися, поки закінчиться хвилька, і починає тихо стогнати, далі все голосніше, поволі її стогін переростає в гудіння, наполегливе, уперте.

— Що ти робиш? — дратується мати.

— Мені страшно. Я не хочу до зубного.

— Звичайно, що страшно. Я ж тобі казала, не їж стільки солодкого. Тепер мусиш терпіти.

І від цієї погрози Христині стає ще страшніше, і вона гуде голосніше, аж із вікон визирають здивовані й заспані обличчя. Матері стає соромно, вона пришвидшує крок і мимоволі сильніше стискає долоню. Христина гуде тихіше.

Вони доходять до кабінету стоматолога.

— Неприємно, коли тебе вранці примушують довго йти по вулиці, тягнуть за руку, а потім ще й збираються лікувати зуби, — привітно посміхнулася їй лікарка. — Ти роздратована.

— Так, — зізналася Христина, і їй стало чомусь раптом легше від цих слів. Значно легше, ніж від занудних повчань матері. — Я не хочу лікувати зуби. Я люблю цукерки.

— Цукерки — це смачно. А хочеш, я після того, як ми подивимося на твої зуби, подарую тобі чарівну зубну щітку. Якщо чистити нею зуби щоразу після того, як з'їси цукерку, зуби ніколи не зіпсуються.

— Точно ніколи? — не вірить Христина й сама не помічає, як опиняється вже на стоматологічному кріслі.

— Відкрий ротик ширше, — каже стоматолог і продовжує: — Ніколи-ніколи. Аж поки не настане час прийти до тебе зубній мищі й поміняти твої старі зуби на нові. А за кожен новий зубчик вона дасть тобі подарунок.

Вона смикнула за щось у роті, трохи поболіло й перестало. Зубний біль затих. Христина відчула в роті такий самий присмак, як ніби притулилася язиком до залізної гойдалки.

— Усе. Ти — здорова. Ось твоя щітка. — Лікарка посмінулася Христині; у кутику її посмішки, ніби блискавка, сяйнув золотий зуб.

— Це вам зубна фея принесла золотий зуб замість зіпсованого? — запитала вона заздрісно — зуб здався їй тоді неймовірно гарним.

— Вона. Будеш чемна — і тобі принесе.

За сусіднім столиком у тому київському фастфуді сиділа схожа на галичанку молода жіночка з приблизно шестирічним сином.

— Мамо, а ми надовго приїхали до Росії? — питав син.

— Ми не в Росії, сину, це столиця України, Київ, — відповіла мама й підсунула до малого ближче тарілку з тістечком і чай.

— А чому тоді тут усі говорять російською? — не повірив малий.

— Ну, не всі, тільки дехто. Може, більше людей, ніж у нас.

— Добре, мамо, а коли ми повернемося в Україну, ти купи мені цукерки?

— Сину, ми в Україні, я ж тобі пояснила.

— Ну добре вже, мамо, а коли ми повернемося в ту, справжню Україну, ти купиш мені цукерки?

Жіночка посміхнулася малому, у кутику її посмішки блиснув золотий зуб.

* * *

Візу відкрили лише Христині. На тиждень і з правом одного в'їзду. Соломії поставили відмову.

Увесь ретельно продуманий попередній план тепер провалився. Соломії доведеться ще раз самотужки боротися за право отримати таки візу, а Христині — самій вирішувати всі труднощі початкового облаштування й переїзду. Христина зловила себе на думці, що потай мріє, аби сталося щось таке, що дозволить їй відмовитися від задуманого й не їхати. За останні роки вона так звикла розраховувати на Соломію в практичних питаннях, що тепер навіть планування подорожі та збирання валізи видавалося їй чимось страшенно складним.

Отримавши візу, Христина подзвонила Галинці.

— Шкода, що Соломії поставили відмову. Удвох завжди легше добиратися, — у своїй звичній енергійній манері відреагувала та. — Але нічо, хай не здається. Тепер можна на апеляцію подати й пробувати ще.

Галинка скоромовкою видала найважливішу інформацію. По-перше, необхідно хоча б добу побути в Польщі, бо візи видані польським консульством і якщо їх використовувати не за метою, тобто поїхати не до Польщі, а відразу далі, то це може стати приводом для прикордонників, аби не пропустити, а то й депортувати.

По-друге, треба добре продумати, чим і як добиратися, щоб не трапилося несподіванок. Найкраще було б летіти з Польщі літаком, але дешеві авіарейси треба замовляти заздалегідь, а до дня, від якого в Христини відкрита віза, залишалося менше тижня. Подорожувати автобусами з Польщі до Німеччини Галинка не радила, бо саме їх найчастіше контролюють на дорогах неподалік від кордону і якщо знайдуть хоча б одного заробітчанина з протермінованою візою або запідозрять, що хтось збирається залишитися, можуть відправити назад цілий автобус.

Христина описала Галинці свій звичний ще з часів поїздок із учнями та на конференції до Німеччини маршрут: потяг «Львів — Вроцлав», а потім нічний «Вроцлав — Берлін». З Берліна Галинці вдалося знайти дешевий авіапереліт до Афін. Це було трохи схоже на довколавітню подорож, адже долетіти до Греції спокійно можна було й з України, якби не необхідність перетнути польський кордон і заощаджувати гроші на квитках.

* * *

Узяти квитки на потяг зі Львова Христині не вдалося, залишилося тільки одне місце в спальному вагоні з Перемишля. Тож до Перемишля довелося їхати рейсовим автобусом, яких щодня курсувало кілька, хоча невідомо було, скільки точно, бо рейс знімали у випадку занадто малої кількості пасажирів. Але того разу їй пощастило й майже порожній автобус виїхав за графіком, рівно о шостій ранку. Крім неї, у салоні ще була якась пані з великою валізою, дідок у шапці-вушанці й українка, яка розмовляла зі своїм дорослим сином португальською. Пані з великою валізою запитала у водія, коли автобус прибуває до Перемишля.

— Через чотири години, — бадьоро відповів той.

— Та то ніхто не знає, пані, — скептично похитав головою дідок у шапці-вушанці. — Я їхав місяць тому тим самим рейсом. Шеста зо Львова. То до Перемишля приїхалисьмо дев'ята вечір.

— Як то так? — здивувалася пані з валізою.

— А так. Знайшли в когось папіроси, то сі загнували і пустили автобус на яму. І стоялисьмо на тій ямі до вечора, нікому не дозволили навіть відійти. Я вже не хтів ні Перемишля, ні нічо.

— Але то так раз на півроку буває, — поблажливо сказав водій. — Частіше не. А так — то через чотири години будемо.

— Але ж у нас немає папірос, — здивувалася пані з валізою.

— У вас немає, — відповів їй пан у шапці-вушанці. — А зара понасідають в Городку, бдете виділи.

І справді на центральній площі Городка автобус уже чекала група енергійних тілистих жіночок містечкового вигляду. Вони збилися в зграю біля дверей і войовничо відштовхували одна одну, щоб зайти швидше, але в результаті кілька перших хвилин не могла зайти жодна. Довелося втрутитися водієві, який пообіцяв зачинити двері й поїхати без них, якщо вони не вишикуються в чергу. Це трохи допомогло, і жіночки старанно втискалися у двері по двоє, хоча й поодинці були занадто масивними для вузьких дверей «ікаруса». Урешті всі зайшли, ще якийсь час тривала сварка за те, хто заплатив за проїзд і скільки — чомусь кожна з них вираховувала з суми, яку проїзд коштував офіційно, якусь частину й намагалася довести водієві, що має право на таку знижку. Причини, які мотивували це право, були різними: частотність проїзду, віддаленість житла від місця зупинки автобуса, особиста платоспроможність. Водій драгувався, повторював, що його це все не обходить і що вони

повинні заплатити повну вартість квитка. Але жіночки ігнорували його й, поступово міняючи тему сварки, відразу ж почали роздягатися та шурхотіти скотчем.

Водій ще трохи побурчав, а потім плюнув, зачинив двері автобуса й рушив — видно, такий розвиток подій був звичним.

Тепер жіночки ділили між собою простір, куди можна буде заховати цигарки. І тут вступали в дію аргументи про те, хто й скільки перевіз минулого разу, де ховали та яке місце «щасливіше». Водій через рівні проміжки часу вигукував спереду, що забороняє ховати цигарки в автобусі, але ніхто не звертав на нього уваги. Відчувалося, що попри внутрішні суперечності жіночки становлять міцну та монолітну команду, здатну протистояти й серйознішому спротиву, ніж символічні та не надто переконливі спроби водія закликати їх до порядку.

— Візьмете блок? — діловито запитала в Христини одна з жіночок, яку решта називала Зоською.

— Ні, що ви, — злякалася Христина.

— А ви хто — вчителька чи полька? — примруженим оком оцінила її шанси сусідка.

— Не візьму, — твердо відповіла Христина.

— Даремно, вас точно на особистий не поведуть. Нівенька.

— А що, тепер всіх на особистий ведуть? — поцікавилася жіночка з крісла ззаду за Христиною, Марися, як з'ясувалося згодом.

— Та ні, теперка вже не всіх, — відповіла Зоська. — Після того, як ми місяць тому тут влаштували їм скандал. Ну, тобто, не знаю, чи тому, — засумнівалася вона. — Але ми тоді таке зробили. Ну бо що то за робота — прийшла якась і давай всіх на особистий. Догола роздягає. Дійшла черга до мене, а я їй кажу: «Цо, пані, ідзєми на особісти, відзе,

же пані любі кобети». Ну, всі заржали з неї, і більше вона не приставала. А то задрали вже.

— Ну, шо зробиш. Така в них робота, — фаталістично зітхнула жіночка з переднього сидіння, поправляючи пачки цигарок у бюстгальтері.

— Ну, не скажи, — енергійно заперечила Зоська. — Вона сі вмшала в конденціальність, розумієш? Влізла в приватну собствєнність, порушила право особистості людини, а вона непорушна, розумієш? То тобі не шутки. За це статтю можут дати!

— Слухай, Зосько, а як там той твій рецепт салати, шо ти робила минулий раз? — змінила тему Марися.

— Та файний салат, Марисю, дуже вітамінний, — відповіла Зоська. — Я теперка на дієті сиджу, то ніц такого не їм, від чого си поправлеют.

— А шо ж ти їси? — відразу зацікавилися всі присутні.

— Та майже ніц не їм, — гордо відповіла Зоська. — Так, рано намащу си хліба пару кавалків. Намащу чим маю: маргариною, зрідка смальцем — і з цибульов.

— Смальцем? — здивувалася Марися.

— Ну, а ти думала? То дієтичний продукт, ліпший за маргарину. Ти сі поправлеїш не від того, жи задужо їси, а від того, жи їси хімію. А смалец — то не хімія. То я сама си натопила зі свої свині, знаю, чим годувала, і всьо.

— Ну добре, а далі шо? — дала себе переконати Марися.

— Та в обід я рідко їм, бо все на роботі або за границю їжджу, як то нині. Хіба вже вечір потім. То з'їм си бульби жареної на салі, бо на олії мені не смакує. Капусти квашеної. Ну таке. Самі вітаміни. Ну або ще той салатік, шо ти кажеш — то пекінська капуста, яйця, крабові палочки, сир жовтий такими великими кавалками порізаний, кукурудза з банки і майонез. Дуже дієтично. Тої салати можу з'їсти цілий банек. Аж потім не сплю, все перджу.

Після цього компанія дружно засміялася. У салоні посилювався дух цибулі. Мабуть, не одна Зоська сиділа на дієті, згідно з якою снідати слід було хлібом зі смальцем і цибулею.

Під час паспортного контролю Христина зауважила, що короткотермінова та одноразова віза з усього автобуса лише в неї. Десантниці з папіросами мали здебільшого річні шенгенські мультівізи або пластикові картки посвідчень мешканців прикордонної зони, які дозволяли перетинати кордон без візи. Таке ж посвідчення було і в Зоськи. Марися запитала її:

— А що, тяжке шось питали на співбесіді в консульстві, як робилась си карту поляка?

— Та тяжке. Спершу спитався консул, чи я знаю, де мешкає вавельський дракон, а потім ще — що поляки їдет на тлустий чвартек. Ну і то всьо польською.

— І ти знала? — з повагою в голосі запитала Марися.

— Та дешо знала, — самовдоволено відповіла Зоська. — Але в мене метрика була залізна, мені мусили дати. Бабця-полька була замужем за греко-католицьким священиком, польську школу в селі мали. Кому ще давати, як не мені.

Тут у Марисі задзвонив мобільний. Побачивши номер, вона пожвавилася і заговорила в слухавку удвічі голосніше і втричі швидше, ніж досі:

— Слухай, не можу сі дозвонити до тих мудозвонів на вахті. Ти їх десь видів? Вони шо, знов п'ют? Передай тим чортилам, жи правильний чоловік бде за півгодини колихатисі на повёрсі. Не, я не прошу, жеби вони сі здоровкали чи там туалет відкрили, тіко прошу, жеби не смерділо самогоном і вареним целофаном. Ну, від крабових палочок, ти знаєш. Вчора сосискисьте варили? Ну то тим більше сі насмерділо. Най відкриют велике вікно! І виляют

палочкову чи то сосискову воду десь гет. І жеби чайник помили, якщо вони знов в чайнику ті сосиски варили. Чуеш? Припилънуй мені тойво-во. Жеби потім не було проблем.

До Перемишля вони доїхали за розкладом і при виході з автобуса Христина машинально подумки відділила від решти пасажирів тих, хто вертався на роботу після відвідин рідних. Щоб вирізнити заробітчан, не потрібно було зазирати до паспортів, вистачало їхніх розгублених озирань по боках, зляканих здригань, коли до них хтось заговорював, вистачало чути їхню мову з усіма цими «ну всьо, кóнець», «це б'юро не дало мені позволєня» чи «я си наробила, а вони мені пенъонзи не дали», та й те, що їхній одяг купувався на тутешньому українському базарі, теж було помітно. Христина пригадала, як колись гуляла по цьому базару вздовж нескінченних рядів фіранок, які тут продають, здається, споконвіку та з незмінним успіхом, і її зупинила одна із продавчинь:

— Ось, дивіться, яка хороша ткань, хіба ні? — і показала шматок рожево-прозора-сріблястої тканини, сама при цьому уважно роздивляючись візерунок, ніби бачила його вперше.

— Хороша, — обережно погодилася Христина, озирючись за можливістю якомога швидше відступити. Але виявилось, що жіночка не збирається агітувати її купити фіранки.

— А цей невдячний прийшов сваритися, — плаксивим голосом продовжила, звертаючись не так до Христини, як кудись у простір. — Каже, жінка попрала у пральці, а тюль сіла. Ну не дура його жінка після цього! Хто ж тюль у пральці пере! Скаргу він на мене напише! Сам він як той Петро Скарга. Женився на дурі, а всі йому винні.

— О, а звідки ви про Петра Скаргу знаєте? — здивувалася Христина.

— Та як би вам пояснити. Спершу, як заміж виходиш, то років з десять-п'ятнадцять цікаво, а потім вже до книжки тягнешся. Шо-небудь почитати від нудьги. Про мучеників чи про святих.

Рожеві й голубі хвилі ритмічно розгойдувалися в неї за спиною, ніби куліси якоїсь дитячої казки. Продавчиня стояла на їхньому тлі, дивлячись кудись за лінію горизонту, частково закриту плечима Христини, і думала про щось своє. Про Петра Скаргу? Петра Могилу? Дмитра Туптала? Козацьке бароко? Зразки сецесійної архітектури в довколишньому ландшафті, наприклад, нещодавно відреставрований залізничний вокзал Перемишля, який тепер нагадував котрусь зі станцій метро у Відні? Христині захотілося зробити цій жінці щось приємне, але вона не знала, що саме: купити трохи тюлі? Від цієї думки їй стало тепло й трохи соромно, вона посміхнулася жіночці, яка не бачила її в цей момент, і мовчки відійшла, не наважившись руйнувати настрій, сформований із рожево-голубих мережив і химерної розмови.

Вона вже знала, що достатньо вийти із заплываного автовокзалу Перемишля, і відразу все поміняється, ніби під дією якоїсь магії. І хоча все залишилося по-старому й навіть автовокзал був таким же брудним і непривітним, як удома, її відчуття справді кардинально змінилися, спина випросталася, а голова більше не намагалася втиснутися в плечі. Христина глибоко вдихнула повітря й уперше озирнулася довкола просто так, а не злякано відшукуючи обличчя когось, хто перешкодить їй здійснити свій план утечі. Усі страхи, заховані в напівсонній непевності ранку, відступили, тепер вона вже не боялася, що автобус

застрягне на кордоні через те, що котрась із контрабандисток окрім цигарок вирішила перевезти у своєму безрозмірному бюстгальтері ще трохи кокаїну або що цигарок виявиться забагато чи, навпаки, замало і митники спересердя конфіскують усі, а автобус заженуть на таємничу «яму» з розповіді дідка в шапці, що чиясь віза буде протермінованою, чийсь паспорт — фальшивим, а син українки, який розмовляє лише португальською — жертвою кіднепінгу, що в автобуса відламається колесо, остаточно загнуться скрипучі гальма, станеться аварія чи ще щось непередбачуване, що майже завжди трапляється на цьому короткому відтинку подорожі, який здається зачарованим, бо долати його часто доводиться довше, ніж сотні кілометрів по західніший бік кордону.

Мине кілька років, і Христина перестане зауважувати момент перетину внутрішніх кордонів між країнами, давно уявних, символічних, іноді не позначених навіть присутністю таких-сяких прикордонників. Просто порожні будки та шлагбауми, які давно ніхто не використовує. І тоді це відчуття одночасної втоми й ейфорії після вибуху адреналіну на кордоні вже здаватиметься їй таким же напівпридуманим, як і самі кордони, які вона минатиме. І лише час від часу, коли вона їздитиме до Львова на відвідини, пересвідчуватиметься, що тут усе й далі по-старому, кордони залишилися справжніми, суворими та непохитними фортецями, які слід долати із зусиллями й страхом, слід переживати весь належний до процесу пакет емоцій, вражень і негативу, слід отримувати лекції покори, опанування себе й приниження, право на яке часто вимірюється одним-єдиним повноваженням піднімати та опускати помаранчеву стрілу шлагбаума.

Відтепер уже є шанс подорожувати відповідно до плану й не треба буде стільки сил зосереджувати на самому

фізичному пересуванні, дбати про його уможливлення, про усунення всіх наявних і гіпотетичних перешкод. Замість цього слід подумати й про щось приємне.

Христина вийшла на невеличку площу біля вокзалу в Перемишлі. Вона дуже любила тут гуляти й завжди, навіть коли їздила до Польщі прямим потягом, якому три години міняли колеса в Перемишлі, достосовуючи їх до вузьких європейських колій, не залишалася сидіти у вагоні, як більшість подорожніх, а виходила, щоб погуляти містом. А потім верталася знайомим маршрутом — до вокзалу й далі в напрямку таємничої стрілки з написом «Peron 4». Колись давно, коли вона блукала тут уперше й ще не вміла знайти цей перон, доброзичливий чоловік, за вимовою киянин, пояснив їй:

— Виходите звідсіля, чимчикуєте сто метрів, а тоді направо.

Саме цей перон на вокзалі в Перемишлі і є справжнім східноєвропейським кордоном, бо це останній європейський перон, куди можуть заїздити наші потяги та де їх можна зупинити навіть без застосування зброї. Імовірно, тому він і відділений від решти перонів густим колючим дротом, а з міста через нього можна потрапити, лише пройшовши паспортний контроль. Десь поблизу вокзалу в некошеній траві, мабуть, ще можна знайти колишні рейки, якими потяги, що курсували між Краковом і Львовом, додали цю відстань якщо не швидше, то принаймні більш вправно, без багатогодинного стояння в полі й на безглуздому кордоні. Але все це поросле травою минуле.

Тепер, вийшовши з автобуса та перейшовши кілька метрів від автобусного вокзалу до залізничного, Христина вперше усвідомила, що почала нове життя. Досі вона цілковито зосередилася на приготуваннях до подорожі й не встигла замислитися над тим, що ж усе це означає для неї

і що її чекає. Їй навіть ще не було по-справжньому страшно. Досі вона сприймала це як пригоду, навіть не до кінця свою власну, як повторення чужих пригод, імітацію, щось, що чекає на неї в далекому майбутньому. А своє дотеперішнє життя вже записала в далеке минуле, до якого ближчим часом не буде повернення. І опинилася в якомусь міжчассі — прощання з колишнім і очікування невідомого. Це було своєрідне, але неспокійне відчуття. І завершилося воно аж тепер, коли кордон опинився позаду й доводиться рушати далі в невідомість, яку вже не можна було проігнорувати, загорнувши в нереальність умовного способу, майбутнього часу чи незнаній території, і тепер Христині стало водночас легше і страшніше.

Легше було від того, що головне рішення вже було прийняте, денні вагання й нічні жахіття уві сні, які супроводжували цей процес, залишилися позаду. Вона раптом усвідомила, що досі, розмірковуючи про потенційну еміграцію, нелегальну чи в перспективі й легальну, вона думала не стільки про те, що чекає її там, скільки шукала виправдань і причин виїхати з дому. І ця необхідність, просто неминучість рішення на користь від'їзду якось заспокоювала її, дозволяла відкласти на потім турботи про те, що робити далі, після приїзду. Їй чомусь здавалося, що чим більше вона знайде аргументів на користь того, що їхати таки треба й іншого виходу немає, і що робити це потрібно саме так і саме зараз, тим швидше й легше знайдуться відповіді на запитання, що ж робити далі. Але ось вона вже переконала себе, організувала все, виїхала, а відповіді на запитання все не знаходилися. Чомусь цей момент Христина уявляла собі простішим. Здавалося, що все прийде само собою — крок за кроком, достатньо буде лише позбутися баласту вагань. Але тепер уже можна було більше не приховувати від самої себе усвідомлення, що позбутися вагань не вдасться

ніколи — можна лише змінити одні вагання на інші. І тепер вона дуже чітко відчула, що наступні години, які вона проведе в потязі до Кракова, потім у потязі до Берліна і далі — в літаку до Афін стануть чи не останніми безтурботними годинами в цьому її проекті. Коли попередні труднощі вже майже залишилися позаду, а майбутні — ще десь у невідомості. І є лише теперішнє — просто подорож, у яку можна зануритися цілком, ніби увійти в морську воду. І це різке відчуття теперішнього моменту раптом захопило її з незною раніше інтенсивністю, вона пишалася тим, що нарешті досягла цього — жила тим, що відбувається зараз, не минулим і не майбутнім, як завжди до цього. Востаннє така світла й нічим не спотворена радість охоплювала її ще в дитинстві, коли лунав дзвінок з уроку чи коли вона прокидалася в перший день канікул. І разом із цією радістю прийшов особливий внутрішній спокій — як би не склалося все в неї далі, цей момент уже став незворотнім, вона зуміла зосередитися на теперішньому відчутті, відсунути від себе тривогу про минуле, майбутнє та інші гіпотетичні реальності, і тепер їй залишається тільки зберегти це вміння, захистити його в собі, — більшої свободи від обставин, мабуть, просто не буває.

Христина пішла пообідати у свій улюблений, радянського ще зразка бар біля вокзалу, — там смажили непогану рибу й робили салати зі свіжих овочів, — зауважила, розраховуючись, що тут стало доволі дорого, мабуть, риба смакувала не лише їй, зайшла на каву в цукерні на Ринку та пройшла повз бар із вивіскою: «Після 22.00 кави та чаю не подаємо», який був ще зачинений. Мабуть, кави з чаєм не входили до списку пріоритетних напоїв о будь-якій порі дня. Заклопотаний суботніми закупамі міський тлум оминав спокійне й затишне середмістя, і Христині раптом

захотілося сфотографувати цей настрій, зниканий поміж камінцями нерівної бруківки. Це трохи нагадувало гру в піжмурки — вона довго обирала ракурс, аби зловити у свою «мільницю», ніби в сачок для метеликів, хоча б рештки примхливої гри світла з тінями, несподіваних весняних ноток посеред виключно теплого жовтневого дня та ще якихось невловностей, які створюють своїми невидимими пальцями крихку субстанцію настрою. У таких випадках усе відбувається за наперед відомою схемою — щойно з'являється ілюзія, що місце та ракурс обрано, як цілком несподівано з-за хмар визирає сонце, і, ніби однокласник із дзеркальцем, грайливо пускає зайчики в об'єktiv. Христина покійно опускає руки й чекає далі. За кілька хвилин сонце ховається, і гра продовжується.

Повз неї проходять неквапливі молоді пари з дітьми, виносять із цукерні тістечка для пообідньої кави на балконі, з дверей дрібних крамничок середмістя визирають власниці, перегукуються, бажають одне одному «приємної неділі». У їхній мові чути вплив української фонетики, вони вимовляють слова розлогіше, дозволяють голосним проявити себе майже на рівні з шиплячими, а дехто тут говорить так, ніби лише бавиться в удавання іноземної мови. Здається, ще речення, гра закінчиться, і співрозмовник перейде на нормальну українську.

Минає кілька годин, сонце втомлюється бавитися із дзеркальцем, і Христині вдається зловити більше вдалих кадрів, але незабаром їй це набридає. Останньою в об'єktiv потрапляє вітрина магазину із товарами для вишивання. У ній виставлені набори для вишивання хрестиком обличчя папи Івана Павла II. Це поділене на кольорові зони обличчя виглядає дуже кумедно, але й зворушливо, схоже на модні в часи Христининою дитинства вишиті малюнки з релігійними сюжетами з по-старосвітськи великими хрестиками

та фарбами, що роками не втрачали яскравості. Ці вишивки приваблювали увагу своєю по-сільському грубуватою естетикою, яка визнає красивим тільки все яскраве, червоно-чорне, чорно-біле, біло-жовто-гаряче та обов'язково голубе й рожеве десь на маргінесі.

Одну з цих вишивок вона пам'ятає особливо чітко. На ній було зображене обличчя дівчинки з косичками. Коли Христина в дитинстві носила косички, їй часто зав'язували стрічки такого ж кольору. Обличчя було вишите в профіль, і видно було лише одну стрічку. Солом'яного кольору волосся, кирпатий ніс, вухо — усе з кутами замість заокруглень, бо вишито було хрестиком, а не гладдю. Усе на чорному тлі. Обличчя дивиться на чашу з вишитою бісером позолотою. І внизу — великі рожево-зелені літери: «МОЛѢННЯ О ЧАШѢ».

Через обидва «яті», вишиті з засічками, Христині здається, що написано це незнаною їй мовою, але вона розуміє написане завдяки якійсь незбагненній магії, яку дитяча свідомість легко й невимушено сприймає в усьому, що не вміє пояснити, вона відчуває потаємну спільність із вишитою дівчинкою, з її кирпатим носом, стрічками на кісках. Зараз вона вже не пригадує, де саме бачила цю вишивку, але всі її деталі, навіть кольори ниток, назавжди залишилися в її пам'яті.

* * *

Денний потяг Київ—Вроцлав курсує раз на кілька днів, проїжджаючи через Львів і Краків і збираючи на шляху велику кількість причепних вагонів: від одеських і київських і аж до львівських, перемиських і краківських. Польські вагони мають лише сидячі місця, українські — лише спальні. Спальні вагони, які причеплюються у Львові, їздять порожніми, бо вартість проїзду тут суттєво вища, ніж

за сидяче місце в польських, куди можна підсісти в Перемишлі. Але непевність розкладу автобусного руху між Львовом і Перемишлем, непрогнозованість часу перетину кордону автобусами, а також регулярні скасування рейсів у випадку занадто малої кількості пасажирів перетворили спальний вагон цього потяга на найбільш надійний і пунктуальний транспорт. Не кажучи вже про задоволення їхати одній у спальному вагоні, час від часу замовляючи каву провідникові.

Того разу Христина зайшла до вагону за чверть години до відправлення потяга й задоволено відзначила, що її місце — нижнє, а крім неї у вагоні нікого немає. Правда, насолоджуватися самотністю довелося недовго, за кілька хвилин до купе зайшла висока дівчина з кількамісячною дитиною на руках.

— У вас, мабуть, верхня полиця, — відразу ж сказала Христина. — Давайте поміняємося, там буде незручно з дитиною.

— Справді? Ви поміняєтеся зі мною? — зраділа дівчина.

— Звичайно, як може бути по-іншому! Не вистачало ще, щоб дитина впала з верхньої полиці.

— Дуже вам дякуємо, це надзвичайно мило, — посмінулася дівчина. — Ви звідки їдете?

— Зі Львова.

— А ми з Луцька.

— А як звати малого? — поцікавилася Христина.

— Роланд, — відповіла дівчина.

— Невже як лицаря?

— Як лицаря. Ми в школі таку книжку вчили, — сказала дівчина.

Христина глянула на горішню полицю, яка досить непевно висіла на обтягнутих тканиною ланцюгах. Довелося докласти зусиль, аби закріпити її трохи нижче й надій-

ніше — на спеціальних металевих підставках. Ось все було готове, і вони вляглися спати. Але не встигли задрімати, як до купе вбіг провідник і незадоволено вигукнув, звертаючись до Христини польською:

— А чому це ви їдете першим класом?

— Мені здавалося, що я їду спальним класом, я помиляюся? — пожартувала Христина.

— У вас квиток на нижню полицю, а ви їдете першим класом, — продовжував наполягати на своєму провідник.

— Я поступилася нижньою полицею дівчині з дитиною, у чому проблема?

Обличчя провідника все сильніше перекошувало від люті.

— Проблема не в тому, що ви помінялися полицями, а в тому, що їдете першим класом, — заиклено повторював провідник. Христина зауважила, що в нього сильна косоокість.

— Ви можете по-людськи пояснити, що вам потрібно? — запитала вона, з останніх сил намагаючись зберегти спокій.

— Справа в тому, що за перший клас ви маєте доплатити ще п'ятдесят відсотків вартості квитка, — сказав провідник, але ясніше від цього не стало.

Христина вирішила змінити тактику й запитала:

— А що треба зробити, щоб не доплачувати?

— Підніміть полицю назад, як вона була, — відповів провідник.

— Добре, — з полегшенням зітхнула Христина. — Як скажете, тільки дайте нам нарешті спокій.

Але відчуття полегшення виявилось передчасним. Підняти цю полицю вона не змогла б навіть якби їй загрожувало покарання значно серйозніше, ніж скандали провідника та погрози штрафу. Після кількох марних спроб

і здобутих синців вони з сусідкою по купе зрозуміли, що продовжувати немає сенсу, полицю явно не створювали для того, щоб кожен так собі запросто міг її підняти після того, як опустить.

— Вибачте, але якщо вам справді залежить на тому, щоб ми підняли цю полицю, мусите нам допомогти, — сказала Христина, зайшовши до купе провідника.

— Я тут не для того, щоб піднімати важке, — почула у відповідь.

— Я взагалі-то теж не для того квиток у спальному вагоні купувала, — вирішила Христина перейти на одну з ним хвилю. — Але якщо ви нам не допоможете, полиця залишиться там, де вона зараз. Інших варіантів немає.

— Тоді вам доведеться доплатити дванадцять євро за перший клас, — суворо глянув на неї провідник.

— Я згодна, — відповіла вона й побачила, як очиці на його круглому обличчі радісно зблиснули. — Але за однієї умови.

— Якої ще умови? — насторожився провідник.

— Ви дасте мені за цих дванадцять євро розписку, у якій напишете, що вимагали від жінки дванадцять євро за підняття важкої полочки. Поставите сьогоднішню дату, номер рейсу, вкажете свої паспортні дані й підпишетесь. А я потім відішлю це вашому керівництву, — сказала Христина. — А без розписки я нічого платити не буду.

За вираз безсилої люті, який у той момент з'явився на обличчі провідника, не шкода було заплатити й більше.

— Ні, — сказав провідник. — Ніякої розписки я вам не дам.

— Чудово, — спокійно відповіла Христина. — А я не буду підіймати ніякої полиці.

І вона рушила назад до купе, але провідник кинувся слідом за нею та продовжив свою істерику.

— Ви, з дитиною, — вийдіть звідси! — крикнув він дівчині. — Ви взагалі не мали їхати в цьому купе, я просто пересадив вас із іншого. А ви, давайте, підіймайте полицю або платіть гроші, а я буду дивитися.

Він склав руки на грудях і зайняв собою усе вільне місце в нашому купе першо-друго-спального класу.

— Я не можу підняти цієї полиці, — повільно, літера за літерою, відповіла йому Христина й уважно подивилася в очі.

Чомусь замість чергової істеричної репліки він раптом зсутулився й мовчки підійняв полицю.

— Тепер можете знову лягати на неї, — сказав потім звичайним тоном, так ніби не він щойно кричав і скандалив.

— Як це? — здивувалася Христина. — Це ж полиця першого класу.

— Ні, тепер уже не першого, — відповів провідник. — Коли вона висить на такій висоті, — це другий клас, а якщо опускаєте нижче — перший. Вам принести каву чи чай?

Христина ще довго не могла заснути на своїй полиці тепер уже другого класу, розмірковуючи про те, які все ж таки дивні речі часом вкладають люди у свої поняття про розкіш.

У поїзді з Вроцлава до Берліна, як завжди, виникла проблема з валізою. Чомусь європейські потяги, навіть повільні польські потяги, у яких доводиться їхати доволі довго, зовсім не пристосовані до перевезення багажу. На вісьмох людей, які теоретично повинні поміщатися в одному купе, тут є лише дві вузьенькі полицьки над головами, розташовані так високо, що Христина навіть не намагалася ніколи закинути туди якісь свої речі. А про валізку, напхану так, що її й на колесах везти було важкувато, і мови бути не могло. Христина загородила валізою весь

прохід і постійно ловила на собі, як їй здавалося, осудливі погляди.

Якщо в Перемишлі та Вроцлаві Христина ще почувалася так-сяк звично, бо бувала там раніше, то коли наступного дня доїхала до Берліна, де збиралася пересісти на автобус, уперше відчула справжній страх. Виявилось, що стрес перетину кордону насправді пов'язаний не так із самим кордоном, як із зустріччю з невідомим, непередбачуваним і всередині країни, де все було таким невідомим та непередбачуваним — зовсім не стало легше від того, що кордони залишилися позаду. Від втоми й нервового перезбудження перед її очима розходилися кола, а в голові щось скрипіло, так ніби хтось навмисне фальшивив, надто сильно притискаючи смичок до скрипки. І цей такий звичний колись звук чомусь був нестерпно болючим, здавався відлунням якогось чужого й дуже далекого минулого.

У Берлін Христина прибула вдосвіта й мала цілий день до вечірнього рейсу свого літака на Афіни. Вона залишила речі в камері схову, а після сніданку купила в автоматі денний квиток на всі види транспорту й сіла в автобус, маршрут якого передбачав «туристично-оглядове коло вулицями міста», як писав про це путівник.

Як і всім, хто опиняється в Берліні вперше, їй було цікаво з'ясувати, які саме квартали раніше належали до східної, соціалістичної частини, а які — до західної. Їй здавалося, що це буде видно, адже східні повинні відрізнятися, наче бідні родичі. Але виявилось, що колишні східні квартали тепер стали модними, і в деяких із них знімати житло навіть дорожче, ніж у традиційно респектабельних віллових дільницях заходу. Принаймні таке Христина прочитала в путівнику. А з вікна автобуса всі райони,

якими вони проїздили, виглядали однаково респектабельно — усі будинки й дороги були відремонтовані, багато де ще тривали будівельні роботи, але загалом місто справляло цілісне враження, славнозвісний східно-західний поділ був помітним, мабуть, лише інсайдерам. На тлі відбудованих у склі та бетоні суперфункціональних, а водночас і дуже естетичних дільниць східної частини міста чимало західних вуличок могли видатися навіть занедбаними, хоча колись тут, як вона читала, були розташовані популярні кнайпи та інші інституції, відповідальні за інтенсивне нічне життя.

З того ж путівника Христина дізналася, що існування окремих кварталів достатньо автономне. Люди здебільшого винаймають помешкання неподалік від роботи й намагаються якомога менше часу витратити на транспорт. Свій вільний час вони проводять у тому ж районі, де наявна для цього необхідна інфраструктура. Вона відразу ж згадала своє дитинство з вічними ранішніми чергами на автобус у спальному кварталі міста, з цілоденними переміщеннями — уранці до спеціалізованої школи в центрі, в обід — до музичної школи, увечері — з батьками додому. Цікаво, скільки років свого життя вона провела, нервово поспішаючи на автобус, трамвай чи тролейбус, у застиглій летаргії чекання — на зупинках та між зупинками, уже всередині нестерпно повільних і вічно запізнених та переповнених стареньких трамвайних вагонів та салонів автобусів. Христина завжди заздрила знайомим, які пересувалися містом пішки, бо мешкали в центрі, яким не треба було виходити з дому за годину, щоб встигнути доїхати, і які навіть не усвідомлювали, наскільки їм пощастило. І вона відразу ж прониклася глибокою повагою до берлінців, які облаштували місто так, щоб можна було мешкати в мегаполісі, але водночас відчувати себе захищеним від

його анонімності. Швидко дістатися на інший кінець міста можна в будь-яку пору, але більшість людей не має необхідності робити це щодня й обмежується існуванням у затишному просторі кількох найближчих кнайп, сусідів, із якими щодня перетинається в хлібній крамниці, турецькому фастфуді, на вечірньому пиві в кнайпі на розі, з якими вітається й знає їх в обличчя. Це трохи нагадує життя в сільській місцевості, де все поряд, де кожен район — окрема замкнута структура і ті, хто мешкає там, рідко виїждять за його межі, бо не мають такої потреби.

Берлін справив на Христину враження неквапливого міста, у якому панують вічні канікули. Тут було мало традиційних туристичних приваб, зате панував особливий настрій — затишний, трохи домашній, спокійний. У цей настрій хотілося зануритися й побути в ньому якомога довше. Багато людей у будній день сиділи на кріслах численних вуличних кав'ярень і зовсім не скидалися на заклопотаних офісних клерків, які вибігли швиденько перекусити. Навряд чи це були туристи: останні вирізнялися спортивним одягом і фотоапаратами. Берлінці сиділи в кав'ярнях, утуплені в монітори, газети або книги, або ж розмовляли одне з одним, гріючи долоні об високі горнята з латте. Щойно надворі визирало з-за хмар сонце, вони миттю хапали стільчики або й просто подушки, виходили зі своїми горнятами, філіжанками, кухликами надвір, там сідали й підставляли обличчя непевному тутешньому сонцю та дорожньому пилу. Вона розглядала з вікна автобуса одну вітрину за іншою: лампи з бордовими абажурами опускалися з-під стелі на довгих шнурах, нависали над головами, створюючи важкуватий затишок, горіли свічки на скляних підставках, поволі в'янули квіти на столах, повзали по підлозі діти, офіціантка нахилилася до них і роздавала цукерки, попередньо спитавши дозволу в батьків, надворі повертали листки за

сонцем куці й дерева, яких було повно біля кожної брами. У кав'ярнях здебільшого не вмикали музику або вмикали її дуже тихо, й це теж приємно вразило Христину. Вона не любила, коли музику сприймали як тло, але значно гірше було, коли це тло ще й не пасувало ні до інтер'єру, ні до настрою, який хотілося собі створити. А саме так виглядала ситуація в переважній більшості українських кнайп, через те Христина й не любила туди ходити. Тут же їй відразу захотілося сісти за столик і з таким же самозаглибленим виглядом, як і решта відвідувачів, спостерігати за псом, який лежить на підвіконні третього поверху будинку навпроти, неквапно розмірковуючи над тим, звалить він на землю вазонки біля свого хвоста чи не звалить.

В інших дільницях місто було незвично порожнім. На Потсдамській площі вона згадала кадри зі знаменитого фільму Віма Вендерса «Небо над Берліном». Там ця площа зовсім зруйнована. Але пустку, яка утворилася після падіння муру, давно забудували модерними хмарочосами із безліччю магазинів, книгарень, кінотеатрів, кнайп. Тут уже більшість складали не місцеві, а туристи.

Христина вийшла з автобуса, щоб поблукати вуличками знаменитого тусовочно-богемного району Кройцберг, прогулялася через Александерплатц і на Музейний острів. Вона так і не змогла визначити для себе — шкода їй, що східно-західний поділ у місті більше не помітний для не-посвячених, чи, навпаки, їй подобається така відсутність у місті радянського осаду. Ясна річ, завжди шкода історії, яка зникає просто на очах. Але, з іншого боку, чесно шкодувати про це будуть хіба теперішні діти, для яких все радянське має лише підручничково-ностальгійний, позбавлений особистої травми характер. Сама ж Христина, здавалося, навіки застигла на етапі замикання отриманих у радянському дитинстві травм до темної комірчини

своєї підсвідомості, звідки вони постійно самовільно вивиралися в нічні жахіття та сезонні депресії.

Під кінець дня вона почувалася так, ніби не спала вже кілька тижнів. Лежачи на ногах і з усіх сил намагалася зібратися для останнього ривка — вчасно доїхати до летовища й не запізнитися на рейс.

У принципі, можна було вирушати на летовище й на годину пізніше, але Христина боялася, що від перевтоми щось переплутає та запізниться, тож рушила до зупинки автобуса задалегідь. У сутінках вона не помітила, як машина Еви на небезпечній швидкості наближається з-за повороту. Ева помітила перехожу на зебрі в останню мить.

На щастя, удар був несильним і Христина відразу ж отямилася після короткої втрати свідомості. Перелякана Ева сама мало не знепритомніла. Вони робили спроби порозумітися ламаною англійською. Ева пропонувала відвезти Христину до лікарні. Та відмовлялася, розповідаючи про літак. Тоді Ева наполягла на тому, щоб її завезти на летовище. Христина погодилася. А дорогою знову знепритомніла. Тоді Ева не роздумуючи розвернулася й повезла Христину до клініки свого знайомого хірурга.

Ева була хорошим адвокатом і не раз безкоштовно допомагала нелегалкам, зазвичай залагоджуючи все миттєво й ефективно. Вона навіть організувала спеціальний фонд збору коштів для лікування заробітчанок, які не могли дозволити собі медичне страхування. Зверталися до Еви найчастіше саме українки, вона знала багатьох із них через свою колишню прибиральницю, двадцятисемирічну українку з Тернополя Олю. Оля приїхала до Берліна після того, як вони обоє з чоловіком опинилися без роботи; вона працюва-

ла нелегально, надсилаючи гроші чоловікові й доньці. Крім Евиного помешкання, Оля прибирала ще в кількох знайомих Еви. Так тривало кілька років, а одного разу Олю зупинила на вулиці поліція, перевірили документи, виявили протерміновану візу й депортували. Удома в Олі діагностували рак шлунку в неоперабельній стадії, і вона померла через три місяці. Ева досі картала себе за те, що якби хворобу Олі виявили вчасно та прооперували в Берліні, вона була б жива. Відтоді Ева зацікавилася становищем українських заробітченок, відкривши для себе, що серед усіх емігрантів їм ведеться чи не найважче. Вони не мають жодних прав легалізувати своє проживання в Німеччині навіть після багатьох років життя тут, не мають можливості офіційно працевлаштуватися, мають постійні проблеми з візами й роками не бачаться зі своїми родинами. Про те, щоб перевезти родини до себе, ніхто й не мріє. Чимало працедавців користаються з їхньої безправності та відверто знущаються. Ева вела блог в Інтернеті, де описувала знані їй історії з життя заробітчанин, відповідала на їхні питання, давала юридичні консультації, допомагала з пошуком роботи, вела чорний список працедавців, який не оприлюднювала, але приватно надавала бажаним інформацію, якщо чийсь потенційний працедавець уже проявив себе негативно стосовно нелегалів.

Уранці наступного дня після аварії Ева запропонувала Христині вибір — вона придбає для неї новий квиток на Афіни або допоможе влаштуватися в Берліні. В Еви була невеличка квартира з мансардою під дахом. Вона здавала цю квартиру, а іноді в мансарді під дахом, куди вів окремий вхід, мешкала котрась із заробітченок, яка опинялася в скруті. Христина погодилася, усвідомлюючи, що раціональні міркування були в цьому випадку менш вирішальними, ніж особисті.

Усе почалося із запахів. Серед запахів шкільного життя не було жодного, хоч би трохи здатного претендувати на еротичний. Старе дерево парт пахло потрісканою фарбою, яку раз на кілька років замальовували свіжою, і під кінець року вона лущилася та брижилася, випускаючи з-під себе, ніби кігті, попередню фарбу. Чомусь у їхньому кабінеті вчителька завжди чергувала фіолетовий колір із сірим. Мабуть, це траплялося випадково, навряд чи колір фарби обирали свідомо, але від сполучення брудно-фіолетового з брудно-сірим тоненькі тріщинки, які зміїлися по поверхні парт і які Христина іноді машинально обводила олівцем, коли нудилася на уроках, набували якогось моторошного відтінку. Здавалося, рано чи пізно тріщини розкриються, їх прорве, як водопровідні труби, і концентрат назбираної за ці роки нудьги, образ, несправедливості й заздрості бризне врізноміч смердючим фонтаном. У кутку біля дошки пахло мокрою крейдою та пилом, на вікнах осідав кислуватий запах герані, від якого хотілося спати. Задавленням смальцем пахло в їдальні й від усіх, хто звідти повертався, а в гардеробі пахло, як на вокзалі, так, ніби сотні учнів поверталися щоранку з далеких мандрівок і приносили на одязі запах залізничних шпал.

Але найгірше почалося в середніх класах, коли пахнути почали ще й тіла однокласників та однокласниць. Не пахла лише вона одна. Соломія. На сольфеджіо вона сиділа на парті перед Христиною. Її груди й стегна округлилися значно раніше, ніж у решти дівчат, і якимось майже відразу злегка обвисли. Вона ходила повагом, ледь перевалюючись з боку на бік, а груди при цьому похитувалися, ніби важки годинника з зозулею, і це заспокійливо впливало на всіх довкола. Дівчата припиняли свої балачки й застигали, заздрісно дивлячись на це розмірене колисання, а хлопці теж

притихали, переставали битися та чекали, аж поки Соломія пройде повз них.

Ці груди часто снилися Христині, хоча вона ніколи не бачила їх оголеними, а можливо, саме через те. Шорстка тканина шкільної чи спортивної форми тісно облягала їх, і вона щоразу затамовувала подих, спостерігаючи за тим, як від найменшого руху ці груди починають своє розхитування, спершу збільшуючи амплітуду, а потім зменшуючи. Їй було цікаво, яке це відчуття, коли чийсь груди труться об твою шкіру, коли бубнявлють пиптики, було цікаво, які саме ці пиптики — темні чи світлі, великі й круглі чи акуратні та крихітні. Хотілося взяти ці груди в долоні, підважити їх, лизнути, потертися об них, відчуваючи пружний опір. Відтоді їй завжди подобалася найбільше саме така форма грудей — великі, округлі, ледь помітно обвислі. Вони були не надто естетичними, але мали в собі щось таємниче, вабили, спокушали. Сидячи за Соломією, Христина часто роздивлялася її спину, як рухаються її лопатки, лікті, намагалася вловити запах її тіла. Але Соломія не мала запаху, від неї навіть не було чути поту, як від решти однолітків. І це насторожувало — її боялися, намагалися триматися осторонь, і кого б учителька не посадила поряд із Соломією, усі просили через кілька днів відсадити їх. З нею майже ніхто не розмовляв, а на перервах, якщо вона підходила до якогось гурту однокласниць, усі дружно замовкали й утуплювалися в землю, чекаючи, аж поки Соломія відійде.

Це трапилося з ними вперше, уже коли вони працювали разом у музичній школі. Від Соломії напередодні пішов черговий коханець. Як і чимало його попередників, він так і не зміг пояснити, чому саме. Соломія розповідала про те, як завжди з'являються й раптово зникають у її житті чоловіки, усі говорять, що їм добре з нею, а потім раптом тікають,

мов ошпарені, і вона ніяк не може зрозуміти, що ж із нею не так. І переконана, що це саме з нею, а не з ними щось не так. Їй хочеться сім'ю, батька для малого, хочеться снідати з кимось по неділях на кухні, довго пити каву, будувати плани на майбутнє, гуляти по обіді містом, дивитися вечорами фільми. Вона говорила, а поряд, у кухонній мийці, крапала на гору тарілок вода. Христина іноді відволікалася від ямки між грудьми Соломії й дивилася, як доходить до краю та переповнюється горішня тарілка, вода переливається, змінюючи тональність, а потім знову починається монотонне крапання.

Вона спостерігала за тим, як дихає й жестикулює Соломія, і їй здавалося, ніби вона розуміє, що саме відлякувало цих чоловіків. Соломіїні стегна починають рухатися звідкись із самого низу її тіла, від колін або й від литок. І кожен її рух — це насамперед рух стегон. Навіть коли вона тягнулася до філіжанки, щоб ковтнути кави, й при цьому не вставала зі свого місця, найвідчутнішим та найпомітнішим рухом було заховане під столом похитування стегон. Протяжне, непевне й чуттєве. Здавалося, минає вічність від моменту, коли вперше масивно сколихнулися ці потужні стегна, і до моменту, поки рух плавно перетікає аж до грудей. А груди були все такими ж — ледь помітно обвислими, анітрохи більше, і все так само коливалися, мов стиглі груші, гіпноізуючи цим своїм рухом. Соломія й далі не пахла й не носила станика. Усе, що вона робила, було еротичним, хоча вона сама не брала жодної свідомої участі у творенні цієї напруги. Усе її тіло несло в собі настільки потужний еротичний заряд, що опиратися йому було неможливо, він притягував і нищив, дробив на шматки й позбавляв волі.

Не минуло й години відтоді, як Христина прийшла до Соломії, а вони вже опинилися в спальні. Жадібно, ніби їй усе ще тринадцять, вона здерла з Соломії блузку й стис-

нула в долонях її груди, їй було важко дихати від збудження, паморочилося в голові, підгиналися ноги. Христина не вивчала це тіло, а впізнавала. Воно було таким, як їй хотілося, м'яким і податливим, але водночас вимогливим і доповідченим. Соломія ніби читала Христинині думки і вгадувала її бажання швидше, ніж та встигала усвідомити їх — або ж просто робила те, чого хотіла сама, і хотіла цього настільки сильно й переконливо, що Христині здавалося, ніби насправді це її власне бажання.

Кожен рух Соломії починався від точки, що торкалася землі, і в цю ж точку повертався. Коли вона притискалася до Христини грудьми, то ногами або сідницями впиралася в стіну, і Христині також відразу ж хотілося торкнутися цієї стіни. Коли терлася об Христинин живіт сідницями, то впиралася колінами й у ліжко, пиптики грудей також терлися об простирадло, і від цього рухи стегон замикалися в собі, ніби спіраль, не випускаючи назовні енергію, тіло Соломії не дозволяло заволодіти собою, кожен його рух був автономним і самодостатнім, викликаючи цим водночас ревність і ще більше пожадання. Майже відразу, від першого доторку до Соломіїних грудей, по ногах Христини розлилося приємне тепло, їй здалося, що вона знову потрапила у свій вологий підлітковий сон. Потім вона притислася до Соломії ззаду й почала пестити її — жилки на внутрішніх поверхнях стегон, здавалося, тремтіли й ставали ще більш пронизливо блакитними під доторками пальців. Вологий і пряний запах залишався на пучках пальців ще кілька годин. Не зупиняючись, вони повторили все, кілька разів помінявши позу, і щоразу Христина зауважувала цю неймовірну, незнану їй раніше граційність Соломіїних рухів, скерованих не на те, щоб справити враження, імітувати еротичку, а зосереджених на собі, на власних відчуттях. Вона занурювалася у своє збудження цілковито й природньо,

ніби у воду, рухалася так, як було зручніше їй, зовсім не так, як зазвичай зваблюють одна одну коханки. Тобто рухи та пози, ясна річ, були схожими — розведені стегна з виголоженою піхвою та акуратними складками статевих губ, які Соломія збиралася підправити в пластичного хірурга, але Христині вдалося вмовити її не робити цього, повні литки з ледь помітними прожилками, округлі підпахви, волога шкіра знизу під грудьми. Відверта самозосередженість, із якою робила це Соломія, повна відсутність чогось удаваного, грайливого збуджувала найсильніше.

Бувають жінки, які попри ефектні зовнішні дані здаються незграбними, а їхні рухи відзначаються якоюсь скутістю, по-дитячому милою та зворушливою, поки вони молоді, але потім ця зворушливість зникає й залишається лише скутість і неприродність. У момент, коли такі жінки починають рухатися, усі приваби їхньої зовнішності зникають. Зовнішність і грація цілковито відокремлені в них одна від одної. Так, немов людина, яка стоїть, і людина, яка рухається, — це дві зовсім різні людини. Їхнє тіло під час руху миттєво розпадається на частини й раптом стає помітно те, що зовсім не зауважувалося, поки жінка стояла чи сиділа без руху, — занадто худорляві стегна зі втягнутими сідницями й довгими, але надто сухими ногами, певна надмірність на цьому тлі тугої, наливої силою горішньої частини — з міцним бюстом і трохи заширокими плечима, які не гармоніюють із тонкими вишуканими пальцями та прозорою вродою обличчя, на якому тепер чомусь виділяється лише щілина в передніх зубах. Поки такі жінки не рухаються, їхнє тіло здається вродливим і привабливим, але варто зробити найменший рух, і ця привабливість ніби зникає кудись, натомість зосереджують на собі увагу самі лише недоліки. З Соломією все було навпаки — поки вона стояла чи сиділа нерухомо, то здавалася непривабливою — невисока пов-

нява постать, опущені округлі плечі, ледь обвислі груди, мішкуваті спідниці, які вона зазвичай носила, підкреслювали надмірну пишноту стегон. Але щойно вона робила перший рух, і все це на очах миттєво перевтілювалося й скидалося на балет — кожен рух як окреме балетне па, позбавлене штучності та завченості, натомість сповнене природньої грації і якоїсь несподіваної, імпровізованої досконалості. Соломіїне тіло рухалося настільки ж злагоджено й природньо, як дихало. Неможливо було відірвати від неї погляд, коли вона їла яблуко, а якщо кілька краплин соку стікало при цьому по щоці, хотілося лизнути їх. Вона ходила випростана, але при цьому тіло її не здавалося здерев'яніловиструнченим, а гнучким і витонченим, ніби з нього зникали кудись роки та зайві кілограми.

Соломія зовсім не була граційною у звичному розумінні цього слова — вона чи не на кожному кроці спотикалася, у неї постійно щось падало з рук, вона не здатна була поставити повне горнятко на стіл, щоб не розлити вмісту, чи пройти повз когось, не зачепивши необережним рухом ліктя. Її граційність мала іншу природу й була тісно пов'язана з еротичністю. Щоразу, зупиняючись, вона озиралася, ніби шукаючи точку опори, а потім таки спиралася ногою об землю, спиною об асфальт, рукою об клямку дверей — і ця точка раптом ніби переймала на себе весь незграбний вантаж її обважнілого тіла, перетворюючи його на невагомоокругле, пухке й спокусливе, повільне, але водночас рухливе та спритне.

Її чуттєвість була настільки природньою і настільки досконалою, що просто не надавалася для щоденного, буденного вжитку. Це була розкіш, яку можна було дозволити собі раз або кілька разів, але неможливо було постійно витримувати поряд із собою. Христина так і не змогла пояснити цього Соломії. Щоразу, коли вони кохалися, це було

так само інтенсивно, незвично й виснажливо, як уперше. Соломія зізналася, що ніколи раніше не робила цього з жінками і, можливо, неправильно визначила свою сексуальну орієнтацію. Але її сумніви були даремними. У неї не було жодної орієнтації, вона цілковито складалася з еротики, й перебувати поблизу неї означало постійно опинятися в зоні занадто високої напруги.

* * *

Ближче до сорока років Христина раптом усвідомила, наскільки сильно змінилися її еротичні вподобання й сама поведінка під час сексу. Їй важко було б сказати, коли саме відбулася ця зміна. Можливо, сама зміна й не була такою різкою, як її усвідомлення, можливо, усе назрівало поволі і спричинилися до цього не лише її еротичні переживання, а й інший життєвий досвід, те, що сама вона стала зрілішою й тепер краще усвідомлювала, чого їй хочеться, а чого — ні.

Раніше Христина найбільше цінувала в сексі активність і винахідливість партнерок, та й партнерів, якщо такі траплялися. Хоча з партнерами було значно легше — жінки більше були схильні відчувати невисловлене й відчитувати потаємні знаки тіла. Жінки були уважнішими й ніжнішими, чутливішими до натяків, поглядів, жестів, знаків тіла, одягу, були частіше готовими до гри, схильними лише створити еротичну атмосферу й підігріти чуттєвість, але не скористатися моментом, відкласти задоволення на потім, підігріти бажання й уяву, узагалі були значно більш винахідливими, ніж чоловіки. Їхня чуттєвість була вразливішою й тоншою, вони легше збуджувалися, але так само легко було сполохати їхнє збудження, утратити його й більше не відновити. Це була складна й вишукана гра, яка подобалася Христині саме цією непередбачуваністю результату.

На той момент їй подобалося проявляти себе пасивно в еротичних ситуаціях — зваблювати, натякати, піддаватися, а потім терпляче очікувати, щоб партнерка сама вгадала потаємне, та розчаруватися, коли їй цього не вдавалося, замість допомогти натяком або й просто попросити зробити щось конкретне. Тоді здавалося, що це зіпсує все задоволення, але насправді — просто соромилася. Здавалося, що вона невимоглива й піддається на ті ласки партнерки, які їй запропонують. Але насправді це була лише ілюзія, бо очікувати того, про що не говориться, — це і є найвищий із можливих рівнів вимогливості.

Колись вона відчувала сексуальне збудження лише як ледь помітну тривогу, полохливе напруження десь між ребрами, яке ніяк не хотіло розлитися по всьому тілу сторожким теплом і лише, заचाївшись, чекало якогось знаку, що спрацює, ніби стартовий прапорець під час спортивного забігу. Іноді таке траплялося, але радше спонтанно й несподівано, тому очікування завжди супроводжувалося свідомою та напівсвідомою готовністю до того, що нічого не вийде, сигнал не спрацює, і відгукнутися на чийсь збудження так і не вдасться з нікому не знаних причин, а вся старанно підготована й вимріяна пригода перетвориться на чергове розчарування. Христина не вірила, що зможе керувати своїм збудженням, чітко знати, що саме і як потрібно зробити. Точніше, у можливість такого вона вірила, але була переконана, що конкретно їй це лише зіпсує задоволення, додасть відчуттям нотки несправжності, імітації.

Тепер у неї більше не було ілюзій стосовно того, що справді допасовані одне до одного партнери здатні порозумітися без слів і вгадати невисловлені очікування. Адже тепер вона й сама пробувала вгадати очікування та бажання своїх молодших партнерок, в очах яких бачила, що думають і відчувають вони точнісінько так само, як і сама

Христина двадцять років тому. Але чого саме вони очікують від неї у конкретний момент, зрозуміти вже було значно важче. І найприкрішим вироком за такі невдалі спроби зрозуміння були вдавані оргазми, які вона тепер, на жаль, розпізнавала безпомилково. І це було ще одне з того, що ніколи не вдасться повернути — колись усі чужі оргазми здавалися їй щирими. І вона могла досхочу тішитися роллю жертви — тієї, яка сама імітує оргазм.

Цей юнацький егоїзм тепер виглядав кумедно — зараз вона на все дивилася більш об'єктивно, навіть на секс. Але це змусило її зрозуміти певну закономірність. Раніше їй здавалося, що відмова від власних імпульсів, невміння й небажання відчитати їх і допомогти відчитати партнерці є виявом альтруїзму та прагнення цілковито зосередитися на тому, щоб подарувати якомога більшу насолоду комусь, а не собі. Але тепер вона усвідомлювала, що якраз це і є егоїстично, бо відмова від власного задоволення, про яку ніхто не просив і яка нікому не йшла на користь, до того ж ніколи не була щирою, а лише вдовоною, — це ніяка насправді не відмова, а просто безпорадність і страх перед власною невмілістю, недосвідченістю, незнанням свого тіла й психіки, небажання визнати це, сором за те, що не вмієш це подолати, і самообман, намагання сховатися від неприємної дійсності за вигаданими «благороднішими» причинами. Наприклад, за псевдонебажанням відчувати себе «брудною, зіпсованою, хтивою», бо це були негативні епітети. А разом із ними «бруднилося» або ставало незаслуженим і саме задоволення. Заслужити його можна було, лише відмовившись від своєї насолоди задля чужої, купивши її таким чином. А якщо оборудка не вдавалася, то винна була, ясна річ, недостатньо чуттєва партнерка.

Ця прив'язка задоволення до відповідальності була в усьому цьому заплутаному комплексі відчуттів найбільш

химерною штукаю. Христині було цікаво, де, у який момент її психіка вирішила, що найпростішим і найпевнішим способом уникнути відповідальності за чиєсь і за своє розчарування є добровільна відмова від свого задоволення. А ще більше їй було цікаво, яким чином їй вдалося позбутися цього після стількох років борсання в напруженому клубку негативних емоцій, які все більше мучили її та примушували шукати нових і нових винних.

Іноді її охоплював тотальний сумнів і вона вже не була так певна, що еротичні уподобання — це мимовільний процес, яким неможливо керувати і який неможливо спрямовувати. І вона вже не відкидала настільки ж беззастережно, як колись, сумнів у тому, що її ж власна психіка, яка так довго дурила її, могла підвести і в іншому — наприклад, хибно переконати в домінуванні лесбійських схильностей. Можливо, хибність і правильність — це також не абсолютні, а відносні величини й ніякої раз та назавжди визначеної сексуальної орієнтації не існує, а все залежить лише від спонтанних бажань і настроїв у той чи інший момент. А можливо, усе ще гірше і спонтанність та некерованість, ця найбільша чеснота сексу, — така ж ілюзія, як і все інше, і насправді всі підсвідомі й напівсвідомі бажання, прояви, потяги, відчуття — це просто інтелектуальні конструкції. Можливо, найбільша жорстокість старішання якраз і полягає зовсім не у фізіологічних тілесних проявах, а в цьому тотальному процесі втрати безпосередності й щирості в сприйнятті світу й власних відчуттів. Коли все, що раніше сприймалося інтуїтивно та на віру, тепер перетворюється на складні інтелектуальні конструкції, за допомогою яких твоя власна психіка намагається маніпулювати тобою. І задоволення більше не є просто відчуттям, від якого стає радісно, а перетворюється на складну теорію, у якій значно більше вимученого самотвердження, ніж самого задоволення. У центрі цієї

теорії опиняються різноманітні нюанси, перешкоди й недоліки, що спричиняють утрату задоволення. І процес, який планувався як чистий гедоністичний акт, через це перетворюється на болючу процедуру самоаналізу й пошуку причин, наслідків, винних, рецептів, заборон, рекомендацій — чого завгодно, тільки не чистого задоволення в його первинній, не зіпсованій надмірним осмисленням формі.

Хоча, з іншого боку, тепер їй уже не було настільки ж важливо, як колись, усвідомлювати свою орієнтацію, її тривкість, незмінність, відсутність у цьому жодної «неправильності». Етап, коли вона боролася сама з собою і з суспільними стереотипами за право на все це, давно минув. Тепер їй було глибоко байдуже, що думають про неї та її уподобання інші. Важливо було розібратися зі своїми власними думками й відчуттями.

Це було, ясна річ, набагато складніше, ніж жити відповідно до того, що очікують від тебе інші. Це було схоже на перечитування дитячих казок у дорослому віці, коли Червона Шапочка раптом перетворюється на спокушену цнотливицю, злий вовк — на підступного спокусника, а пиріжок втілює ще більш двозначний еротичний підтекст, хиткий і непевний, водночас хтивий і страшний у темному лісі плотських задоволень, далеких і незнаних, як заборонений плід. І після такого прочитання вже ніщо й ніколи неможливо було сприймати наївно та просто, як колись, на віру. В усьому з'являвся бруднуватий, але водночас і привабливий підтекст. Це збагачувало палітру відтінків, але платити за це збагачення доводилося втратою гостроти основних відчуттів, неминучої під час розпорошення уваги на численні нюанси. Так усе попереднє, скероване назовні життя, яке розмірено плине за наперед відомими респектабельно нудними схемами та правилами,

у яких завжди зрозуміло, де добро, а де — зло, тепер стало неможливим.

Раз усвідомивши нещирість власних переконань, Христина більше не могла повернутися до колишніх відчуттів. Відтепер секс перестав бути для неї лише додатком до гарної розмови, емоційної близькості, гри в залицяння, способом розвіяти самотність, зняти напруження, красиво завершити вечір. А раніше їй ішлося здебільшого про це. І жінки частіше велися на таку гру, особливо молодші жінки, недосвідчені, виховані в усвідомленні гріховності всього пов'язаного із задоволенням, і особливо чуттєвим задоволенням. Чоловіки ставилися до сексу серйозніше, вбачали в ньому самоціль, відокремлювали від усього іншого. Колись Христині це здавалося вульгарним і примітивним. Тепер вона усвідомлювала, що саме це і є виявом справжнього бажання. Усе інше — лише імітація, обман, самообман, спроба закамуювати щось.

Зараз Христині більше не йшлося про досвід обміну провинами, а лише про власне сексуальний досвід. Їй хотілося чистого відчуття, позбавленого ароматизаторів саможертвості, співчуття, сором'язливості, небажання образити, зізнатися тощо, у чому вона так довго й безуспішно борсалася досі. Вона більше не боялася механіки чуттєвості, а, навпаки, старанно вдосконалювалася в цьому й пишалася своїми успіхами. Тепер її тіло було зрозумілим для неї, але від цього таємнича магія сексуального задоволення не зникла, а, навпаки, посилилася відчуттям того, що можеш керувати процесом, а не лише плисти за течією, відшукуванню нового в знайомому та добре випробуваному, бравадою своїми вміннями перед менш досвідченою партнеркою і навіть зовсім рафінованою бравадою вміннями перед партнеркою більш досвідченою, здатною оцінити все якнайбільш прискіпливо.

Мабуть, настала найкраща її пора, коли старіння тіла ще не настільки помітне, аби перекреслити собою всі радощі зрілості, досвіду, звільнення від юнацьких фобій та комплексів, радість від уповільнення сприйняття, від необхідності постійно поспішати та сприймати все лише по-верхово, недбало, похапцем, як це притаманно надміру поспішній і вічно перезбудженій юності.

Раніше їй здавалося, що стосунки між жінками є більш абстрактними, вільнішими від прагматичних міркувань і через це партнерки здатні краще заглибитися в суть еротичного переживання, збагнути його й повноцінно перейнятися лише ним. Христина була переконана, що гетеросексуальні стосунки занадто сильно прив'язані до інстинктів і суспільної моралі, а це унеможливує відхід у них від певних стереотипних моделей, які хоч і відрізняються між собою, але в результаті всі ведуть до неминучої поразки. Їй здавалося, що основна складність, яка заважає будувати стосунки водночас глибокі та внутрішньо вільні від взаємних обмежень, принижень, узалежнень, криється в надмірній раціоналізації почуттів, які починають помирати в момент, коли вперше з'являється думка про те, наскільки ці стосунки серйозні, яка в них перспектива та що буде далі, бо ця думка приходиться на заміну простій і нічим не обумовленій радості від усвідомлення факту існування одне одного. На її думку, саме такими були симптоми початку втрати взаємного зацікавлення. Підсвідоме або й свідоме прагнення зацементувати те, що розвалюється, зберегти, законсервувати, продовжити тривання, навіть якщо це тривання буде лише агонією.

Як єдиний варіант утечі від цього традиційні моделі стосунків пропонували самообмеження поверховими та короткотривалими інтрижками, це просто змінювало ракурс

проблем, але не роз'язувало головного — неможливості побудувати стосунки, які давали б справжню сатисфакцію.

Поки Христині вдавалося переконати себе, що проблему слід шукати саме в цьому, їй було простіше вірити в те, що альтернатива насправді можлива. І це була чи не остання з її життєвих ілюзій, за яку вона відчайдушно чіплялася, старанно оточуючи себе мурами з усе складніших теоретичних міркувань, які б підтверджували правильність її ідеології. А життя з ідеологією, якою б вона не була, завжди легше, ніж життя без ідеології, — це Христина знала точно. Тому їй страшенно лякали всі ці сумніви в правильності чіткого поділу світу на гомоеротичний і гетеросексуальний, на індивідуалістичний і тоталітарний, на вільний від будь-яких обмежень і заборон та зашорений у давно застарілих догмах. Їй страшенно хотілося повернутися в той час, коли йшлося просто про задоволення, а все інше відходило на другий план, і всі глибокодумні роздуми, викладки та теорії були лише необхідним аксесуаром сексуальності, застосовуваним у ході спілкування з особливо вибагливими партнерками, але при цьому зберігалася щира переконаність, що в цьому немає ані тіні прагматизму, а лише абсолютна чистота естетично досконалих форм еротики.

Уже протягом певного часу Христина помічала за собою те, що все рідше їй хочеться поговорити на тему взаємозв'язку несвободи і вільного вибору. Її улюбленою раніше теорією, частиною тієї ідеології, за яку вона й досі намагалася відчайдушно чіплятися, була теза, що будь-яка несвобода завжди первинно є результатом вільного вибору. Іноді несвідомого, але завжди власного. Колись Христина здатна була годинами переконувати співрозмовників у тому, що справжня свобода можлива лише тоді, коли людина погодиться цілковито відмовитися від існування в межах знайомої суспільної

ієрархії, що відіграє роль системи координат: народження, дорослішання, навчання, кар'єра, шлюб, — цей ланцюжок неминуче веде не до самореалізації та усвідомлення повноцінності власного існування, як наївно здається кожному, хто погоджується на правила гри, прийняті в цій системі, а лише до неминучого розчарування, втрати ілюзій і мотивації. Аби не залишатися наодинці з собою та не дати собі шансу усвідомити те, наскільки далеким є твоє життя від вимріяного колись і надійно забутого ідеалу, слід, згідно з конвенційними практиками, якомога щільніше завантажитися різними псевдопотрібними заняттями, переконуючи себе, що витрачати час краще на речі корисні, ніж на речі приємні. Приємність при цьому визнається чимось не надто цінним і трохи забороненим, таким, що досягається автоматично, і для її досягнення не потрібно докладати жодних зусиль.

Таке зациклення на виконанні потрібного й корисного коштом приємного доволі швидко призводить до відмирання якихось внутрішніх м'язів, які генерують примхи, фантазії та дрібні насолоди, і поступового переходу на безперервний цикл, коли під час робочого тижня виникає відчуття відпочинку після обтяжливих вихідних у колі сім'ї, а під час вихідних можна тішити себе, що нарешті є нагода не думати про неприємності на роботі. Так коло замикається й поступово починає здаватися нормальним те, що життя складається лише з більших та менших неприємностей, нудьги й невміння відчуватиприємність бодай від чогось.

І лише іноді у якихось напівдозволенних снах знову вринають фантомні болі навіки втраченого вміння генерувати здійсненні і нездійсненні бажання, уміння існувати в атмосфері радісного очікування, яке зовсім не обов'язково повинно завершуватися сатисфакцією, а є приємним саме собою. Іноді Христині снилося, що їй знову, як колись, смакують кольорові смоктальні цукерки і не виступає кров на

яснах, щойно вона з'їдає першу. Що їй знову нестерпно кортить довідатися, скільки ж кольорів буває в цих цукерок, але вона боїться, що не зможе зупинитися і з'їсть усі. Тоді вона вирішує довго й уважно роздивлятися цукерки крізь обгортки, і через певний час виявляється, що після недовгих тренувань вдається, не розгортаючи обгортки, побачити колір цукерки. І від цього їй охоплює така шалена радість, що вона прокидається.

Після таких снів їй ще довго непокоїть якийсь непевне відчуття, яке хочеться вимити з кутиків очей, міцно заплющивши їх і зачекавши, аж краплі вологи скотяться по щоках і залишать по собі вологий слід.

Універсальним рецептом, який гарантує порятунок від тотального розчарування, Христина завжди вважала намагання руйнувати звичні схеми, ієрархії, взаємозалежності. І ось тепер, опинившись у цілковито чужій і незнайомій ієрархічній системі, вона врешті змогла поставити цей експеримент на собі в реальному житті та спробувати підтвердити власну теорію. Її тутешнє існування не викликає сумнівів у чистоті експерименту — вона одна, без сім'ї і планів на її створення, їй попереднє життя назавжди завершене й повернення до нього неможливе, тут у неї немає жодних перспектив, навіть сподівань на якісь неочікувані зміни на краще, усі її соціальні та суспільні корені обрубано й реальних шансів пустити нові не передбачається. Вона ні від чого не залежить, жодні суспільні конвенції не обмежують її особисту свободу, й вона повинна відчувати себе цілковито вільною.

Але тепер проблемою було те, що всі колишні теорії раптом утратили переконливість. Її світовідчуття й справді змінилося, колишні гіпотетичні, а тому гіпертрофовано сильні страхи втратити роботу, опинитися без перспектив на

майбутнє, потрапити в ізоляцію від звичного середовища тепер були реальністю, але, як і будь-яка реальність, виявилися менш страшними, ніж виглядали в проекції. Це вплинуло й на ставлення до інших гіпотетичних катастроф.

Відносними стали й категорії, які раніше здавалися постійними. Наприклад, колишня Христинина робота з української перспективи виглядала не найгірше — так, у неї була невелика зарплата, але зате державна робота, яка займала не весь робочий день і давала можливість підробляти приватними уроками. З тутешньої ж перспективи не лише її зарплата та статус «державної роботи», яку за чийось бажанням ліквідували за лічені години, а й плата за приватні уроки були сміховинним способом заробітку як на жінку її віку та кваліфікації.

Тут вона також мала кількох приватних учнів — можливо, у перспективі їх стане більше, особливо якщо їй вдасться розжитися на власний інструмент, бо наразі доводилося брати тільки тих учнів, до яких можна було ходити на уроки додому. Але тутешні уявлення про фінансову стабільність були незмірно вищими за уявлення українські, що автоматично погіршувало самопочуття тих, хто до категорії фінансово стабільних не потрапляв. В Україні до неї не потрапляв практично ніхто, адже навіть ті, хто заробляв там багато, не мали жодної певності в тому, що завтра в них не відберуть усе. І це впроваджувало певну солідарність і дозволяло почувати себе краще навіть із меншими статками. Тут же її становище інакше, ніж безнадійним, назвати не вдавалося, і це не могло не вплинути на спосіб мислення.

Якщо раніше її думки найчастіше були зосереджені на тому, що могло б трапитися та як запобігти тому, щоб не трапилося нічого поганого, то тепер вона навчилася абстрагуватися від цього й зосереджуватися, принаймні іноді, на

тому, що відбувається зараз. Це зосередження на власних відчуттях було новим для неї заняттям і становило приємність, навіть якщо самі відчуття не були надто приємними.

Христина раптом зловила себе на думці, що не пам'ятає про себе багатьох страшенно важливих речей. Точніше, пригадує, але занадто туманно, у загальних рисах, без деталей. Від цього власні колишні відчуття ставали непереконливими. Скажімо, коли вона намагалася пригадати, якими були відчуття під час застуди десять років тому, їй здавалося абсолютно неможливим, що була здатна тижнями ходити застуджена, повноцінно працювати, учитися й навіть просиджувати вечори в накурених кнайпах, а іноді взагалі не помічати, що вона застуджена, аж поки її не охоплювала гарячка. Тепер кожна застуда спричиняла повне випадіння з реальності, Христина днями не могла піднятися з ліжка, не спала вночі через найменшу закладеність носа чи біль у горлі, відчувала кожен градус, на який піднімалася чи опускалася температура тіла. І в цьому була не лише неприємна фізіологія й підтвердження неминучого процесу старіння тіла, була в цьому й незнана раніше повнота й багатоманітність відчуттів, які значно триваліше закарбовувалися в пам'яті, раптом набуває вміння цінувати кожен прожитий момент, навіть момент не надто приємний. Це не мало нічого спільного з колишньою чіткою поляризацією інтенсивного переживання приємного й такого ж непримиреного відкидання, витирання з пам'яті всього неприємного. Тепер модальність відчуття не відігравала особливої ролі, а була лише одним із необхідних атрибутів цього відчуття. І цінність полягала в якомога повнішому сприйнятті й переживанні усієї палітри відчуттів.

Схоже вона ставилася й до речей, не пов'язаних із відчуттями, — раніше їй здавалося, що, якби довелося опинитись у теперішній ситуації, вона була б лише інтелектуально

свідомою того, що це і є ситуація цілковито вільної людини, але потай усе ж таки вважала б цю зміну зміною на гірше. Тепер же, на її власний подив, у неї не виникало бажання проводити паралелі між тим, що було, і тим, що є зараз. У її свідомості пролягла певна межа й минуле назавжди залишилося за нею. Воно не вимагало порівняння з теперішнім, це були просто різні речі. Мабуть, це був ще один прояв цього нового вміння — цінувати кожен здобутий досвід.

* * *

Христина заздрила людям, які з легкістю вміли сформулювати речення на зразок: «Мені найбільше з усіх подобається голубий колір» чи «Ненавиджу малиновий сік, зате страшенно люблю яблучний». Їй подобалася впевненість, із якою вони зі стількох можливостей вибирали одну. Їй це давалося складно. Вибирання завжди було болісним через неминучість процесу відкидання, відмови, обмеження, спрощення.

Смаки ставали біднішими, якщо їх занадто чітко сформулювати, тому значно цікавішим їй здавалося відстежувати взаємозалежності між уподобаннями. Наприклад, чому сьогодні подобається зелений колір, а завтра захочеться надивитися на щось жовте — це вплив погоди, настрою чи якихось інших, більш таємничих і сутнісних чинників. Чи взагалі тут немає жодних взаємозалежностей, а лише чиста випадковість. Тоді відмовлятися ще більше шкода — це як забороняти дитині хаотично змішувати фарби на малюнку або не дозволяти розфарбовувати зайчика рожевим, а сонце — фіолетовим, бо такого не існує в природі. Мабуть, люди, яким легше вдавалося сформулювати речення про улюблений смак, книгу чи фільм, відчували подібне, просто вони вміли на той конкретний момент наважитися на неминучість самообмеження. Христина цього не вміла. По-

стійно боялася сплутати тривкіше уподобання з випадковою примхою настрою, а найбільше боялася виглядати прямитивною у своїх смаках.

Крім того, існувала ще проблема відбору критеріїв. Якщо назвати, скажімо, улюблені музичні твори, то це мають бути ті, які є улюбленими зараз, чи ті, які були улюбленими десять років тому й котрі з них легше викреслити зі свого життя, не відчуючи при цьому, що список обраного дуже неточний, навіть більше того — цілковито фальшивий. Але якщо не викреслювати нічого та враховувати всі нюанси, то взагалі неможливо сформулювати хоча б щось. Можливо, саме тому в найпростіших побутових ситуаціях, пов'язаних із вибором, Христина після довгих і виснажливих вагань схилялася завжди до одного й того ж — шоколадного пломбіру замість фруктового морозива, кави з молоком замість чорної, пастельних тонів в одязі замість надто яскравих, чорного кольору замість усіх інших, класичних моделей крою замість експериментальних, короткої стрижки замість довгого волосся, класичної музики замість сучасної, зручного спортивного взуття замість модельного, натуральних тканин замість синтетичних, романів замість оповідань, писання листів замість спілкування за пивом, пишнотілих брюнеток замість струнких блондинок, слова «трохи» замість «трішки», паузи в тексті замість слів на зразок «либонь», «авжеж-бо», «прецінь» і подібних, мінору замість мажору, синкопи¹ замість «переборчиком», фортепіано замість роялю, Шнітке замість Вагнера, вишивки мережекою замість кольорового хрестика, манівців замість центральних вулиць, подорожування залізницею замість літаком, прогулянок у лісі замість відвідування центральних площ, штанів замість спідниць, цупких порт'єр замість напів-

¹ Синкопа — зміщення музичного наголосу з сильної долі такту на слабку. (Тут і далі прим. ред.)

прозорих штор, ванни замість душу, косметики без запаху, лікувальної косметики замість декоративної, чаїв без ароматизаторів, трав'яних чаїв замість зелених або чорних, велосипеда замість машини, слухання замість розповідання, сухого вина замість пива, білого вина замість червоного, невеликих компаній замість бучних святкувань, самотніх роздумів за філіжанкою кави замість пліткування з подругами. Але при цьому ніколи не заощаджувала собі етапу щирих і болісних вагань перед тим, як прийняти щоразу те саме рішення, що й завжди.

Часто Христина ловила себе на тому, що не довіряє собі значно більше, ніж сама про це здогадується. Скажімо, прийшовши до чергової клієнтки, вона раптом помічала, як раціонально розкладені речі на полицях у шафі, й робила господині комплімент за аналітичний підхід до справи, яку прийнято вважати не вартою уваги побутовою дрібницею, хоча насправді увага до цього дає можливість заощадити щодня багато часу та нервів. А після цього довідувалася, що розклала ці речі вона сама під час останнього прибирання, а господині так сподобався зручний принцип, за яким це було зроблено, що вона відтоді старанно підтримувала порядок у шафі в такому вигляді. І тепер дійсно заощаджує багато часу та нервів.

Раніше, у попередньому житті вчительки музики, було те саме. Коли Христина знаходила підхід до якогось особливо складного підлітка, завжди ділилася з його мамою тим, як саме краще з ним працювати, а потім дивувалася, як спиритно матері вдається знайти з сином спільну мову й налагодити співпрацю. У такі моменти захоплення «чужими» досягненнями вона часто ловила себе на думці, що йдеться їй насамперед про черговий привід переконати себе, що вона б так не змогла. Думка про власну неспроможність зробити те чи інше з'являлася в неї першою в будь-якій ситуа-

ції, навіть у ситуаціях, які ніяк не стосувалися її особисто. Христина настільки зжилася з тим, що бачить світ лише з вічнозавуженої перспективи замкової щілини власних фобій, що вже навіть не зауважувала, наскільки абсурдними, а іноді й егоцентричними виглядають її спроби в усюму шукати лише натяк на власні недоліки. Скажімо, якщо Соломія, повернувшись із закупів, радісно повідомляла: «Я придбала ваги», Христина, як правило, реагувала питанням: «Ти справді вважаєш мене занадто товстою?»

А коли Соломія дивувалася такій реакції, вона не вірила в її щирість.

Коли Христині несподівано дзвонив хтось із клієнтів, першою думкою, яка виникала в неї ще до розмови, було побоювання, що зараз вона почує претензії та незадоволення, хоч насправді ще ніхто й ніколи не висловлював їй цього по телефону. Зазвичай люди після чергового прибирання та розрахунку просто повідомляли, що надалі змушені відмовитися від її послуг, не пояснюючи, з яких саме міркувань. І навіть тоді, коли вона точно знала, що так сталося з цілком об'єктивних причин — переїзд, фінансова скрута, зміна графіку праці тощо, ніколи не могла позбутися глибоко захованої думки, що проблема все ж таки в ній, у тому, що вона була недостатньо старанна, що не вміє належно добре виконувати свою роботу, що взагалі ні на що путне не спроможна.

У власній неспроможності вона завжди була твердо переконана. Більш упевнені в собі люди слугували для неї незаперечним авторитетом. І самої цієї впевненості виявлялося достатньо, їм не потрібно було доводити своє право на авторитетність ще якимись вміннями чи здобутками. Якщо хтось впевненим голосом заявляв, що вона зробила неправильно, Христина відразу ж внутрішньо погоджувалася з цим, і навіть якщо потім з'ясовувалася хибність

звинувачення, продовжувала відчувати себе винною. Змінювалася лише причина цієї провини: спершу вона сумнівалася у своїй правоті, а потім соромилася того, що їй так легко змусити сумніватися. Раціональна частина її мозку завжди бунтувалася проти цього болучого процесу, але вдіяти нічого не могла. Як і решті людей, їй легше було повірити в правильність того, що вже було визнане правильним кимось іншим. Наважитися на ризик власного судження всупереч чимось чи загальноприйнятому їй вдавалося вкрай рідко, а навіть якщо вдавалося, то це найчастіше був лише позірний бунт, намагання віддати належне інтелектуальному переконанню, а не внутрішній потребі. Страх перед небезпекою оприлюднити свою думку, яка може бути висміяна, дуже дошкуляв їй у її попередньому професійному існуванні. Критерії, відповідно до яких одні музичні твори ставали канонами, а інші зникали в небуття, часто ґрунтувалися саме на цьому страхові, усвідомленому чи інтуїтивному. Сама необхідність створювати канон уже була певною формою заперечення права на індивідуальний смак, на волонтаризм у смаках, на свободу, без якої, здавалося б, абсурдною виглядає сама істота мистецтва. Серед виконавців музики успішнішими та реалізованими ставали більш упевнені в собі, а не більш обдаровані, — це було несправедливо, але цього було не уникнути. Те саме стосувалося творів, доля яких часто залежала не так від якихось естетичних, як від суто суб'єктивних чинників — здатності композитора пробитися до провідних виконавців, уміння сподобатися впливовим слухачам, критикам, усім функціонерам від культури, для кого чужий страх перед власною думкою є гарантією успішного функціонування. В інших видах мистецтва позаестетичні чинники так само відігравали вагомішу роль, ніж естетичні. Книжки розкупували охочіше після того, як їх похвалив хтось відомий, а особливо якщо ця похвала містилася на обкладин-

ці чи була показана по телебаченню. Картини художників, про яких писала преса, купували частіше, ніж тих, про яких преса ще не писала, навіть якщо невідомі художники створювали кращі картини, не кажучи вже про дешевші. На фільми відомих режисерів без проблем знаходилися гроші, навіть якщо сценарії були відверто безнадійними, тоді як початківцю з цікавою ідеєю пробитися було дуже важко. Академічне мистецтво виправдовувало це потребою боротися з кічем, комерційне мистецтво формувало за допомогою цього бренди, але все це було лише раціоналізацією іншого, глибше захованого страху перед самим собою, перед неосязністю вибору, перед непередбачуваністю індивідуальної свободи, страху, однакового як у споживачів мистецтва, так і в його авторів та дистриб'юторів. Страху людей, яким хронічно бракує впевненості повірити самим собі. Страху першим сказати про те, що король таки голий. Страху родом із дитинства, як і всі справді потужні страхи.

Коли в її присутності якась надмірно турботлива мати жила фраза «дівчатка так не роблять», у неї всередині все закипало. Вона відразу ж уявляла собі, як ця фраза назавжди заляже на недосяжно глибоко заховане десь із зворотного боку підсвідомості дно всіх майбутніх сумнівів, кожен із яких як мінімум наполовину складатиметься із одного великого сумніву — у собі, у власному праві на існування, розуміння, співчуття, на помилки, на успіхи, на можливість бути собою, а не прагнути до недосяжного ідеалу. Бо саме недосяжний ідеал, ця чиста форма існування будь-якої дівчинки, невідворотно зіпсована наявністю грубої плоти, перетворює всі інші форми існування цієї дівчинки на безперервний ланцюжок провин, з яких складається і кожен успіх, і кожна невдача.

Не менше бісило її і вимовлене в її присутності «хлопчики так не роблять». По суті, обидві ці фрази були анаграмою

на якомусь глибшому, ніж поверхнєве значення слів, сутнісному рівні. Обидві репресивно зводили сутність психіки до підпорядкування якійсь абстрактній моделі та з расистською послідовністю примушували відкидати все індивідуальне, допасовуючи характер і поведінку до цієї абстракції. І коли вона бачила перед собою надміру вразливого й цілковито позбавленого природних лідерських амбіцій хлопчика, то відразу ж уявляла його собі через двадцять років понурим лузером, домашнім тираном із безнадійно погаслим поглядом, у якому з відчайдушною невтомністю світиться лише те саме перманентне почуття провини за все неусвідомлене, непрожите, не дозволене собі самому у відповідний час.

Якби всю віру в себе, викрадену за допомогою цих та інших «виховних» методів у дітей різних поколінь, можна було акумулювати десь у надійно захованому контейнері і продавати потроху за потребою, це був би найнадійніший бізнес у світі.

Христина любила спостерігати, наскільки по-різному виглядає той самий одяг на тих самих людях залежно від того, чи почувають вони себе впевнено. Ще більше її розчулювали спроби додати собі впевненості за допомогою дорогого одягу, годинника чи навіть машини, як це було поширено в Україні, а чи за допомогою модних психологічних тренінгів, на які більше покладалися тут, у Німеччині. Вона не дуже вірила в ефективність обох цих методів, хоча й розуміла, що це простий еволюційний процес — кожне покоління компенсує власні дефіцити. Дорогі речі купують ті, хто був позбавлений достатку в дитинстві, а їхні нащадки купуватимуть час психоаналітиків. Та йдеться їм усім про одне — однаково недосяжне.

Але те, що так легко й просто було відчитати в чужому досвіді, переслідувало й не давало спокою й у власному жит-

ті. Їй важко було б окреслити, що саме вона більше ненавидить у собі — надмірний консерватизм власного характеру чи, навпаки, надмірний хаос, якісь неочікувані слабкості, необережності, імовірність того, що вона спонтанним вчинком чи навіть думкою видасть себе й щось приховуване від усіх. Христина не знала, як саме поєднати в собі ці протилежності — жити згідно з планом, але водночас бути спонтанною, отримувати задоволення й уникати докорів сумління, або бути цілісною та раціональною, але довіряти своїм емоціям і не соромитися їх. Їй хотілося б, щоб для життєвих справ, як для шкільних домашніх завдань, існувала чернетка, на якій дозволено все, щоб потім переписати начисто лише найбільш удалий варіант.

Обважнілість і повільність думок врівноважувалися в ній трохи надмірною рвучкістю жестів і рухів. Вона зовсім не вміла ані рухатися з невимушеною грацією, яка дається від природи і якої неможливо навчитися, ані старанно розробляти стратегію своїх рухів, аби замінити природню граційність раціональною продуманістю. Виваженість кожного руху водночас захоплювала і лякала її в людей, наділених цим умінням. Христина любила спостерігати за молодими німкенями, які вміли таке по-справжньому. Наприклад, у потязі, коли слід було зняти з себе сумку через плече, фотоапарат, ще якусь полотняну торбу й великий наплечник. Коли така необхідність виникала в неї, їй ставало недобре вже від самої думки про те, як вона зараз плутатиметься в численних ремінцях, лямках, ручках — пригадати послідовність, у якій вона надягала на себе всі ці торби, їй ніколи не вдавалося, і починала тягнути щось одне, воно чіплялося за щось інше, вона нервувалася, міняла послідовність — і знову невдало. Іноді ці її борсання тривали по кілька хвилин, і почувала вона себе при тому так, ніби не помітила, що вступила дорогою

в собаче лайно й лише тепер усвідомила, що запах чує цілий вагон.

Натомість молоді німкені взагалі не замислювалися над такими речами — здавалося, вони з народження вміли з правильного боку відчинити будь-яке вакуумне упакування, узяти до рук трояндовий букет так, щоб не поколотися, ніколи не плутали розклад руху, дні тижня, дати й обличчя знайомих, вміли правильно паркуватися та з першого разу відчиняти двері готельного номеру пластиковою карткою, вони раціонально й продумано розташовували покупки в супермаркетівському візку, завжди наперед плануючи закупити та ніколи не набираючи спонтанно повні руки чогось непередбаченого тоді, як забігли лише купити пачку соку. У таких побутових ситуаціях уся Христинина раціональність, яку іноді вважала надмірною, раптом зникала кудись, і вона відчувала себе безпорадною блондинкою, не здатною вписатися в жоден поворот чи навіть пройти повз жодну стіну чи полицю так, щоб не набити собі синця, постійно забувала зробити ретельно заплановане, а натомість відволікалася на несуттєве й даремно гаяла час.

Христина завжди запізнювалася. Але це траплялося з нею зовсім не так, як із іншими людьми, які запізнюються, бо не вміють правильно запланувати час, або ж узагалі нічого не планують і просто намагаються встигнути всюди в останній момент. Вона завжди ретельно все планувала й залишала собі навіть більше часу, ніж насправді було потрібно, адже дуже не любила запізнюватися, не встигати, підводити, тому воліла прийти завчасно. Але потім, опиняючись у потрібному місці значно раніше, ніж слід було, розслаблялася, відволікалася, зазірала в крамничку на сусідній вулиці, сідала випити кави й дочитати розділ у кав'ярні біля призначеного місця зустрічі, замислювалася та забувала про час. І в результаті — запізнювалася. Позичаючи в бі-

бліотеці грубу книгу на два тижні, вона протягом першого тижня читала мало не до ранку, хвилюючись, що не встигне дочитати вчасно, ковтала її за тиждень і заспокоювалася, що не матиме проблем із поверненням. Але замість того, щоб відразу віднести книгу назад, до бібліотеки, залишала лежати на полиці, заспокоєна відчуттям виконаного обов'язку, і, ясна річ, забувала про неї, спохоплюючись аж тоді, коли приходило повідомлення про штраф. І щоразу драгувалася на себе, хоч це ніколи не допомагало. Христина здатна була зачитатися чи замріятися й пропустити навіть свій потяг, прийшовши на вокзал на півгодини раніше.

Здавалося, у ній постійно сперечаються й борються між собою ці дві половинки: надмірна ретельність і повна безалаберність, і сама вона ніколи не здатна передбачити, що ж перемаже в наступному поєдинку. Іноді Христині здавалося, що обидві ці половинки є лише удаванням, а її справжня сутність — це щось зовсім інше, і вона просто не наважується або не вміє побачити її, відкрити навіть перед собою — чи то зі страху перед розчаруванням, чи з якогось іншого, ще більш туманного страху.

Можливо, за всім цим крилася проста річ — змалку її вчили обирати не те, що хочеться, а те, що буде краще в тій чи іншій ситуації. Важливим питанням було не «Що?», а «Навіщо?». Коли вона не хотіла їсти обіду, бо була не голодна, бабуця завжди казала їй: «Мусиш з'їсти, а то потім не буде». І ця ситуація присутнього на кожному кроці ощадливої радянської дійсності «потім не буде» завжди виявлялося вирішальним під час прийняття рішень. Треба було читати позичену книгу зараз, хоча й не було жодного настрою, бо потім не буде, треба було наїдатися сезонними овочами та фруктами, поки були, купатися в морі й засмагати до отупіння, одягати на себе не те, що хочеться, а те, що є, бо мода швидко мине, а дістати дефіцитний модний одяг дуже непросто, треба

було примушувати себе довго спати по вихідних і рано вставати в будні, хоча хотілося зовсім навпаки, і так без кінця. Здається, її слухняна натура настільки добре засвоїла цю методику, що всі її справжні смаки та бажання просто зникли, залишивши по собі тільки безкінечний посмак вагання, а її віра в себе цілковито розчинилася в тому таємничому, захищеному в нікому не знаному місці, контейнері, де зібрана викрадена в багатьох поколінь дітей віра в себе.

Свідомість бунтувала сама проти себе, улаштовуючи демонстративні напади цілковитого хаосу, коли Христина раптом вирішувала послати все подалі й різко змінювала плани без жодних раціональних пояснень. Дзвонила клієнтам, відміняла прибирання та йшла з книжкою в парк чи на каву, у кіно, на концерт, куди завгодно, тільки не туди, куди зобов'язували її йти записи в блокноті. Іноді такі напади стихійності траплялися навіть проти її волі, і вона, замріявшись, пропускала свою зупинку, потім не встигала пересісти в інший транспорт, безнадійно запізнювалася до перших клієнтів, далі до наступних, їй дзвонили, сварилися, вона втрачала заробіток, нервувалася, намагалася встигнути, хоча й усвідомлювала, що боротися з собою марно: вона однаково щось переплутає, заблукає, не встигне, не зробить, ошпариться, поріжеться, вивихне ногу або руку, кинеється рятувати з-під коліс безпритульне кошеня, яке поведе до ветеринара. У такий день обов'язково щось трапиться, і він пройде всупереч усім ранішнім планам. Тож краще попуститися відразу.

Іноді їй дуже хотілося знову навчитися по-дитячому чітко знати, чого їй хочеться, а чого — ні, які книги, напої, музика є її улюбленими, а які вона видає за улюблені, піддаючись чужому впливові. Але попри всі її старання ці прості навички ховалися надто глибоко під нашарування-

ми пізніших комплексів, страхів, розчарувань, побоювань і раціональних мотивацій, тож видобути їх звідти ніяк не вдавалося. Доводилося просто миритися з собою педантичною і з собою хаотичною.

Христина вважала, що такий підхід до власних відчуттів та уподобань робить її неповороткою, застиглою у вічних примітках, поясненнях, уточненнях, і все її життя перетворюється на покреслену й заляпану випадковими чорнильними плямами чернетку, на якій уже навіть вона сама не здатна розібрати написаного та відділити правильні рішення від хибних. Особливо відчутним це все ставало в стосунках. Вона ніколи не вмiла, як Соломія, просто захопитися чимось і не звертати уваги ні на що, крім власних відчуттів у той конкретний момент. Її завжди від самого початку починало бентежити все, що буде або може трапитися далі — перспектива цих взаємин, імовірні проблеми, недоліки в характері та зовнішності партнерки, те, що від неї приховується, або те, чого вона не помічає, бо знає людину недостатньо довго. Христина ненавиділа себе за те, що так ретельно зважає кожну фразу, продумує кожен жест, багато разів подумки повертається до тієї чи іншої ситуації, намагається проаналізувати її знову й знову, аж поки десь на кінчиках нігтів не ставало відчутним і аж болючим усвідомлення, що саме тепер і зараз вона руйнує все те, що ще не створила, а якщо не зупиниться зараз, то ніколи й не створить.

* * *

Першою роботою, яку Ева знайшла Христині, було доглядання за 87-річною італійкою на ім'я Маріанна. Її чоловік колись був власником популярного італійського ресторану. Після смерті чоловіка ресторан довелося зачинити. Але Маріанна на той момент уже могла спокійно доживати на зроблені в молодості заощадження.

Спершу Христина працювала без вихідних, їй було страшно залишати Маріанну саму вдома. І Маріанна була вдячна їй за це, хоча й не вміла висловити цього на своїй уже доволі серйозній стадії Альцгаймера. У них навіть склалися непогані стосунки. Маріанна терпляче давала Христині можливість робити з собою все, що завгодно, й мала лише одну потребу — любила сама заварювати чай і готувати спагетті. Удавалося їй це далеко не з першої спроби, далеко не завжди приготовані страви були їстівними, але Христина не обмежувала стареньку й лише пильнувала, щоб Маріанна не ошпарилася окропом, а потім довго прибирала після неї на кухні. Але відмовити бабці в єдиному задоволенні було б несправедливо.

Щоразу, коли Христина проходила повз Маріанну, та дивилася на неї здивовано, ніби вперше бачила. А потім, зненацька пригадавши собі щось, питала:

— Ке оре соно?

Христина терпляче відповідала, котра зараз година. Якщо за мить вона проходила повз Маріанну знову, сцена повторювалася. Спершу це дратувало, але згодом Христина привыкала.

Маріанна жила в доволі просторому будинку, зручно спланованому й дбайливо обладнаному. Було помітно, що колись тут порядкувала господиня з непоганим смаком. Христині подобалося розглядати її колекцію китайської порцеляни, срібні виделки та ножі, вишукані склянки й дорого біжутерію. Іноді вона гарно вбирала та зачісувала Маріанну, і тій це явно подобалося. Вона втихомирювалася й замріяно дивилася кудись вдалину на своєму кріслі-гойдалці.

Через кілька місяців роботи без вихідних Христина відчувала, що більше так не може. Тоді вона знайшла собі заміну на два дні. Приготувала їжу, розклала її по тарілках у хо-

лодильнику, по підписувала кожну тарілку. У п'ятницю ввечері дівчина, яку їй вдалося знайти в місцевій греко-католицькій церкві, справді прийшла на заміну. Але не встигла Христина вийти за двері, як побачила, що дівчина відчиняє холодильник, перевіряє вміст і безцеремонно з'їдає завтрашній сніданок Маріанни. Коли Христина повернулася в понеділок уранці, Маріанна так радісно зустріла її так жадібно накинулася на їжу, що Христині стало соромно. Після цього вона знову довго не брала вихідних.

До Афін Христина так і не потрапила. Але гроші, позичені на переїзд, віддала Галинці вже через кілька перших місяців, позичивши необхідну суму в Еви. Через рік Соломії вдалося нарешті отримати візу, і вона приїхала до Христини.

* * *

Ева робила все, щоб виглядати негарною. Її маленька постань із міцно припасованими одна до одної частинами тіла була стрімкою й рухливою, ніби постійно перебувала в бойовій готовності, аби відбитися від імовірної небезпеки. Поривчаста хода й енергійна, позбавлена будь-якої пластичності жестикуляція виказували її систематичні тренування з бійцівських видів спорту. Коли хтось раптово звертався до Еви, вона озиралася миттєво, повертаючись усім тілом; здавалося, що вона ледь стримується, щоб не виставити поперед себе кулаки й не зібратися в захисну боксерську позу. Її стрижки завжди були короткими й склалися лише з паралельних і перпендикулярних ліній, жодних заокруглень, жодного філірування, не кажучи вже про якісь там кучері. Так, ніби перукар стриг її під великий школярський трикутник, вимірюючи лише довжину й відповідність кутів. Коли Ева говорила, м'язи на її обличчі напружувалися й випиналися під тонкою прозорою

шкірою з синюватими жилками. Очі примружувалися й крізь ці вузькі щілини сталеві поблискували своїм невизначеним сірувато-жовтим відтінком. Ева ніколи не носила прикрас, не мала в гардеробі жодної спідниці. Весь її одяг поділявся на діловий — для роботи й офіційних вечірок та спортивний — для решти. Вона їздила по місту на червоному мотоциклі, розвиваючи шалені швидкості. У найбільші морози іноді пересідала на стареньке «вольво». Відпочивала виключно з наметом на нудистських пляжах, ніколи не відвідувала курортів, слухала класичну музику й важкий рок, читала... ну, читала Ева якраз усе підряд. Чомусь саме в читанні монолітна броня її іміджу дала неминучу тріщину, через яку, ніби трава крізь асфальт, пробивалося все, що вона забороняла собі в іншому — надмірна сентиментальність, уразливість, слабкість, жіночність, бажання іноді бути не лише сильною та самодостатньою. Тож читала Ева навіть жіночі романи, хоча ніколи й нікому не наважилася б у цьому зізнатися. А також старанно штудіювала всі літературні новинки, про які говорилося на коктейльних вечірках.

У її просторому двоповерховому помешканні книги були всюди — по кілька рядів на полицях вбудованих шаф, на підлозі біля цих шаф, довгими штабелями тягнулися вздовж ліжка, так що Еві доводилося перебиратися через них, як через мур, у ванній, у кухні, навіть біля вішака з парасолями. Задне сидіння Евиної машини теж вічно було завалене книгами. Щоразу, коли вони гуляли з Христіною й дорогою їм траплялася відчинена книгарня, Ева надовго зникала там, а потім виходила, обвішана торбинками. Іноді вона забороняла собі на якийсь час купувати нові книги, як інші люди забороняють собі цигарки, алкоголь, солодощі. І тоді Ева перечитувала старі, щоразу відшуковуючи книги, які були придбані, але до читання руки так і не дійшли.

Коли вона вбирала свій діловий костюм, більше схожий на панцир, або переодягалася в костюм спортивний, її постань ставала схожою на білку, яку запхнули в мішок, затиснувши хвоста й перетворивши її з яскравої рудої плями на невиразне дрібне тільце, що налякано тремтить і борсається. Але коли Ева роздягалася й знімала з себе корсет, який обов'язково вбирала під одяг, виходячи з дому, то виявлялося, що її мініатюрна фігура має досить таки звабливі форми — тонка талія врівноважувалася міцними й заокругленими сідницями та пружним бюстом. А пофарбоване у мишачий колір доволі густе волосся насправді було білявим та бездоганно прямим. Тож якби Ева не фарбувалася, відпустила коси і зняла корсет, то виглядала б так, немов щойно вийшла з салону краси. Але вона вважала таку зовнішність занадто вульгарною й була готова на що завгодно, аби лише не скидатися на фотографію з обкладинки модного журналу.

Єдиним, чого не вдавалося заховати Еві, були вузькі долоні з довгими й дивовижно тонкими пальцями, які навіть із криво обгризеними нігтями звертали на себе увагу. Зайве казати, що вона ніколи не робила манікюр.

Евина мати була топ-моделлю, яка покинула кар'єру задля виховання доньки й мріяла, що та виросте й колись теж стане топ-моделлю. Хоч насправді кар'єру матері перервала не вагітність, а втеча зі Східного Берліна до Західного. Евин дідусь був номенклатурним чиновником у Східному Берліні, тож її мати, попри безумовно ефектні зовнішні дані, зробила стрімку кар'єру не так завдяки зовнішності, як через добрі зв'язки батька. Її відразу ж взяли в найкраще агентство країни, й вона об'їхала півсвіту з різними колекціями. З вікна дорогого готелю західне життя здавалося ще більш блискучим і привабливим, аніж навіть у найсмі-

ливіших східнонімецьких мріях. І хоч батько відраджував Еву тікати, марно намагаючись пояснити різницю між відпусткою і щоденністю, вона наполягла на своєму й одного разу таки не повернулася із закордонної поїздки, яка насправді була лише поїздкою на інший кінець міста. Приблизно стільки ж вона добиралася свого часу до університету. Коли Евіна мати збагнула, що для нового старту без зв'язків і знайомих уже занадто стара, бо їй виповнилося двадцять сім, вона якраз познайомилася з батьком Еви, відомим адвокатом. Відтоді більше не намагалася пробитися в модельний світ, а коли з'явилася Ева, їй стало простіше думати, що винна в усьому дитина.

Такою була офіційна й найбільш часто повторювана версія історії Евиної матері. Але це була далеко не єдина версія. В іншому варіанті свого раннього дитинства (того, про яке в неї не збереглося власних спогадів) Ева народилася в Південній Африці, куди її матір втекла від переслідування спецслужб. Протягом якогось часу мати була агенткою цих служб, а потім відмовилася від співпраці і, щоб уникнути неминучої розправи, змушена була переховуватися. Ця історія, коли її переповідала сама Ева, виглядала ще більш кінематографічно та неправдоподібно, ніж попередня. Здавалося, Ева й сама сумнівається в кожному своєму слові й, переповідаючи, щоразу усвідомлює, наскільки фальшиво все це звучить.

— Розумієш, я нічого з цього всього не пам'ятаю, але мама розповідала мені, як ми переховувалися спершу по дешевих готелях Франції, потім жили в найманих квартирах під чужими прізвищами, а вона боялася вийти навіть до крамниці, щоб її часом не впізнали та не вбили. Далі в неї з'явився коханець, який спершу обохнював її, а потім, коли дізнався її історію, почав шантажувати. Тоді ді-

дусь придумав вивезти матір до Африки, куди важче було дотягнутися спецслужбам, хоч виглядає це й не надто переконливо. Навіть у шпигунських фільмах ніколи не висилають спецагентів до Африки, щоб уберегти. Невже не було якихось безпечніших місць? Одним словом, в Африці були спершу якісь страшні хвороби, потім життя в злиднях, мало не серед первісних племен. А потім — я уже сама пригадую: мені шість років, і я ходжу до приватної школи в Західному Берліні. Химерна історія. Мати щоразу прилітає до неї нові й нові подробиці, які все менше ліпляться до купи з попередніми, але наполегливо переконує мене, що розповідає чисту правду. Мені хочеться вірити їй, і я припускаю, що якась темна історія зі спецслужбами в неї цілком могла бути — дідусь справді працював на високій посаді. Але щоб аж так — навряд. Мабуть, це все ж таки частково побічні дії її антидепресантів.

У Христини була інша думка з цього приводу. Спілкуючись із дуже різними людьми, вона не раз зустрічалася зі схожими на Евину матір бабцями, які щоразу по-новому переповідали їй історію свого життя. І зазвичай у цих історіях не було ні слова правди. Чистенькі біло- й кучерявоголові матері та бабусі в певному віці усвідомлювали, що життя, яке складається лише з сумлінно виконаних обов'язків, рано чи пізно стає нестерпно нудним. Вони роками пишалися чиймись здобутками — здобутками своїх чоловіків, своїх дітей, своїх онуків і подалі відганяли від себе думку, що їм цього не достатньо. Вони звикли понад усе дбати про те, як виглядають збоку, ховаючи за ідеально доглянутим фасадом усі проблеми, недоліки, страхи. І тепер, коли виглядати їм уже немає перед ким, вони намагалися застосувати цю ж стратегію в щоденній грі з власною психікою. Найважливішим було не зізнатися собі, що фасад дав тріщину, що були

певні прорахунки чи помилки в бездоганності їхнього сумлінного минулого, чи що ще гірше — попри відсутність помилок чи прорахунків тепер їм чомусь більше не вдається знаходити звичну радість у простому перелічуванні власних чеснот. І тоді вони просто змінювали фасад — тихо, уночі, щоб не помітили сусіди, добре усвідомлюючи, що правила доброго виховання не дозволять нікому вголос засумніватися в правдивості сказаного ними. І поступово, спостерігаючи за коректним виразом обличчя співрозмовника, якому вони переповідали чергову історію власного життя, почерпнуту з улюбленого серіалу чи останнього дамського роману, вони починали й самі вірити в ці розповіді. Адже в більшості життєвих ситуацій важливо не так, що саме сказано, як те, як на сказане відреагують і як виглядає той, хто говорить. І тоді відверта брехня може чудодійно перетворитися на поважну правду.

У таких бабутьок зазвичай категорично не було ніякої роботи для прибиральниці, але вони нізащо в цьому б не зізналися, і саме вони були найбільш надійними та щедрими клієнтками. Коли Христина бачила перед собою котрусь із них, то могла б із точністю до хвилини розписати її день — те, як ретельно вона знімає вранці бігуді, складає їх до рожевого пуделка, проводить ідеально рівний проділ, зачісує кучері, бризкає їх лаком (незмінна протягом останніх двадцяти років марка), одягає одну з білих або голубих блузок і темно-брунатних спідниць довжиною до середини гомілки, як фарбує губи незмінно рожевою помадою і як замислюється над колекцією світло-голубих шовкових шаликів, обираючи щоразу інший, який нічим не відрізняється від десятка сусідніх. Ці бабусі, як і Христина, теж не вірили в психоаналіз, і прибиральниця заміняла їм сеанси на кушетці. Тим більше що в розповідях цілковито чужій людині, яка навряд чи й слухає те, що їй

говорять, значно легше абстрагуватися від того, наскільки переконливо звучить історія.

У Христининій колекції таких бабусь було кілька колишніх спецагенток, які переховувалися в Західному Берліні, аж поки не зруйнували мур, і тепер продовжують жити тут інкогніто, хоча насправді саме вони написали мемуари спецагентки, які стали бестселером кілька років тому. Були серед них і онуки російських аристократів, які планували зайнятися пошуками втрачених під час Другої світової війни фамільних коштовностей, а тепер тільки приблизно могли намалювати родинний герб.

Іноді родинні історії вигадували не лише представники старшого покоління, які пробували видавати їх за власну правдиву біографію, а й зовсім молоді люди. Колись Христина потрапила на презентацію роману, написаного заледве двадцятирічним автором. І цей хлопець намагався переконати присутніх, що описав автентичну історію свого дідуся, хасидського єврея, що походив із білоруського селища під Львовом, усю війну просидів партизаном у Литві біля Риги, а потім у складі російської армії пройшов пів-Європи та врешті-решт оселився в американському секторі Лондона.

Їй здавалося, що співвідношення фантазії і реальності — це насправді річ значно більш крихка й непостійна, ніж про це зазвичай думають. І що більше в людини вільного часу і що менше вартих уваги подій відбувається з нею в реальному житті, тим імовірнішим є її відхід у світ вигаданих історій, спершу лише трохи прикрашених, далі все більш химерних. Мабуть, це нормальна захисна реакція психіки, якій бракує вражень із зовнішнього світу, що їх вона могла б споживати як готові напівфабрикати, тому вона розбудовує світ уявний, створюючи в ньому екзотичні

природні заповідники та химерні оранжереї. Така собі внутрішня косметика пам'яті.

Її психотерапевт вважала, що спробами деформувати власну фігуру та сховатися під панцирем одягу Ева прагне захиститися від себе самої, від страху прийняти себе такою, якою вона є. На думку лікарки, Ева так і не змогла відокремити свої власні бажання й прагнення від того, чого очікувала від неї мати й решта оточення. І тепер, що б вона не робила, їй здається, що вона не виконує покладених на неї сподівань, хоч сама для себе давно зрозуміла, що ці плани не є її власними й вона навіть не ставить собі за мету реалізувати їх.

Чоловік почав зраджувати Евиній матері не відразу, але стосунки їхні зіпсувалися через кілька років після народження сина. Як вважала психотерапевт, братові не пощастило ще більше, бо негативний вплив матері на його життя виявився сильнішим, ніж на життя доньки. І це, з її таки точки зору, цілком природно — матерів завжди тягне до синів, а татусів — до доньок. Евин батько теж частіше брав із собою на полювання доньку, ніж сина. Натомість мати водила з собою сина навіть на деякі зовсім неформальні вечірки. Завдяки цьому Ева навчилася стріляти, коли їй було шість, а її брат уперше покурив трави в неповних вісім. Евині батьки пишалися тим, що ставляться до своїх дітей як до дорослих. У їхній сім'ї не існувало табу. І щойно діти вперше поцікавилися тим, звідки взяли, батьки відверто розповіли їм про секс і почали давати з собою до школи презервативи. В Еви це було в третьому класі, а в її брата — у четвертому. Мати з батьком не соромилися переодягатися при дітях, не ховали відеокасет із порнофільмами, а кілька разів Ева випадково втрапила до їхньої спальні, коли вони кохалися, не зачинивши дверей. На думку лікарки, цією над-

мірною інтимністю дорослі остаточно травмували дитячу психіку Еви та її брата, закладаючи ґрунт для майбутніх емоційних та сексуальних проблем. І тепер, у дорослому віці, Ева та її брат продовжуть мимоволі відтворювати ситуації з дитинства, виступаючи в сексі лише пасивним об'єктом для когось, об'єктом, який не відчуває від цієї ролі задоволення, а лише страх. Так відбувається через те, що вони не можуть вийти з ролі дитини, яку дорослі насильно втягнули у своє сексуальне життя.

Бруно, Евин брат, постраждав від цієї дитячої травми більше за сестру. Тобто, якщо бути зовсім точним, то постраждав не так він сам, як його сім'я. Хоча спершу, коли батьки довідалися про гомосексуальність доньки, то переживали якраз за неї. Брат на тоді був щасливо одружений і навіть, попри свої постійні зради, зумів зберегти доволі гармонійні стосунки з дружиною та з усіма трьома своїми дітьми — найстарший уже був старшокласником. Але поступово ця гармонія ставала дедалі хиткішою. Зради почастишали, а толерантне ставлення дружини до них призвело до того, що він більше не крився й відверто розповідав у подружньому ліжку про нових коханок, радячись навіть щодо подарунків їм. Потім у нього почалися проблеми еротичного плану, й ось уже кілька років він не здатен кохатися з власною дружиною. Бруно переконаний, що продовжує кохати дружину, як і раніше, і від цього обоє страждають ще більше. Терапія наразі не дала позитивних результатів. Вплив токсичної матері, на переконання психотерапевта, зруйнував цілісність особистості Евиного брата, і тепер його голова працює окремо від емоцій, а сексуальні бажання не пов'язані з почуттями. Він ставиться до жінок так само, як мати ставилася до нього: скаржилася йому на батька й давала ілюзію дорослості та найбільшої у світі близькості, а потім,

увечері, замикала двері його спальні й ішла до інших чоловіків — до батька або на якусь вечірку. Тоді, у дитинстві, він сприймав це як зраду, а водночас несвідомо засвоїв це і як єдину модель поведінки між чоловіками та жінками. Її він тепер мимоволі відтворював і в стосунках із дружиною. Сексуальні відчуття стали для нього чимось цілковито відокремленим від емоцій, тому він не здатен зберегти їх у родині, з якою його зв'язують справді сильні почуття.

— Знаєш, він щоразу більше дивачіє, — розповіла Ева в момент відвертості Христині. — То буває цілком адекватним, а потім ні з того ні з сього раптово спаковує валізи і йде від родини. І так раз на кілька років. Говорить, що це нібито через зради дружини. Але насправді вона завжди його зраджувала, від самого початку, як і він її, така в них була домовленість, і обоє ставилися до цього з розумінням. А тепер, коли він розповідає мені про це, то завжди чомусь в певний момент ми перестаємо говорити про його дружину, а переходимо на маму. І в мене виникає враження, що я не з рідним братом говорю, а з якимось прустівським персонажем, який лежить годинами без сну, дослухаючись до звуків розмови гостей на веранді, і не може пережити, що мама надто квапливо поцілувала його перед сном. Коли я чую все це на повному серйозі від сорокарічного тверезомислячого чоловіка, мені просто не віриться, що це мій брат.

— Мені здається, — розмірковувала більше про своє, ніж про Евиного брата Христині, — що існує кілька типів дорослості. Дорослість фізична, коли людина просто виростає. Дорослість інтелектуальна, коли людина усвідомлює, що повинна брати на себе відповідальність за своє життя та життя залежних від тебе людей. І дорослість емоційна,

коли людина вчиться оцінювати власні переживання з перспективи прожитого часу й набутого досвіду. Автоматично відбувається тільки фізичне подорослішання, а всі інші види, яких, можливо, існує й більше, ніж два, — це щось, над чим слід самостійно та наполегливо працювати, але навіть тоді далеко не кожному вдається досягти мети. Так от, твій брат, як і багато хто, просто не подорослішав остаточно.

Ева так і не змогла пробачити Бруно, що в перший же місяць, коли вона виїхала на навчання з батьківського дому, він зібрав усі її речі, виніс надвір і спалив. Чому він так учинив, не міг пояснити ніхто, включаючи й самого Бруно. Це був один із тих загадкових проявів його характеру, які відлякували Еву. У певні моменти свого життя він просто зривався та скоював учинки, яких ніхто від нього не сподівався. Мабуть, таким чином у ньому вивільнялася вся накопичена за роки слухняності й податливості негативна енергія.

Коли цей період бурхливого бунту минав, Бруно знову ставав милим, послужливим, його легко було переконати в чому завгодно, а найбільше в необхідності допомогти комусь. Він вічно розривався, залагоджуючи справи своїх численних знайомих, безкорисливо, ретельно, не очікуючи за це жодних подяк. Завжди дослухався до думки матері, батька, Еви, настільки старанно ховаючи при цьому власну думку, що іноді складалося враження, ніби власної думки в нього немає, а вирішуючи вчинити так чи інакше, він просто вибирає одну з порад, які йому дають. Причому вибирає доволі химерно — не особливо замислюючись, чому обрав саме цю, а не іншу.

Ева не знала, чого в її ставленні до брата було більше — співчуття, здатності пробачити йому все, що завгодно, чи зневаги за його безхребетність. Цей заплутаний клубок почуттів ставав чітким і однозначним лише в епізоді зі

спаленими речами. Цього вона пробачити йому так ніколи й не змогла.

— Розумієш, він позбавив мене минулого. Просто взяв і спалив усі спогади, фотографії, записи, дитячі щоденники, ідіотські записки на уроках — усе найцінніше, що залишається від життя. Тепер моя пам'ять про себе нагадує статтю у Вікіпедії — самі лише дати й факти, жодних емоцій, жодних предметів, які пришпилювали б ці факти до реальних відчуттів, схованих десь у глибині та присутніх лише фрагментарно. Це як видерти лише шматок зуба, залишивши корінь усередині. Цей корінь болітиме й заважатиме, навіть якщо він уже мертвий.

Відколи стало зрозуміло, що Ева не піде слідами матері й не стане топ-моделлю, мати відверто демонструвала доньці своє розчарування. Саме це, на думку психотерапевта, спричинилося до формування в Еви лесбійських нахилів. Недосяжність материної любові й занадто дорослі, партнерські стосунки з батьком елімінували в ній частину жіночого ества. Ева й справді значно впевненіше почувалася серед чоловіків, ніж серед жінок. Вона любила швидко їздити на всьому, на чому лише можна, із задоволенням збирала й розбирала двигуни своїх мотоцикла й машини, сама міняла колеса й мастило, любила полювання та рибалку.

Мабуть, одяг і зачіска, які спотворюють замість прикрашати, були логічною складовою цього маскулінного іміджу. Але на тих, хто бачив Еву вперше, її зовнішність справляла паралізуюче враження — здавалося, якщо трохи довше поспостерігати за цією незвичайною жінкою, то можна дочекатися, поки чари зникнуть, годинник проб'є північ і попелюшка перетвориться на принцесу. Хоча, можливо, це й не було пов'язане конкретно з Евою. На потворність завжди хочеться задивитися, уважно розгледіти всі деталі. Іноді це

навіть цікавіше, ніж спостерігати за вродливою людиною. Певно, так відбувалося частково через те, що вродливі люди усвідомлюють свою привабливість і свідомо чи мимоволі намагаються підкреслити її, примусити дивитися на себе, чим повністю руйнують увесь ефект, бо поводяться надто виключно, із грубою театральністю й викликають цим відчуття спротиву. Тому, хто дивиться, починає здаватися, що його до чогось змушують, і це знеохочує. Натомість люди негарні, які також звикли, що на них усі дивляться, намагаються уникнути цього, їм неприємні надто прискіпкові погляди, і вони поводяться стриманіше, природніше, але водночас контролюють свої рухи та міміку, що ошляхетнює їх і відкриває недоступну на перший погляд привабливість чи, точніше, неповторність, несхожість на інших. І тоді стає зрозуміло, що унікальність насправді цікавіша, ніж врода, вмикається фантазія, хочеться зафіксувати цю приховану за потворністю вродливість, і починається якийсь невидимий сеанс портретування десь на підспідній стороні уяви, тож відірвати погляд і поводитися ввічливіше стає зовсім важко.

З Евою це було ще наочніше, адже розгледіти те, що потворність її штучна, спеціально сконструйована, було нескладно, і це ще більше стимулювало уяву. З перших хвилин знайомства ця жінка вже починала рольову гру; це було незвично й заворожуюче. Христина повелася на це моментально.

Стосунки з Евою нічим не нагадували те, що відбувалося іноді між Христиною і Соломією, але також не були схожі на жодні інші стосунки, які досі траплялися в житті Христини. Раніше здебільшого вона опікувалася своїми коханками, дарувала їм подарунки, допомагала в розв'язанні життєвих проблем. Тепер вона вперше сама перетворилася на

підопічну. Мабуть, інший розподіл ролей у цій ситуації був неможливим — Христина поволі освоювалася в цілковито новому й чужому для себе світі, і без сторонньої допомоги це було би практично неможливим. Опіка Еви була приємною та ненав'язливою, вона вміла обставити все так, щоб Христина не відчувала себе незручно.

З першого ж дня в Берліні Ева почала розмовляти з Христиною німецькою, терпляче пояснюючи по кілька разів значення слів, і переходила на англійську та мову жестів лише в крайніх випадках. У Христини виявився хороший фонематичний слух, і вже через три місяці вона говорила німецькою майже вільно. Робота в Маріанні дуже допомогла їй, бо не вимагала особливих фізичних зусиль, але змушувала проводити багато часу в помешканні бабці, і в цей час Христина вчила німецьку зі самовчителем. У транспорті, на прогулянках, під час прибирань вона слухала в плеєрі тексти, вправи, учила напам'ять звороти. Прогрес оволодіння мовою був дуже відчутним. Якщо Христина з Евою не бачилися кілька днів, то під час зустрічі Ева щоразу зауважувала в лексиконі Христини нові слова, а в її розмові все більшу кількість граматично правильних конструкцій.

— Музикантам мови, як правило, не даються, а тобі йде так легко, — казала Ева Христині.

— Та який із мене музикант! Я ж просто вчителька, а вчителька має вміти й сама вчитися, — жартувала Христина.

Училася вона затято, вечорами дивилася фільми та серіали різного рівня мовної складності, читала книги, слухала аудіобуки.

Окрім мовної проблеми, адаптація передбачала ще чимало інших нюансів, з яких складається соціалізація в тому чи іншому середовищі або суспільстві. Щоразу, коли Христині доводилося стикатися з чимось уперше, посилювалися страх і невпевненість у власних силах — чи правиль-

но вона поводить себе в ресторані, чи вбрана відповідно до ситуації, чи не говорить дурниць у присутності Евиних знайомих, чи не виглядає нелегалкою на вулиці, чи не надто правильно переходить дорогу, чи не видають її стрижка, відсутність манікюру, макіяжу, взуття, особливості постави та жестикуляції? Поступове освоєння в побутових ситуаціях не дуже допомагало позбутися цих страхів, радше навпаки, бо що більше вона розуміла німецькою, то більше відкривала прихованих раніше речей, у яких могла помилитися, видати себе, виглядати по-дурному. І якщо поволі зникали мовні проблеми, то проблеми, пов'язані з іншим досвідом попереднього життя, лише загострювалися. Вона не вловлювала цитат із важливих для її тутешніх однолітків фільмів або книг, не розуміла жартів про специфічні побутові моменти, бо виховувалася на інших книгах і фільмах, жила раніше серед інших побутових реалій, не вміла настільки чітко, правильно і безжально визначати психологічні особливості людей, з якими спілкувалася, як це вміли люди Евиного кола. Ева не раз дивувалася наївності, з якою Христина сприймала людську поведінку, і її невмінню правильно відчитувати найпростіше: опущені додолу очі, відведений убік погляд, нервові потирання долонь, спітніле чоло, несподівану зміну теми, надто напружену манеру розмови, і навпаки — награну, надмірну невимушеність у спілкуванні та ще масу схожих деталей, об які вона перечіплялася іноді навіть у художніх текстах, коли герої раптово замовкали на півслові — досвідченішому в психології читачеві усе ставало ясно без слів, а Христина просила Еву пояснити. Те саме було і з читанням газет — уже навіть тоді, коли вона майже не зустрічала в статтях незнайомих слів, значення написаного часто залишалося для неї таємницею, поки Ева не пояснювала їй усього, що залишалося між рядками — натяків на минулорічні чи

позаторішні події, гучні скандали, законодавчі курйози, політичні особливості тощо. Проникнення в чужу мову виявилось лише першим, поверховим зануренням у чужий світ, що складався із багатьох шарів, засвоєння яких відбувалося повільно й мимоволі, а іноді здавалося взагалі недосяжним.

Іншими, ніж із Соломією, були й сексуальні стосунки Христини з Евою. Вони доволі довго залишалися товариськими, платонічними, обом це подобалося. Обидві боялися зайти занадто далеко, порушити щось тонке й непомітне занадто швидким розвитком подій. Між ними відбувалася не мимовільна спонтанність і гарячковість, як у Христини з Соломією, а планомірна й дуже обережна поступовість, наближення крок за кроком. І це зовсім не нагадувало нудну розміреність і теж було захопливим та інтенсивним, просто зовсім іншим.

Із Соломією вони кидалися в любові щоразу як востаннє, ніби намагаючись залікувати якісь невидимі рани, зануритися на мить у щось, що неможливо втримати довше. А з Евою вони будували щось значно тривкіше, щось, у чому планують жити роками, щось, що потрібно дуже берегти на початку, зате потім воно стане міцним і невразливим до труднощів. Мабуть, це був якийсь різновид подружніх стосунків, але зовсім інших, ніж ті, які Ева та Христина бачили у своєму дитинстві. Стосунків, побудованих на довірі й намаганні створити спільний простір, у якому ніхто не диктує та ніхто не підпорядковується, простір, у якому добре обом.

На перший берлінський день народження Ева подарувала Христині поїздку на двох до Венеції. На чотири дні. Христина сама здивувалася, з якою легкістю прийняла найдо-

рожчий з усіх презентів, які отримувала у своєму житті. Це була нова риса в її характері — Христина непомітно для себе припинила постійно подумки виправдовуватися за все, що робила. Раніше це було її другою натурою й вона точно картала б себе як за те, що погодилася взяти подарунок, так і у випадку, якби відмовилася. А зараз уже не вперше ловила себе на тому, що їй усе менш важливо, як вона виглядає та що про неї думають, і все важливіше, як вона почувається. Поступово вона звикала, як робили всі в її новому оточенні, просто стримано дякувати, коли за неї розраховувалися в кнайпі або коли щось дарували, а не по слов'янському багатослівно й театральнo відмовлятися, заперечувати, червоніти, перш ніж таки дати себе вмовити. Та насамперед треба було пройти шок перших досвідів того, коли вмовляти ніхто не збирався. Просто не підозрював, що потрібно вмовляти. Їй пропонували, вона з увічливості відмовлялася, а потім із подивом помічала, що на цьому ритуал вичерпувався й доводилося знову переконувати саму себе, що насправді вона не хотіла того, від чого відмовилася, заглушуючи несміливий голос розчарування.

— Поїхати до Венеції хоча б раз у житті повинен кожен поважаючий себе естет, — пожартувала Ева. — Тож не сприймай це як подарунок, а лише як едукaційний академінімум. Тим більше що жити ми будемо дуже скромно, летимо дешевими авіалініями, а харчуватися у Венеції слід виключно закусками й вином. Причому сидючи надворі біля води, а не в кнайпах — вони там жахливо туристичні й невинправдано дорогі. Тож готуйся. Доведеться побігати. Буде максимум музеїв і екскурсій та мінімум консумпції¹.

¹ Консумпція — тут: філософія споживання задля самої приємності, а не з необхідності.

— Але можна я принаймні вино й закуски оплачувати-му сама, щоб не почуватися утриманкою? — запитала Христина.

— Будь ласка, — погодилася Ева. — Вино там продається з бочок по два євро за літр, його наливають у пластмасові пляшки з-під мінералки й не розуміють, коли клієнт хоче придбати «лише» літр, а не повну пляшку чи навіть кілька. Вино доведеться пити як воду. Особливо просекко¹ — це частина програми. — Вона посміхнулася. — Ну і прошутто² з пармезаном³ на паніні⁴. — Потім вона на мить замовкла й додала вже тихішим голосом: — Знаєш, насправді я дуже боялася, що ти засмієш мене за такий подарунок. Або образишся.

— Чому?

— Ну, просто тут, у Німеччині, поїздка закоханих до Венеції вважається страшним кічем. Туди їздять шкільні екскурсії та пенсіонери. І туристи з країн третього світу, які нарешті можуть собі це дозволити. Іноді подружні пари з двадцятирічним стажем і консервативними естетичними вподобаннями. Але з людей мого кола ніхто не зізнається, що їздив у Венецію. Я, наприклад, колегам по роботі теж не скажу. Але дуже хочу, щоб ми з тобою поїхали туди. Бо я страшенно люблю Венецію, попри весь туристичний кітч, і переконана, що тобі там теж сподобається.

— Гм, дивно. А куди ж тоді не соромно їздити людям твого кола?

— Ну, кудись в більш екзотичні місця. В Україну, наприклад. Я була б дуже крута, якби їздила відпочивати, напри-

¹ Просекко — італійське сухе ігристе вино.

² Прошутто — місцевий різновид шинки спеціального приготування.

³ Пармезан — твердий сир із коров'ячого молока.

⁴ Паніні — різновид булки.

клад, до Криму. Чи як там називається цей ваш Рургебіт? Донецьк?

— О Господи, — зітхнула Христина.

— Та уявляю, що це не дуже весело, але це вважається «кул».

— Ну, гаразд, давай тоді наступну поїздку організуємо кудись східніше. Наприклад, до Кракова. Підходить?

— Підходить. Це, правда, давно не екстрім, але всі мої знайомі вже побували в Кракові, а я ще ні. Тож можемо надолужити. Ти добре знаєш Краків?

— Не особливо, але кілька разів була, маю знайомих і знаю польську. Цього вистачить, щоб організувати щось нетипове. Можемо з Кракова мотанутися кудись у менш відоме місто. Скажімо, Лодзь чи Перемишль. Вибирай сама.

— Супер. Давай так і зробимо, — радо погодилася Ева.

До Венеції відлітали вдосвіта. Рейс затримали на дві години. В аеропорту поряд із Христиною сиділо кілька українок явно заробітчанського вигляду, які, мабуть, пересідали в Берліні на найдешевший рейс до Італії. Одна з них, наймолодша, тримала на руках немовля й примовляла:

— Сміктай, сміктай дуду, сину. Щоб вушка не боліли, коли будем летіти.

А потім, звертаючись до сусідки:

— Ти помниш Галю з Местри? Така жвавенька. Так от, вона мені звонила недавно. Налялякалися язиками. Розказувала, що встроїлася нарешті на роботу. Два місяці шукала, нічо знайти не могла. А то повезло. Якась старша жінка перед нею там працювала. І все було нормально, аж у тої жінки інсульт стався. Їй спершу руку відняло, а потім і око втратила. Прийшлося звільнитися і додому вертатися. Он як буває.

— Да, буває, — погодилася сусідка. — Добре тобі, що замуж вийшла. А хто не вспів, то трудно. Допрацюєш до інсульту, а потім звалюй додому.

— Смóктай, смóктай дуду, сину, — повторила заколисливим голосом жінка з немовлям.

— Ми житимемо в районі, який називається Каннареджіо, — озвалася до Христини Ева. — Походить від слова «кана» — очерет. Сюди в XVI столітті венеційці виселили з міста євреїв, і так створилося перше у світі гетто. З Венецією цей район поєднувався через розвідний міст, який підіймали увечері, і мешканці гетто опинялися в подвійній ізоляції — на острові всередині іншого острова. Тепер тут розташований залізничний вокзал, тож це враження вже складно відтворити. Хіба вночі.

— Венеційці так не любили євреїв? — здивувалася Христина.

— Навпаки, довший час вони були дуже толерантними до них. Навіть уже тоді, коли всюди в Європі євреїв ненавиділи за їхні комерційні успіхи. Але венеційці самі завжди були здібними комерсантами, тож євреїв поважали. А потім папа римський зобов'язав і Венецію виселити євреїв із міста. І це була непроста ситуація, бо місто не хотіло втрачати багатих банкірів та купців. От і придумали влаштувати гетто. Коли увечері міст піднімався, ворота зачиняли, але охоронців оплачували самі євреї, мабуть, щоб застрахуватися від погромів.

— Я чула, що тут узагалі поважали маргіналів, наприклад повій, це правда?

— Правда, у тому ж таки XVI столітті майже третина жінок у місті були різного ґатунку повіями. Вони мешкали в окремих, спеціально виділених кварталах, мали навіть власну церкву, і до їхньої діяльності ставилися з повагою,

бо сподівалися на те, що саме вони розвиватимуть «здорову» гетеросексуальність у матроському місті. Ми перейдемо з тобою по Фондамента дель Тетте, тобто Набережною цицьок, а тоді уздовж Трагетто-дель-Бузо, тобто Набережної дірки, де були місця життя і праці куртизанок.

— А з чого почнемо екскурсію? З площі Святого Марка?

— У жодному разі, — відмахнулася Ева. — На Сан-Марко ми підемо вночі, коли там буде порожньо. Ну, і ще раз, по обіді, щоб побачити фрески собору в призахідному сонячному світлі. Але починати з площі ніяк не можна. Там зараз купа туристів і голубів, зіпсуєш усе враження. Насамперед підемо блукати вуличками району Дорсодуро, там може бути навіть доволі порожньо. Туристичний сезон ще не почався, бо до кінця лютого часто трапляються повені, *aqua alta*. Тож ми маємо шанс побачити майже безлюдну Венецію.

Але почати довелося з несподіваного місця. Дорогою до центру зі свого готелю, розташованого ближче до околиць, Ева з Христиною побачили відчинену церкву.

— Ходімо, — сказала Ева. — О такій порі церкви тут, як правило, зачинені, а до багатьох можна потрапити тільки за гроші й теж не завжди. Тож якщо бачиш відчинену церкву, треба заходити.

У церкві вони несподівано для себе побачили православний вівтар, а на стінах — картини непідписаних авторів XVI—XVII століть на біблійні сюжети, які залишилися тут іще з часів, коли храм був католицьким.

Крім них у церкві було ще кілька російськомовних парафіянок. Одна з них встигла розповісти свою біографію, поки підіймалася перед Христиною та Евою сходами, що вели до храму.

— Спочатку приехала, трудно было, — сказала вона, ступивши на першу сходинку й відсапуючись, ніби для

підтвердження, що справді було нелегко. — А потім нічого, — і вона вже енергійніше ступила на другу сходинку. — Была замужем, развелась, есть работа, квартира, — і вже зовсім впевнено пододала останню сходинку й завершила майже урочисто, узявшись за клямку дверей: — Дети выросли. Теперь одна. Так вот оно.

Вони зайшли до церкви і постояли кілька хвилин, слухаючись у речитатив священика. Хору не було. Священик, як прошепотіла за спиною Христини котрась із парафіянок, кандидат богослів'я з Москви, який досліджує творчість Павла Флоренського, не співав, а проговорював різними мовами молитви, постійно переходячи зі старослов'янської на російську та італійську й навіть на латину. Христина підняла голову, розглядаючи колоритну дерев'яну стелю у формі перевернутого догори дном човна.

— Вот уже пять лет, уважаемые верующие, как образовался наш приход российской православной церкви в Венеции, — почав свою проповідь священик. — И это нельзя не признать своевременным. Ведь в последние годы в городах области Венето очень заметна активизация деятельности раскольничьих группировок — прежде всего так называемого Киевского Патриархата и Бессарабской митрополии, — а также представителей Украинской Греко-Католической Церкви, которые, как это бывало и прежде, стараются привлечь к себе православных, пользуясь их неосведомлённостью в вопросах веры. В ответ на призывы не оставлять Святого Православия из уст простых людей, отрываемых от Матери Церкви, часто слышится расхожая фраза: «Бог един — всё равно, где Ему молиться!» Их «наставники», которые вкладывают в сознание неискущённых подобные мысли, забывают, что как Бог един, так и Церковь одна, а не бесчисленное множество, поэтому отнюдь не всё равно, где и как славить Бога — важно славить Его правиль-

но — право-славить, чтобы Его прославление не превращалось в хуление. Аминь!

Парафіянки старанно захрестилися, а Христина потягнула Еву за руку до дверей. Ева здивовано глянула на Христину, але та лише відмахнулася. Вона не хотіла псувати перше враження від Венеції довгими й заплутаними поясненнями українських міжконфесійних сварок, що, як здавалося їй, залишилися далеко позаду, у минулому, а ось такі несподівані їхні прояви тут, на нейтральній території, виглядали безпомічними й недолугими, не вартими Евиної уваги.

— Це дуже заможний і не надто типовий район Венеції, назва в перекладі означає «твердий хребет», — почала свою розповідь Ева, коли вони спустилися мостом Академії і ввійшли поміж будинки Дорсодуро; фотоапарати клацали з усіх сторін, створюючи враження, що їх більше, ніж власників. — Тут перші поселенці знайшли стійкий ґрунт під ногами, здається, у цій ділянці досі відчувається якась безтурботна твердість і навіть простір, якого немає більше ніде в цьому місті. Ну, і ще один безперечний доказ доброту — відсутність продуктових магазинів.

Ева на мить замовкла, і тут вони почули, як за ними хтось біжить. Корейської зовнішності хлопець мало не збив їх із ніг і миттю зник за рогом, майстерно вписавшись у вузький поворот вулички біля моста. Вони вийшли слідом і побачили, що за рогом хлопця зупинив інший, старший чоловік зі схожими корейськими рисами обличчя. Чоловік вигулював пса. Вони жваво заперечалися італійською, але Христина з Евою зрозуміли лише два слова: «гаманець» і «поліція». Хлопець поривався взяти щось у старшого чоловіка, а той не підпускав хлопця до себе близько й постійно повторював: «поліція», «поліція». Хлопець простягнув

руки до Христини з Евою, ніби благаючи про допомогу, але вони тільки знизали плечима. Після недовгої, але галасливої суперечки хлопець повернувся й пішов геть, так і не забравши нічого у власника пса.

— Ну ось тобі й постмодерне трактування міфу старої Європи, — посміхнулася Ева. — Я тобі розповідаю про заможний бюргерський квартал Венеції, а тим часом тут двоє корейців італійською сперечаються про гаманець і поліцію. Варіанти сюжету можуть бути різними, але будь-який із них має в собі щось відверто іронічне.

— А які ти припускаєш варіанти розвитку цього сюжету? — запитала Христина. — Думаєш, хлопець украв гаманець?

— Можливо, хоча також імовірно, що його поведінка просто видалася підозрілою пильному венеційцеві, і той вихопив у хлопця гаманець. А оскільки хлопець не має надійних паперів, то боїться поліції. Або боїться поліції з інших причин. Наприклад, добре знає з досвіду своїх друзів, що навіть без провини та з паперами його відразу ж депортують, оштрафують чи покарають якимось по-іншому. Дешевше відбутися гаманцем, — відповіла Ева. — Мені особисто більше цікаво, що зробить із цим гаманцем власник пса.

— Думаєш, не віддасть поліції, а забере собі?

— Не знаю.

— Ну, можливі й інші варіанти, — припустила Христина. — Скажімо, власник пса не забирав у хлопця ніякого гаманця, просто ми неправильно все зрозуміли.

— Може бути, — погодилася Ева. — Або вони вже перетиналися раніше, тому власник пса знає, з ким має справу.

Вони замовкли й пішли далі.

— А на острови поїдемо? — через деякий час запитала Христина.

— Обов'язково. На Торчелло та Бурано. Решта не такі цікаві.

— А Мурано?

— Муранське скло й прикраси у Венеції на кожному кроці, тобі вже через годину не захочеться цього всього бачити. А острів сам по собі ніякий. З Торчелло Венеція починалася, там глухі, але дуже особливі місця. Ну й візантійські мозаїки. Таких більше ніде не побачиш.

— Та я їх чимало бачила, — засміялася Христина.

— Справді, я й забула, що тебе цим не здивуєш, вибач. Але тутешні справді особливі. Тобі точно сподобається, — знітилася Ева.

— А Бурано — це там, де різнокольорові будиночки?

— Точно. І тайванське мереживо. Поїхати туди варто на заході сонця. Там прикольно.

— А музеї?

— Тут я ще не зовсім певна, — відповіла Ева. — Насправді коли приїздиш уперше й лише на чотири дні, ходити по музеях не дуже розумно. Але я все ж таки хочу, щоб ти побачила Палац дожив і Академію. Ну й церкви, ясна річ, більшість картин зберігаються там.

— Палац дожив — це там, де в'язниця та спеціальні скриньки для доносів?

— Саме там, — кивнула Ева. — Без нього складно зрозуміти, як функціонувала ця дивна республіка. Адже тут справді пишалися крадіжками, держава навіть брала під певний відсоток частину краденого в злодіїв. Тут довіряли доносам і страчували винних, якщо вину визнали доведеною. Існувала навіть спеціальна рада, щось на зразок теперішніх присяжних. А якщо потім виявлялося, що стратили невинного, то викопували рештки й ховали з почестями. Так трапилося з одним аристократом, якого запідозрили в шпигунстві за те, що він занадто часто від-

відував дружину посла іншої держави, а коли з'ясувалося, що йшлося лише про подружню зраду, страченого виправдали. Венеційці любили ефектні покарання. Наприклад, монахів-содомітів рубали на шматки, кидали в клітку та звішували з найвищої в місті дзвіниці на площі Святого Марка. На цю ж дзвіницю, з якої вперше побачив море Гете і де демонстрував свій перший телескоп Галілей, чужоземців пускали лише під час припливу, щоб ті не могли побачити систему мілин і каналів між ними в лагуні. Між колонами на Сан-Марко закопували на світанку догори ногами заживо похованих політичних злочинців. Досі вважається поганою прикметою проходити між цими колонами, хоча зараз там переважно й не пройдеш між туристами та сувенірними лотками.

Наступного дня пополудні Ева і Христина зайшли до церкви Сан-Сальвадор, де розглядали «Благовіщення» пізнього Тиціана. Ева намагалася переконати Христину, що на цій картині між дебелим ангелом і присоромленою Марією, яка грайливо бавиться пасмом волосся, прослизає не надто благочестива іскра. Тут же вони дивилися «Трапезу в Еммаусі», на якій зображені їли без виделок. Ева засумнівалася, що це справді Карпаччо, як було написано на табличці, їй картина здавалася радше копією з Белліні.

— Дивися, он тут стоїть надгробок Катерини Корнаро, моєї улюбленої венеціанки — єдиної жінки, яка залишилася у венеційській політичній історії, — сказала Ева, і Христина підійшла до неї ближче. — У чотирнадцять Корнаро віддали заміж за короля Кіпру, попередньо проголосивши донькою святого Марка, а це означало, що, якби вона залишилася бездітною вдовою, кіпрський трон перейшов би до Венеції. Через рік після весілля помер її чоловік, а потім но-

вонароджений син. Сама Катерина потрапила до в'язниці, а потім довго витримувала осаду різноманітних кланів, охочих до шлюбу з нею. Завершилося все сподівано — у 1489 році вона зреклася Кіпрського престолу й спокійно доживала віку у власному крихітному помісті в оточенні філософів і поетів, проголосивши там культ платонічного кохання.

Після Евиної півгодинної лекції з історії мистецтва вони вийшли із церкви й сіли на лавку на площі біля каналу. Витягли вино, канапки й розморено спостерігали за сонячними відблисками у воді. Довкола колодязя посередині площі їздили на триколісних роверах двоє албанських хлопчиків приблизно трирічного віку. Тендітна брюнетка носила до смітника великі оберемки собачої вовни та іншого сміття із саморобного дерев'яного будиночка на сходах церкви — притулку для бездомних тварин.

До їхньої лавки підійшла висока сива венеційка з книгою в руках і запитала дозволу сісти. Сіла й закурила, примружившись на сонці. Потім почала читати.

Христина повернула голову праворуч, до каналу, і побачила, як на бруківку приземлилася велика чайка зі щойно відірваним крилом голуба в дзьобі. З крила ще сочилася кров. Чайка вибрала зручне місце, поклала здобич на землю й стала методично відривати й ковтати невеличкі шматки м'яса. За мить чайку помітили і діти. Вони на мить заціпеніли, а потім з криками «Мама! Мама!» кинулися кудись убік і зникли між будинками. Але ненадовго. Через кілька секунд вони повернулися й уже з цікавістю стали підкрадатися до чайки, покинувши свої ровери біля криниці. Коли чайка піднімала голову догори, ковтаючи черговий шматок м'яса, хлопці сміливішали й робили крок уперед, а потім, коли птаха знову різко опускала дзьоб

і хижо шарпала крило, вони злякано втягували голови в плечі. Після того як відстань до чайки небезпечно скоротилася, діти повитягали з ножен на поясі свої пластмасові мечі й, войовничо вигукуючи щось албанською, стали бігати довкола чайки широкими колами. Чайка незворушно продовжувала свою трапезу. Дитячі крики не примусили її ні на крок зсунутися зі свого місця.

Тендітна брюнетка піднесла до смітника посеред площі останнє пуделко химерної форми, обклеєне чорним скотчем; на цьому прибирання притулку було завершено, і жінка поволі пішла геть, повернувши у вуличку, що вела від каналу ліворуч.

На сусідній лавці сидів хлопець у занадто вузьких джинсах. Він кілька разів коротко розмовляв із кимось по телефону, явно хвилюючись. А потім до нього підійшов інший хлопець у таких самих вузьких джинсах, вони обійнялися й пішли вздовж набережної. Сива венеційка докурила, посміхнулася Еві з Христиною та пересіла на лавку, що звільнилася.

З провулка, у якому зникла тендітна брюнетка, вийшла низенька тітонька, яка тримала біля правого вуха мобільний.

— Слухай, а в нас пральний порошок удома є? — сказала вона в слухавку українською, минаючи лавку, де сиділи Ева з Христиною. — Бо на Лідо по знижці дають, а я там ні ні їду.

Чайка вхопила свою здобич і полетіла геть. Діти заціпеніло дивилися вслід крилу голуба, що віддалялося.

Дорогою до готелю Ева з Христиною натрапили на супермаркет і зайшли всередину. Біля полиць із кавою до Христини звернулася ламаною англійською пара турків — високий хлопець із приємною посмішкою та дівчина в хустині.

Вони попросили Христину допомогти їм вибрати найкращу каву, пояснили, що це на подарунок, а самі вони кави не п'ють, тому й не орієнтуються. Христина спершу розгубилася, не побачивши знайомих німецьких сортів, а потім просто вибрала одну з дорожчих пачок і з усмішкою дала жінці. Якась химерна постмодерність переслідувала їх цього дня — турки, від яких багато століть тому звичай пити каву поширився у Венеції і від яких шляхтич Кульчицький завіз цей напій до Відня, тобто в Галичину, тепер питали у венеціанському супермаркеті українку, який сорт їм вибрати.

До готелю верталися однією з основних туристичних артерій, якою натовп цілий день курсував між гетто і центром. На одній із яточок, де продавали овочі та фрукти, Христина вирішила купити помідори. На її прохання англійською продавець зважив жменю помідорів, поклав у торбинку і сказав:

— Уно і венті, пліз.

При цьому галантно посміхнувся. Христина пригадала зі скільких уроків іспанської, що це означає одне євро і двадцять центів, і подала йому євро і трохи центів.

— Уно і венті, — повторив продавець із обуренням у голосі й повернув їй зайві десять центів разом із чеком. Коли Христина спробувала залишити чек на ляді, продавець суворо похитав пальцем і примусив її взяти папірець.

— Цікаво, чому він обурився, — запитала Христина в Еви. — Тому, що я не зрозуміла такого простого, чи тому, що не хотів, аби я мала його за типового венеційця-шахрая, про яких пишуть у всіх путівниках, що вони люблять обдурювати туристів. І навіщо втулив мені цей чек?

— Може, тобі здалося, що він сказав це з обуренням, а насправді лише віддав десять центів уже без галантної посмішки, — засміялася Ева. — Для завершальної посмішки

треба було купити більше помідорів. А чек ти зобов'язана взяти за законом, бо по-іншому це вважається серйозним порушенням. Не знаю, чи справді за це карають, але про необхідність вимагати чеки теж пишуть у всіх путівниках.

Ева виявилася бездоганим екскурсоводом. Христині іноді здавалося, що вона орієнтується у Венеції не гірше, ніж у Берліні. Лише зрідка вона зазірала в путівник, щоб перевірити себе, і ніколи не плуталася в лабіринтах вузьких вуличок, хіба навмисне, коли їм хотілося просто поблукати без визначеного маршруту.

Вона була ідеально організована, уміла все передбачити, про все подбати, ніколи не втомлювалася й дуже цікаво розповідала. Але при цьому Ева сильно відрізнялася від багатьох інших знайомих Христині німців тим, що не була схиленою на точності й пунктуальності, уміла попуститися й не нервуватися, коли щось функціонувало не так бездоганно, як хотілося би. Скажімо, коли вони на третій день перебування купили квитки на вапоретто¹ й намагалися розібратися із заплутаними водними маршрутами, щоб якомога краще запланувати поїздки на острови, Христина запропонувала під'їхати зупинку до кінцевої, щоб зайняти кращі місця для огляду, а потім повернутися тим же маршрутом до центру. Однак, коли вони проїхали кінцеву, виявилось, що назад вапоретто повертається не вздовж Великого каналу, як було написано в переліку зупинок, а спершу їде на годинну оглядову прогулянку в зовсім іншому напрямку, а потім повертається вздовж Великого каналу, але в протилежному від потрібного їм напрямку. Ця помилка на самому початку подорожі змістила всі їхні плани, і потрапили вони зовсім не на ті острови, на які зби-

¹ Вапоретто — маршрутний теплохід.

ралися. Христині було незручно, що все це трапилось через неї, але Ева сказала, що такий спонтанний спосіб подорожування явно більш відповідний до тутешнього транспорту — повільного й неповороткого вапоретто, добиратися яким значно довше, ніж ходити пішки. Особливо якщо не знати спеціальної логіки маршрутів, збагнути яку за один день було непросто. Того вечора вони верталися вже поночі у вапоретто, де було, крім них, лише двоє пасажирів — мама і донька, які, схилившись на залізну тумбу біля вікна, намагалися робити уроки при тьмяному світлі єдиної лампочки під стелею. Точніше, уроки робила мама, час від часу нервово щось вигукуючи та махаючи руками з численними фенічками й татуюваннями, а восьмирічна донька з помітною надвагою замріяно дивилася у вікно на світло довколишніх маяків.

Коли вони вийшли на зупинці, до них підбіг захеканий хлопець у ярмулці й запитав англійською:

— Скажіть, будь-ласка, як мені пройти до найближчого автобуса.

— Автобуси далеко звідси, — відповіла йому Ева. — Вам краще сісти на вапоретто й проплисти на інший кінець міста, до П'яццале Рома.

— Ні, ні, — нервово замахав руками хлопець. — Тоді мені не потрібен автобус. Це задалеко.

— Ближче немає, — терпляче повторила йому Ева. — У Венеції автобуси не ходять. Тільки з П'яццале Рома.

— О'кей, — сказав хлопець. — Тоді де мені сісти на потяг?

— Потяги ходять лише з вокзалу, — незворушно пояснювала Ева. — Це поряд із П'яццале Рома.

— А я доїду потягом до такої великої площі з собором Петра? Ні, не Петра, як його звали?

— Марка, — підказала Христина.

— Точно, Марка.

— Ні, не доїдете. По Венеції не ходить жодний сухопутний транспорт, тільки вапоретто.

— Вапоретто не підходить.

— Тоді пішки, — сказала Ева, підвела його до карти й показала напрямок.

— Пішки, — скривився хлопець. — Ні, я хочу на автобус.

І побрів у протилежному від вказаного Евою напрямку.

Чотири дні Ева водила Христину ретельно продуманими маршрутами й розповідала вичитані з різних книг цікавинки. Уже на третій день із ними почали вітатися араби, які продавали сумки на мості біля їхнього готелю, жваво торохтіли між собою, зачіпали туристів і безпечно грілися на сонечку, але щойно якась вища сила подавала їм сигнал тривоги, як вони різко зривалися з місця, мов сполохані птахи, і, прихопивши товар, щодуху тікали від карабінерів. І карабінери справді з'являлися, звідкись із-за рогу, мов викликані під час спіритичного сеансу духи, такі ж безпечні, іноді з морозивом у руках. Здавалося, у них із арабами просто така гра — одні удають, що тікають, інші — що переслідують.

Христина й Ева сиділи на пофарбованих у червоне лавках і спостерігали, як неквапливо пересуваються вузенькими вуличками місцеві мешканки, яких неможливо переплутати з туристами — ці величаві матрони в норкових шубах до п'ят з яскраво-червоною помадою на губах і масивними золотими прикрасами ніколи не поспішали, часто вишиковуючи за собою цілу вервицю туристів, змушених терпляче чеберяти слідом, бо обігнати на занадто вузьких вулицях неможливо. Ці величні, як каравели, дами сиділи на пластмасових стільчиках стареньких вапоретто, ніби в золотих каретах, оббитих парчею, дивлячись лише поперед себе й не зважаючи на стурбований фотографуванням натовп довко-

ла. Туристи були для них звичним антуражем, як голуби, чайки чи *aqua alta*.

Вікно їхнього готельного номеру виходило на вузьку вуличку з сувенірами. На першому поверсі будинку навпроти продавали муранське скло. Щоранку блондинка із тонкою талією висувала масивну шафу на коліщатках, ретельно й за добре продуманою методикою монтуючи її за-склені шухляди одну за одною — спершу нижню, порожню, яку слід було закріпити спеціальними гачками за стіну, а потім решту, де вже були розкладені скляні прикраси. У вікні навпроти їхнього, яке закривалося такими ж зеленими віконницями в людський зріст, була кімната, мабуть, також готельна. Широке двоспальне ліжко під покривалом із розшитого золотом зеленого плюшу займала старшого віку подружня пара з Австрії. Вони щоранку довго приміряли свої капелюхи з тірольськими перами перед дзеркалом, потім відчиняли засклені дверцята ванної кімнати, за якими був балкончик завширшки з двадцять сантиметрів, спиралися на поручні й порушували заборону курити в готельному приміщенні. З ванної Еви й Христини також можна було визирати на вулицю, і вікно, яке відчинялося, було в повний зріст. На крихітному балкончику лежали чийсь недопалки.

Кохалися Ева з Христиною зазвичай уранці. Одного разу вони спробували кохатися увечері, одягнувши куплені на ятці внизу карнавальні маски. У якийсь момент Ева стукнулася загнутим дзьобом маски об такий самий дзьоб Христини. Обоє засміялися, зняли маски, допили вино й лягли спати.

Уранці, після любощів, вони спускалися на сніданок і, хихочучи, мов школярки, пошепки обговорювали сусідів за столиками — здебільшого корейських студентів і німецькомовні родини з дітьми шкільного віку.

Іноді Христина подумки дивувалася, наскільки безболісно й швидко вони з Евою налагодили спільний побут. Навіть із Соломією, попри досвід багаторічного перебування в тісній кабінетів музичної школи, які їм часто доводилося ділити, вони не настільки швидко пристосувалися до звичок одна одної.

Можливо, справа була в тому, що вони з Евою були більш схожими одна на одну, а може, робило своє усвідомлення, що жити разом у цьому готелі їм доведеться недовго, тож кожна легше поступалася й пристосовувалася. Соломія була жайворонком, а Христина — совою, це суттєво утруднювало їхнє співіснування в тісній Евиній квартирі, і минуло кілька місяців, поки Христина навчилася пересуватися безшумно ввечері, коли Соломія вже спала, а Соломія навчилася не будити Христину вранці, коли та ще спала. Якщо ж їм обом доводилося виходити кудись уранці, вони неминуче зіштовхувалися у ванній, бо обидві звикли проводити там багато часу перед виходом. З Евою ця проблема навіть не виникла — щоранку Ева прокидалася на чверть години швидше будильника й, поки Христина розплющувала очі, вона вже встигала вийти з душі та завершити всі гігієнічні процедури, а поки Христина сушила волосся, намащувала кремом суху шкіру на всьому тілі, наносила косметику, рівняла нігті, поправляла лінію брів, Ева застеляла ліжко й наводила ідеальний лад із їхніми речами, пристосовувались користуватися спеціальною палицею, що нею потрібно було знімати та вішати одяг у високій шафі готельного номера. У стосунках Христини із Евою якось усе відразу впорядкувалося, так, ніби вони були знайомі все життя, тоді як весь попередній досвід стосунків Христини і Соломії ніби вивітрився кудись, щойно вони опинилися під одним дахом.

Христині, яка звикла жити сама, було спершу важко пристосуватися до присутності Соломії в її квартирі, а Со-

ломії, яка ніколи раніше сама не жила, було складно зрозуміти ці проблеми. Їм бракувало вміння робити одна одній тактовні зауваження, які б не ображали, але дозволяли встановити необхідні межі.

Ева вміла це досконало. Скажімо, уранці після першої ж їхньої ночі в готелі вона сказала Христині:

— Ти хропеш уві сні, я прокидаюся. Ти не проти, якщо я користуватимуся берушами?

І Христина не відчула ні найменшої образи чи незручності. А якби хропіла Соломія, вона б мучилася тижнями й невідомо, чи наважилася б їй про це сказати. Так, вона ніяк не наважиться попросити Соломію змивати за собою зубну пасту з рукомийника й щоразу через це дратується. Соломії притаманна така ж псевдоделікатність, тому вона теж ніколи не робить Христині зауважень, і Христина не знає, що саме може її дратувати. Вони мовчать про це, натомість регулярно зриваються, сперечаючись про цілком нейтральні речі, де накопичене взаємне роздратування раптом неочікувано проривається. Після чергового такого вибуху обидві знічено замовкають, проте зламати цю практику наразі не вміють.

Ева м'яко й водночас наполегливо домінувала, і при цьому уважно стежила за тим, аби нічим не образити Христину: перш ніж прийняти рішення, вона пропонувала, а якщо бачила, що пропозиція не надто подобається, але Христина не наважується про це сказати, то не наполягала, а пропонувала щось інше. Уже на третій день спільного проживання Христина зауважила, що, вибираючи одяг, мимоволі дивиться на реакцію Еви, і якщо помічає найменший вияв незадоволення, обирає щось інше. Ця їхня підкреслена взаємна увага, що часто перетворювалася на церемонність, здавалася Христині дещо перебільшеною і,

мабуть, почала б драгувати, якби їхнє співіснування протривало довше. Хоча, з іншого боку, якби так трапилося, церемонність, певно, зникла б сама собою.

Чотири дні минули непомітно. Враження сплуталися у великий химерний клубок, найчіткішим у якому були фізичні відчуття: боліли ноги, ломило поперек і шию — мабуть, від незвички постійного підіймання нескінченними сходами на мости й від розглядання розписів та мозаїк на стелях.

Літак на Берлін відлітав удосвіта. У салоні ближче до Христини сиділа українська пара середнього віку — невиразна мовчазна блондинка у чоботах на екстремально високих каблукках. На обличчі блондинки застиг переляканий вираз. Її пузатий чоловік бурячкового кольору обличчям і злегка вибалушеними очима скидався на працівника української митниці.

— Я ж казав тобі, нема чого летіть у ту Венецію, — бурчав чоловік. — І що там цікавого? Ну пожили в «Хілтоні», поїли устриць — шо, то дома не можна було зробити? Трамвайчики їхні, як вони там, вапоретто — старенькі, не дуже бистро їздять. На той острів ми їздили, пригадуєш, як він називається?

— Лідо, — сказала жінка.

— Ну да, він. Ну, і там нічого інтересного. Кінофестиваль давно закончився, купаця не було як, а так, погуляли — і всьо. Музеї в них слабуваті. Одні картини. Даже якогось автомата, щоб копійки чеканив, не поставили, як у нас, у Львові. Бачив я якусь афішу з Мікеланджело, але не було написано — де то він.

Жінка слухала мовчки, міцно притискаючи до грудей книгу «Венеція без отелей», яку Христина теж погортала, шукаючи путівники перед поїздкою, але не купила, бо вся

книга складалася із захоплених описів американської туристки про свої враження від життя у винайнятих на час поїздки палаццо й розлогих діалогів із гондольєрами на кшталт:

— А у вашій гондолі часто катаються закохані парочки?

— Так, майже щодня, — відповідає гондольєр.

— І як вони поводяться під час екскурсії? — цікавиться авторка.

— По-різному, — відповідає гондольєр, — дехто навіть починає цілуватися, а потім роздягаються й кохаються. Я, правда, мушу їх зупиняти та просити зачекати, поки від'їду кудись у бічний канал, бо на Великому каналі мене можуть за таке оштрафувати.

— А самотні дами катаються на вашій гондолі? — ніяк не заспокоюється авторка.

— Так, буває.

— І вони іноді залицяються до вас?

— Теж трапляється.

— І з них ви також берете гроші?

— Якщо вони залишаються на всю ніч, то не беру.

Далі Христина не читала.

— То українці? — спитала Ева пошепки.

— Угу, — відповіла Христина.

— Як їм Венеція?

— Та нічого, тільки музеї, кажуть, слабуваті.

Ева зареготала.

* * *

Евине тіло, на думку психотерапевтки, було наочною демонстрацією її емоційних проблем: трохи закоротка шия із вічно ледь нахиленою вперед головою стали такими від того, що вона постійно скулювалася під нищівно-оціню-

вальним материним поглядом, пласкі стопи втратили пружність після того, як Ева намагалася тримати ноги якомога прямішими, вайлувата хода була старанно вироблена на противагу ході топ-моделі, що до неї мати намагалася призвичаїти доньку з раннього віку. Міцно стулені губи, залізний блиск в очах і надто рівна спина свідчили про внутрішню рішучість і про те, що спроби виховати її в собі зробили хребет негнучким, від чого в Еви часто боліли спина й голова.

На відміну від брата, вона вірила в дієвість психотерапевтичних сеансів і старанно відвідувала сеанси ось уже багато років, періодично проходила курси розмов із порожнім стільцем, що уособлював ту чи іншу людину, висловлювала стільцеві те, що не наважилася б висловити в очі людині, і таке уявне з'ясування стосунків допомагало позбутися нав'язливих розмов, що ведуться зазвичай подумки. Також доволі регулярно вона проходила сеанси тренування глибокого дихання й гупання тенісною ракеткою по матрацу. І перше, і друге дозволяло зняти стрес та вивільнити особливо глибоко приховану агресію.

Ева довго шукала, поки знайшла психоаналітичку, яка не намагалася «лікувати» в ній її лесбійські схильності та не пояснювала їхню появу розчаруванням у гетеросексуальних зв'язках ранньої юності, що, зрештою, як і в усіх, здебільшого були травматичними.

Ева доволі довго не наважувалася перейти в стосунках із чоловіками за гарантовано безпечну територіально-часову межу трьох побачень. На першому — знайомство, похід у ресторан, на другому — поцілунок, на третьому — спільна ніч і обіцянки ще колись обов'язково подзвонити одне одному. Вона ніколи не дзвонила, а якщо дзвонили

їй, знаходила причини обірвати знайомство. Навіть якщо партнер цікавив її та хотілося дізнатися про нього більше, вона не дозволяла собі піти далі. Точніше, особливо тоді, коли хотілося більшого.

Її психотерапевтка пояснювала такий паттерн поведінки дитячою травмою — коли Еві виповнилося дванадцять, вона кілька років провчилася у швейцарському католицькому інтернаті для дівчаток, куди мати віддала її, прочитавши десь, що в цьому інтернаті вчилася чимало відомих жінок, а під час Другої світової війни там переховували єврейських дівчат, зокрема й першу наречену Макса Фріша, з якою він так і не одружився.

Еві не подобалося в інтернаті, вона ненавиділа тамтешню сувору дисципліну, позірну набожність, плітки й пересуди, зацикленість на формі одягу, меню та вивченні напам'ять катехізису. Пробувши в пансіонаті три роки, Ева поскаржилася матері, що одна з черниць намагалася схилити її до сексуальних збочень, і перелякана мати забрала доньку з інтернату. Хоча насправді «збоченнями» вона активно займалася з іншими ученицями й саме там пізнала найбільш екзотичні лесбійські сексуальні прийоми.

Але найболючішим завжди був від'їзд із дому до інтернату. Мати вважала, що доньці буде легше, якщо її позбавити довгих сентиментальних проводів, і просто привозила дівчину заздалегідь на вокзал і залишала саму стояти на порожньому пероні в очікуванні потяга. Ева стояла, секунди тяглися безкінечно, у животі в неї розросталася болюча порожнеча, яка підіймалася до горла і яку потім вона виблювувала з себе в туалеті потяга.

Відтоді така порожнеча з'являлася в неї у животі щоразу, коли стосунки наближалися до етапу завершення першої, безтурботної фази й слід було приймати рішення — залишатися на пероні чи сідати до потяга. Ева завжди

сідала до потяга, боячись пропустити щось важливе, або навпаки, зі страху перед тим, що буде, якщо вона залишиться, а виявиться, що насправді ніхто її не чекає.

Материна суворість і вимогливість привели Еву до ще одного переконання — віри в те, що будь-яке почуття слід заслужити, як завжди слід було заслужити похвалу чи пес-тощі матері. Тому всіх своїх коханців і коханок вона намагалася опікати, несвідомо завойовуючи цим додаткові «бали» на шкалі своєї вартості для них, а насправді лише руйнуючи стосунки, перетворюючи їх на якусь заздалегідь програшну комерційну обладку.

Її перший «серйозний» коханець Саймон, син французенки й німця, був художником, старшим за неї на двадцять років. Він народився в заможній сім'ї, але давно розтринькав батьківський спадок і після закінчення навчання опинився перед неприємним фактом, що тепер доведеться самотужки заробляти на життя. Картини, які він вважав геніальними, комерційним попиту не користувалися, а у фахівців викликали лише стримані реакції. Доброзичливі люди радили йому здобути якийсь інший фах, а малювання перетворити на гобі. Але Саймон реагував на такі поради обуренням і вперто продовжував вважати себе невизнаним генієм. На момент, коли він зустрів Еву, йому було вже сорок вісім, а жодної персональної виставки, навіть у найменшій міській галереї, у нього так і не було. Він ніде не працював і доволі багато пив. Саймон був вродливим і розумним, із ним цікаво було спілкуватися, його страшенно заводила Евина зовнішність, а особливо її намагання себе спотворити. Він пропонував їй вдатися навіть до більш кардинальних речей — поголена голова, потворні татуювання, вирвані передні зуби. Їхній роман був бурхливим, складався здебільшого із нічних пиятик у майстерні з друзями Сай-

мона. Під час таких пиятик вони влаштовували костюмовані вечірки, бавилися в шаради, розповідали Еві історії зі свого богомного минулого, тішачись, що нарешті є хтось, хто слухає все це вперше, а їй слухати все це вперше було цікаво.

Скориставшись старими знайомствами діда, Ева організувала Саймонові виставку в Східному Берліні. На вернісаж вдалося зібрати відомих мистецтвознавців, журналістів, колекціонерів. Їй здавалося, що варто докласти невеликих зусиль до популяризації картин Саймона, і справи в нього підуть краще. Мабуть, так би воно й сталося, але Саймон продав кілька картин і відразу відчув себе реалізованим генієм, якому вже нічого докласти старань, бо все, що він робить, неминуче викличе захоплення сучасників. Саймон вирішив, що відтепер Ева завжди буде займатися його справами. А коли вона запропонувала йому самостійно спробувати поговорити з галерейниками про наступні виставки, створити веб-сторінку, знайти справжнього, професійного агента, той категорично відмовився. Він вважав принизливою для себе будь-яку роботу, крім творчої. Арт-менеджмент він зневажав особливо, а усіх, хто лише перепродує мистецтво чи організовує довколамистецьке життя, називав паразитами і не соромився говорити це людям у вічі.

Займатися побутовими справами Саймон теж не любив і був переконаний, що його повинен обслуговувати хтось «нетворчий» — наприклад, усе та ж Ева могла б подбати про його харчування, одяг, розваги. Не кажучи вже про фінанси. Він запропонував їй з'їхатися й одружитися. Точніше, просто перевіз усі речі до Еви, поки вона була на роботі, та поставив її перед фактом, що тепер вони житимуть разом.

Усе, що було далі, нескладно собі уявити. Спершу Ева намагалася змиритися з фактом присутності Саймона

у своєму житті, потім пробувала встановити якісь справедливіші правила співіснування, далі вони просто сварилися, запиваючи сварки алкоголем. Поєднувати регулярні пиятики з роботою ставало все складніше. Десь через півроку Ева зрозуміла, що їй слід вдатися до кардинальніших методів, бо по-іншому вона сама незабаром втратить роботу, а потім і зіп'ється. Якось Ева дочекалася, поки Саймон вийде до магазину, і поміняла замки в помешканні. А коли він спробував вибити двері, викликала поліцію. Саймона затримали. Його речі вона принесла у відділення поліції та написала заяву, звинувативши Саймона в побутовому насильстві.

Після виходу з в'язниці Саймон переслідував Еву ще декілька років, несподівано з'являючись на її побачення з іншими чоловіками, розкладаючи спальник у неї під дверима, тероризуючи її на роботі.

Усіх своїх наступних коханців Ева ніби обирала за каталогом товарів на одній і тій же сторінці. Її психотерапевт вважала, що Евина занижена самооцінка спонукала її до пошуку чоловіків, на тлі яких вона точно не почуватиметься неповноцінно. Але при цьому Ева безнадійно перегинала палку. Тож усі її спроби нагадували фарс. Кожним зі своїх партнерів вона відразу ж намагалася зацікавитися, усі це відверто використовували, Ева мовчки страждала, потай сподіваючись, що рано чи пізно все налагодиться, а коли цього не відбувалося, вона тікала.

З жінками в неї теж усе було непросто, але значно краще.

Ева зізналася Христині, що досі в неї не було коханок, із якими вона почувалася б на рівних, як із Христиною. Здебільшого вона обирала для стосунків жінок емоційно залежних і значно слабших за себе. Її партнерки зазвичай були підкреслено, аж до манірності жіночні, вродливі, але не надто розумні, часто істеричні. Її психотерапевт пояснювала це

застиглим ґешталтом¹ з Евиного дитинства: вона, як типова «татова доня», завжди обирає для стосунків не менш типових «маминих доньок» — жінок, у яких не склалися стосунки з батьком або через його відсутність, байдужість, або, навпаки, надмірну увагу. Як пояснила лікарка, батько, якого не задовольняють подружні стосунки з дружиною, шукає компенсації у взаєминах із донькою, дає їй ілюзію майже цілковито дорослих стосунків, а коли потім іде від доньки до справді дорослої жінки, дитина сприймає це як зраду, як те, що її «кидають» задля іншої жінки. І такі жінки потім усе життя несвідомо відтворюють цю ситуацію у власних інтимних стосунках — у кожному новому партнері намагаються завоювати недосяжного батька. А ті, у кого закладені лесбійські схильності, з часом скеровують зусилля на жінок, не змінюючи при цьому моделі власної поведінки. Такі жінки завжди надмірно емоційні, тому бурхливо демонструють свої емоції, або, навпаки, приходять їх від оточення, перетворюючи це на одне з основних своїх занять. Вони надмірно зосереджені на власній зовнішності та постійно зайняті самоприкрашенням, а чи, як Ева, — самоспотворенням. Вони зазвичай дуже еготичні: у когось це виражається в істеричному намаганні за будь-яку ціну завоювати увагу оточення, а в когось, як у Еви, — навпаки, у підкресленій замкнутості та позірній відмові від власних інтересів. Такий еготизм часто сприймається як альтруїзм, бо людям цього типу страшенно важливо, що про них думають інші, і, щоб справити краще враження, вони завжди готові пожертвувати власними інтересами. Вони схильні до поверхових короткотривалих стосунків, бо бояться набриднути партнерам чи партнеркам, і аби знову не пережити знайому з дитинства ситуацію покинутості,

¹ Ґештальт — цілісна структура, яка формується у свідомості людини при сприйнятті об'єктів або їхніх образів.

роблять крок на випередження та кидають партнерів самі. Тому не можуть реалізуватися в триваліших стосунках.

Свої стосунки з Христиною Ева вважала безсумнівним результатом успішної терапії й наслідком подолання в собі страху втратити справді важливу людину.

Христина була сильною натурою, Ева відразу це відчула, і, мабуть, саме тому їхні стосунки й були такими обережними. Ева почувалася непевно з незвичною партнеркою. У Христини досі також не було коханок, із якими вона могла б уявити собі триваліші взаємини. Насамперед через те, що в її попередньому середовищі це просто було неможливо, занадто сильно все слід було тримати в таємниці, ховатися й постійно боятися чимось себе викрити. Тому про постійні стосунки навіть не мріялося.

Тепер ця проблема зникла, можна було нічого не боятися, але зламати роками вироблені звички не так просто. Крім того, Христині було незвично, що в її новому середовищі всі так зациклені на різноманітних терапіях. Навіть люди мало-знайомі здебільшого говорили про те, що кому сказав його психотерапевт і яка саме терапія тепер вважається найбільш ефективною. Вона довго не могла позбутися скепсису щодо цього. Її вихована в радянських і пострадянських реаліях психіка не могла сприйняти як належне те, що проблеми психологічні тут вважалися настільки ж вартими уваги й лікарського втручання, як тілесні хвороби. І навіть більше. Увесь її попередній досвід зводився до того, щоб навчитися якомога ефективніше ігнорувати й приховувати від оточення власні психологічні проблеми та душевний дискомфорт. Христина вміла долати труднощі, досягати мети, не прислухатися до своїх бажань чи прагнень, не дозволяти собі розслабитися й попуститися на такі маловартісні речі, як радість моменту, спокій, задоволення, упевненість у собі. Вона не могла позбутися докорів сумління, коли робила

щось «просто так», і відчувала суттєве полегшення та приплив енергії, коли їй вдавалося додати до цього «просто так» якесь раціональне пояснення.

Але поволі в ході тривалих розмов із Евою та читання підсунутих нею книг Христина почала міняти ставлення до себе, до свого тіла, психіки, емоцій. Вона все ще не готова була піти на терапію й могла чітко сформулювати причини своєї неготовності та не раз називала їх Еві: фінансові міркування, брак мотивації, переконання в тому, що вона сама усвідомлює причини своїх психологічних проблем — рання смерть матері, надмірна пасивність батька, така ж надмірна токсичність бабці зробили її саме такою, якою вона себе й відчуває — холодною, раціональною, не схильною до занадто сильного вияву емоцій. Христина повторювала, що загалом задоволена собою та не прагне нічого змінювати, що їй не цікаво, чи могли б у неї скластися гетеросексуальні стосунки — мабуть, могли б, але для цього вже було занадто пізно, та й потреби такої вона не відчуває, їй ніколи не хотілося мати власних дітей, попри те що учнів своїх вона любила, була до них терплячою й уміла підтримувати дисципліну, не вдаючись до каральних санкцій та не підвищуючи голосу. У неї добре виходило спілкуватися з дітьми, і діти любили її. Але це була її професія і на бажання мати власних дітей це аж ніяк не впливало. А в можливість гармонійних і тривалих гетеросексуальних стосунків без дітей вона не вірить. Що ж до випадкових гетеросексуальних пригод — то такі з нею іноді траплялися, але нічого цікавого вона в них не знаходила. З жінками їй було краще.

Ева ніколи не наполягала, щоб вона почала терапію, але час від часу вони про це говорили, і тоді Христина аргументувала своє небажання, а Ева просто кивала, уважно позираючи то на її ноги, які починали нервово посіпуватися,

то на побілілі кінчики пальців, то зупиняючи її й питаючи, чи усвідомлює вона, що стала важче дихати. Христина спершу драгувалася через це й відчувала себе піддослідним кроликом, але поволі й сама стала частіше фіксувати увагу на тому, як дихає, як стоїть, ходить, сидить, чи рівна в неї при цьому спина, чи спокійні рухи, чи впевнений голос, чи достатньо голосно й чітко вона говорить, який у неї вираз обличчя, чи посміхається співрозмовнику і яка саме це посмішка — щира, удавана, доброзичлива, іронічна, скептична. І від такої простої фіксації реакцій власного тіла на те, що з нею відбувається, вона поволі перейшла до розуміння цих проявів і вміння у відповідний момент керувати ними, не лише забороняючи собі ту чи іншу реакцію, а й прислухаючись до власних потреб і навіть задовольняючи їх. Свої колишні страхи, загнані глибоко в підсвідомість, Христина відчувала тепер як велику й незручну торбу, що її чомусь доводиться волочити за собою однією рукою. Ця торба, до того ж, ще й брудна та смердюча, і соромно за те, що вона належить тобі, але позбутися її ніяк не можеш. Тепер Христині здавалося, що всі довкола усвідомлюють, ніби її зляканий погляд з-під лоба, сутула спина, розпухлі від алергій незрозумілого походження повіки й червоні від артриту на неврозному ґрунті пальці, її скреготіння зубами по ночах — це симптоми колишніх помилок, поразок, прихованих страждань, затиснутих внутрішніх м'язів, яким роками не дають випростатися неусвідомлені та непрожиті страхи, що всі здогадуються, які саме страхи приховує Христина за своєю несміливою посмішкою, яку вона старанно тренувала перед дзеркалом у дитинстві, намагаючись губою прикрити нерівності зубів нижнього ряду. Посмішка виходила неприродньою й навіть страшнуватою, але тоді їй здавалося, що краще так, ніж щоб усі побачили щілину між двома передніми нижніми зубами. Потім вона звикла так посміхатися й уже перестала

звертати на це увагу, аж поки не помітила на якійсь фотографії, як неприродньо й напружено виглядає її обличчя з цією посмішкою, ніби її вирізали звідкись і приклеїли на обличчя Христині. Відтоді вона намагалася посміхатися якомога рідше й тепер комплексувала через те, що її вважають непривітною і грубуватою.

Усвідомлення того, що саме з таких дрібних страхів майже всуціль для неї складається проживання кожної наступної миті, стало для Христини певним шоком. Непросто було прийняти це як факт замість такого заспокійливого й роками витренованого переконання, що насправді вона панує над своєю психікою краще, ніж багато хто, і добре усвідомлює, що і як відбувається в її свідомості.

Але водночас це виявилось цікавою та захопливою грою, яка затягувала її не менше, ніж стосунки з Евою — не такі бурхливі й швидкоплинні, як дотеперішні романи їх обох, але глибші та непередбачуваніші.

* * *

На Евин день народження вони, як і домовлялися, вирушили до Кракова. Христина наполягла на тому, щоб із Берліна вони не летіли, а їхали потягом, так, як колись вона приїхала сюди вперше. Ева погодилася, бо теж любила, коли ландшафти змінювалися за вікном поволі, даючи можливість повірити в їхню реальність, відчутти справжність переміщення не лише в просторі, а й у часі. Літак цілковито позбавляє такої можливості, і справді повірити, що вона у Венеції під час попередньої їхньої спільної поїздки, Христина змогла аж напередодні від'їзду. Тож і всі враження отримали правдоподібність лише в ретроспективі.

Потяг дає можливість не лише відчутти реальність, але водночас і відключитися від неї, поринути на цілий день

в атмосферу якоїсь книги, читати, не відриваючись, чого ніколи не трапляється у звичайному житті.

Христина дуже хвилювалася перед цією поїздкою. Вони з Евою зустрічалися вже майже рік, але досі Христина не наважувалася взяти на себе ініціативу навіть у якихось дрібних справах; іноді це пригнічувало її, але вона заспокоювала себе тим, що це тимчасова ситуація, пов'язана з необхідністю адаптуватися в нових умовах. І ось тепер, коли вона сама організовувала їхню спільну поїздку, настав час щось змінити. Щоправда, тепер Христина хвилювалася й через те, як сприйме зміну ролей Ева.

Спершу вона ретельно консультувалася з Евою з приводу кожної дрібниці: які квитки купити — спальний вагон чи сидячі місця, на яке число, через Інтернет чи в касі, через який сайт замовляти готель, як спланувати час на місці. Після кількох днів, коли через це Христині доводилося дзвонити Еві по кілька разів на день, та м'яко, але наполегливо сказала їй:

— Христю (вона вимовляла «Кристю»), я трохи зайнята на роботі, давай ти все вирішиш сама, я наперед погоджуюся з будь-яким твоїм рішенням, гаразд?

Христині стало соромно, вона не любила несамостійності, коли люди звертаються по допомогу чи пораду просто через брак упевненості в собі, а не тому, що справді не здатні дати собі раду.

До Кракова вони їхали денними експресами з пересадкою у Варшаві. Пряме сполучення існувало, але їхати треба було довше. У купе на шість місць потяга Берлін—Варшава разом із ними було ще двоє узбеків і колишній прапорщик із Житомира, які поверталися з Берліна, звідки переганяли для клієнтів з України вживані авта. Зазвичай вони їхали потягом лише туди, а назад — на куплених машинах, але тепер схему довелося змінити, бо клієнти мали шенгенські візи

й вирішили вибрати машини самостійно. Рустам, Карім і Стьопа звели клієнтів із продавцями, а тепер поверталися до польського кордону потягом, бо клієнти вирішили ще погуляти по Європі. Домовилися зустрітися в Перемишлі, перед кордоном. Усе це Христина зрозуміла з їхніх розмов.

Після того як потяг рушив, Рустам, Карім і Стьопа спершу обмінялися враженнями про поїздку та клієнтів, а потім захропіли в унісон. Тож протягом першої години поїздки Ева з Христиною заглибилися кожна у свою книгу. Христина нервово перечитувала путівники Краковом, переживаючи, чи вдасться їй хоча би наполовину так добре розповідати про визначні місця, як це робила Ева у Венеції. Коли прийшов кондуктор, сонна ідилія завершилася.

Подаючи квиток, Карім у черговий раз закашлявся, а потім сказав, звертаючись до Рустама:

— Кашель этот замучил. У тебя доктора нет?

— А сколько уже? — діловито поцікавився Рустам.

— Да дня четыре.

— О, это к пульмонологу нужно. Наверно, туберкулез. Ну, или народные средства. Личинка моли пчелы — знаешь? Не знаешь? Очень зря. Хорошая вещь. Добавляешь в молоко, греешь, а потом туда немного барсучьего жира. Все выпить и запить водкой. Как рукой снимает.

— Надо же, — здивувався Карім. — А на базаре продается?

— Конечно. Как же без этого, — запевнив Рустам.

— Да, здоровья тре берегти, — вирішив підтримати розмову Степан, який у них, судячи з інтонацій, був за молодшого. Він і за віком був на кілька років молодшим за Рустама і Каріма. — Я теж желудок чую каждый раз, як ото їдемо. Я до такої піщі, знаєте, не привик. У мене дома діч: кабанчик, перепілочка, зайчатинка в сметані, — шо вполюю. Я ж охотнік. За мною і пес уже соскучився. У мене пес —

шо треба. У нього в роду і вовк єсть. Ходимо з ним на охоту. Тепер нормально. За лисячу шкурку до двохсот гривень дають. Та і м'ясо є. Дічь — то совсем другá піща.

— Да, дичь — то дичь, — філософськи протягнув Рустам. У нього була манера хрускотіти кісточками пальців. Христина бачила, як Ева щоразу здригалася від цього звуку.

— Я вже додому хочу, — продовжив потік ностальгії Степан. — Мене там даже пес заждався. От приїду, піду на охоту. Потім кину жінці дічь. Хай маринує.

— А как там твои дела с Наташей? — запитав Рустам, і вони з Карімом багатозначно підморгнули одне одному.

— Да чуть не поссорился з нею вчера, — емоційно відрегував Стьопа. — Так всьо харашо було, взрослі ж усі люди. Скільки ми — три дні були, і всьо прекрасно. А то вона серед ночі мені й каже: «А шо, еслі я забеременію». Ну шо я міг їй сказать? Кажу — дам денег, підеш аборт робить. Ну согласіться, неприятно ж так. Як так можна? Всьо іспортить.

— Ну, это обычные женские вопросы, нечего обращать внимание, — по-батьківськи підтримав друга Рустам.

— Ну та потом всьо нормально було, — продовжив Стьопа. — Я на другий день купив шоколадку, вина. Вона мені каже: «Ти вибач, шо я вчора так псіханула, неуравновешена була. Але ти тоже міг би мені і потактічнеє отвітить». Ну, але то таке. Главне, шо потом все було нормально, вона мені в кінці навіть сказала: «Зато тепер я найшла в тобі недостаток. А то три дні знакоми, а ти якийсь ідеальний, ні одного недостатка. А тепер знаю — ти шо думаєш, то і говориш, а так робить не можна». Она в мене психолог, знає, шо каже.

— Слышали, хотят новый закон ввести, еше больше пошлину на заграничные автомобили поднятъ. Ну не сволочи? — раптом поміняв тему Рустам. Вони з Карімом слухали музику в телефоні, розділивши на двох одні навушники й постукуючи в такт кожен собі по коліні. Таким чином од-

не вухо в кожного залишалося вільним і вони могли брати участь у спільній розмові.

— Та знищили страну, що там казати, — обурено відгукнувся Стьопа. — Я давно кажу: нада срочна міняти лідера і направлення розвитку нашого общества. Ця западна демократія в нашій країні не працює. Дуже можна сказати, що нікому вона не потрібна. Од неї одна наркоманія, СПІД і моральна распушенність молодьожі. Одна грязь і нічого доброго. Якби не вспили в совєцькі часи хоч больниці построті, то вопше було би. А так добре, хоч больниці є. Хоча тоже — що толку? Як не маєш грошей, то ніхто тебе там не виліче.

— А ти за кого голосував, Степан? — запитав Карім.

— Та я би тіки за Клічка і змусив усіх голосувати. Бо він один не вкрав гроші, а заробив своїми руками. У нього кулаки що надо. Але бачу, що псіхікой слабуватий він. Не хазяїн, як Лукашенко. То всьо Горбачов винуват. Розвалив страну. Я десь дуже в газеті читав, що Горбачов був завербований американцями ше з самого начала. Бо американці Союзу дуже боялися — то ж сама лучча страна була. І так вони ізучали ту систему, потом підкрасилися незаметно і розвалили страну. Якби тепер такі возможности нам, як тоді були, — що одну деталь тут роблять, а туди везуть, а ше десь в третьому місці собирають, якби в нас зараз Радянський Союз був, — то я так думаю, що ми би, конешно, набагато лучче жили, не то що січас. Одна з найкращих стран був Союз.

— А что думаєшь, сюда бы Лукашенку — он бы изменил что? — запитав Рустам, похрустуючи пальцями.

— Та ясне діло, — відповів Стьопа. — Тож народ у нас слабуватий просто, як я бачу. Нащот того, щоб підняття і інтереси свої защіщать, то нікого нема. Он на Западі водітелі якісь. Не то що їм зарплату не давали півтора року чи понизили там. Ні, вони собі просто пощітали, що должни

получать більше, перекрили вулиці і давай протестувать, требувать своє. А наш народ шо — йому пенсію не платять, він терпить. А політики і бачать — народ всьо устроює. У нас же зараз як — дуже хитра політика. Вони чуть шо — а у нас єсть закон, а ми повисимо. Народ думає: а може, воно точно, може, повисять. І вірить їм. Там, наведено, ціле ведомство сидить, психологію человека ізучає. Ну от Китай же себе показав? Показав! То сильна страна. У них там січас комуністичеська диктатура, но довше чим десять лет один править не должен. Оце порядок. А в нас шо? Суїцидів в армії дуже багато. Я он даже на охоті повішеного найшов. Прапорщика. У каждой ж людини єсть якась психологія своя. І та не видержує. Та шо казати, у Харкові он підполковник, і той повисився. З вислугою у двадцять лет. А квартири в його не було. Ну і сім'я, понятно, розвалилася, не може сім'я в таких умовах существовать. Як тут не повіситься.

— А ты, Степан, раньше в армии служил? — запитав Карім.

— Ну да. Прапорщик в отставці, — гордо випнув груди Степан. — Я от помню ше, як за Союзу совсім друге діло було. У дев'яностому году потребувалося срочно усіленіє сухопутних войск, то ми, помню, якраз на свадьбі були. В Ленинграді. Наш друг, прапорщик, женився. Ну і випили вже, понятне діло, свадьба. А тут піднімають всіх по тривоге. Ну і нічо, шо випивші. Оружіє огнестрельне нам довірили, і ми нормально выполнили свій долг. А тепер шо? Крутисся як білка в колесі, де заробить, шо продать, як сім'ю обеспечить. Раньше як було — ти свій долг ісполнив, а страна тобі квартиру дала, і зарплату, і ні за шо тобі голова вже не болит. Прийшов додому, жінці получку віддав — і на охоту. А тепер безисходність одна. От той безисходності і вішаються всі. То ж найпростіший виход — піти повіситься.

— А у тебе діти єсть? — зацікавився Карім.

— Єсть, чоґо ж нема. Он смотріть фотографії, — і Степан витягнув мобільний. — Ось це — мій пес, він у мами живе, у вольєрі. А це — ми на полюванні. Це ось хлопці, я на курсах був підвищення кваліфікації. Трудно було з хлопцями розстаця, як ото з Натахою вчора. — Усі троє захихотіли. — А це ось син мій, дев'ять год, і дочка, шістнадцять. Дуже красиві в мене діти. То правда. Шо? Жінка? Та жінки нема десь фото. Он, дивіться, зато Натаха є. І без трусів даже.

Десь на середині розмови Ева зауважила вираз обличчя Христини й поцікавилася, про що говорять сусіди по купе. Аби не викликати підозри, Христина повернула голову до вікна й почала монотонно, але намагаючись зберегти всі колоритні деталі, перекладати зміст розмови Еві. Після того як вони вийшли з потяга у Варшаві, ще довго перекидалися фразами із розмови. Христина вперше за весь час перебування в Берліні відчула, що може долати мовний бар'єр, і ще довго не могла зупинитися, перекладаючи фрази прапорщика Стьопа німецькою на різні способи. Вона не думала, що і в її недоладному перекладі цей монолог може бути настільки смішним.

— Мені бракує Стьопа, Рустама та Каріма, — зізналася Ева, коли в потязі з Варшави до Кракова в їхньому купе опинилися лише дві жваві варшав'янки, які торгували ліками в загальнопольській аптечній мережі. Вони довго й занудно обговорювали колеґ, прайси, останньо бачені серіали, сусідів і нові тарифи на електроенергію. Ева примудрялася читати під їхній монолог, з якого не розуміла ні слова, а Христину вони дратували, бо читати їй не вдавалося, а слухати було нецікаво.

— Цивілізованість робить примітивних людей ще нуднішими, — сказала вона Еві, коли вони вийшли на перон свіжовідремонтваного краківського вокзалу.

— Так, це тобі не личинка молі бджоли з борсучим жиром, молоком і водкою, — засміялася Ева.

— О, вокзал відремонтували, — здивувалася Христина. — Коли я їхала до Берліна, тут усе ще було старим. Я навіть упізнала тоді тітоньку в касі, яка колись примудрилася проговорити по телефону три з половиною години без перерви.

— Звідки ти знаєш? — здивувалася Ева.

— Десь роки два тому я чекала тут на нічний потяг до Львова, а він запізнювався. Нічого не оголошували, було вже за північ. Тоді я пішла до віконечка довідкового бюро і простояла там рівно три з половиною години, але тітонька, яка чудово мене бачила, не вважала за потрібне відволіктися від обговорення свого чоловіка й нових рецептів із подругою та відповісти на моє запитання. А ось тепер цього довідкового бюро вже немає.

— Ну хоч у чомусь цивілізація допомогла, — пожартувала Ева.

У Кракові вони планували пробути два з половиною дні, а потім, дорогою до Берліна, вийти у Варшаві, звідти доїхати до Лодзі, провести там вечір, а наступного дня повернутися до Берліна.

У Кракові Христина забронювала номер у невеличкому готелі, що складався з кількох приватних помешкань на бічній вуличці від Ринку. Ключ треба було взяти у власників, що мешкали на квартал далі, а сніданок був організований на сусідній вулиці. Еві страшенно сподобалося, що на сніданок потрібно вибрати собі один зі сфотографованих у меню варіантів — яєшня на три різні способи і три різні сорти шинки.

— Це просто чудово, — захоплювалася вона. — Коли до тебе підходить справжній кельнер, приносить тобі свіжозварену каву з фусами й детально розпитує, як саме при-

готувати яешню і чи посипати її зеленою цибулькою. Яка увага! Це тобі не шведський стіл із вічно твердими круасанами та пійлом із кавового автомата.

Вікно готельного номера виходило на стіну сусіднього будинку, вуличка була не набагато ширшою, ніж їхня венеційська готельна вуличка. І у вікні сусіднього будинку теж стояло двоспальне ліжко, застелене зеленою ковдрою.

— Шкода, що ми маски не взяли, — засміялася Ева.

— Зате тут, здається, можна курити в номері, — сказала Христина. — Принаймні, про заборону ніде не написано й датчика теж не видно.

Старанно визубрені Христиною путівники Краковом так їм і не знадобилися. Виявилося, що неможливо сполучати кулінарний і культурно-пізнавальний тури містом.

— Мабуть, вони у Венеції це прорахували, — сміялася Ева. — Заробити і на музеях, і на дешевих кнайпах одночасно не вийде, бо це не сполучається. Після такого обіду ні в який музей я вже не піду.

Але попри приваби краківських кнайп Христині таки вдалося витягти Еву в підземелля Ринкової площі, на фабрику Шіндлера й до національного музею з хорошою постійною експозицією із картин польського та європейського малярства.

— Віткаци! Який Віткаци! — не могла заспокоїтися Ева. — Як я раніше без нього жила!

Але ні до решти краківських музеїв, ні, тим більше, до Освенцима, вони так і не дісталися.

Зате в Кракові вони кохалися по кілька разів на день. Ева, яку зміна ролей між ними збуджувала, невтомно вигадувала все нові й нові ігри. Вони займалися швидким петтінгом у туалеті однієї із кнайп Казімежа, куди зайшли на концерт, а також у туалеті музею, куди зайшли перепочити від

огляду експозиції, придбали в секс-шопі, розташованому в сусідній брамі біля свого готелю, вібратор і намагалися встановити рекорд механічних оргазмів, отриманих за годину. Христині вдалося роздобути трави, й у перший же вечір вони накурилися та напробувалися зубрівки, тож наступного дня прокинулися аж під обід.

— Пригадую, востаннє я так набралася кілька років тому в одному провінційному готелі, — засміялася Ева, коли вони снідали в одній із кав'ярень на Ринку. — Лягла спати о п'ятій ранку із відчуттям полегшення, що потяг у мене аж після обіду. А вранці з'ясувалося, що тим, хто не спустився до зазначеної години на сніданок, їжу приносять у номер і ввічливо просять вимельдуватися до одинадцятої. Добре, що тут не так.

Після сніданку вони купили пива, улаштували собі поправини в готельному номері, використали вібратор і вже в покращеному гуморі вирушили на прогулянку єврейським цвинтарем на Казімежі. Там же й пообідали, а додому поверталися вздовж набережної через Вавель, щоб розтрусити калорії.

— Чудове місто, — сміялася Ева. — Хоча я мало що пам'ятатиму з цієї поїздки, окрім того, що так добре мені ще ніколи не було.

Аби не псувати собі враження, поїздки до Лодзя вирішили скасувати.

— Розкажеш на роботі, що готель, у якому ми збиралися жити, — це кам'яниця, збудована в дев'ятнадцятому столітті, але добре збережена. Номери великі, є кутові з еркерами. Ясна річ, зелені з золотом покривала на двоспальних ліжках. Ну й головне — у ліфті треба їздити з ліфтером, який відчиняє тобі двері та не бере чайових.

— Клас, — захоплено вигукнула Ева. — Може, таки поїдемо?

— Я вже скасувала резервацію. Підемо завтра ще раз обідати там, де вчора на Казімежі.

— Переконала, — кивнула Ева. — Але треба звідси швидше виїздити, бо в старі штани я скоро не влізу.

— Так от. Ще в Лодзі всього одна вулиця. Називається Пйотрковська. Уздовж неї розташовані вітрини магазинів і кнайпи. Вона дуже довга. Виглядає це все як у будь-якому сучасному місті. Але достаньо звернути в провулок ліворуч чи праворуч, і відразу ж опиняєшся в комуністичній Польщі. Ті самі магазинчики, ті самі люди. Це всі враження, задля яких варто їхати в Лодзь.

— Немало, якби в Кракові так добре не годували, я б поїхала, — засміялася Ева.

Дорогою назад вони куняли в потязі, час від часу жартуючи, що тепер непогано було би зайчатинки в сметані.

* * *

Соломії знайти роботу було важче, ніж Христині. Молоді одружені жінки не хотіли брати її доглядати дітей, побоюючись за своїх чоловіків, а старенькі бабці бачили в ній прикре нагадування про власну давно минулу юність і теж відмовляли.

Христина вперше зіткнулася з тим, що має переваги в порівнянні з молодшою Соломією. Їй стало трохи соромно за те, що, усвідомивши це, вона відчула не стільки співчуття до неї, скільки тиху радість.

Але врешті Соломію взяли на роботу до 90-річної українки Ганни Копириць, яку син кілька років тому перевіз до себе.

Ганна Копириць, попри свій поважний вік, ще цілковито здатна була давати собі раду сама: вона пересувалася по квартирі, а за необхідності й по вулиці, сама одягалася, милася, навіть готувала їсти. І наполягала на тому,

щоб робити все це самій, Соломіїну допомогу приймала лише тоді, коли нездужала. Функція Соломії була не стільки доглядати за старенькою, скільки розмовляти з нею, щоб та не почувалася надто самотньою. А також занотувати розповіді бабці про її життя. Про це попросив її син, Штефан, який і найняв Соломію. Він хотів записати життєву історію матері в усіх подробицях, які та здатна була згадати, але скільки не пробував зробити це сам, повноцінної розповіді не виходило. Чи то він не вмів питати й слухати, чи то мати не налаштувалася належно в присутності сина, але пригадувалися їй лише якісь несуттєві побутові подробиці зі Штефанового дитинства, а зовсім не те, що він насправді хотів почути.

Соломії ж вдалося розговорити бабцю з першого дня. Вона записувала її монологи на диктофон, а потім розшифровувала записи, старанно зберігаючи манеру розмови й стиль розповіді старенької. Записи вона назвала:

Історії з життя Ганни Копириць,
позашлюбної онуки Зузанни Стрембошівни,
розквітлі нею самою

Старому добре жити. Стара людина тіко і має до роботи, шо си пригадати, як то колись було. Я теперка стара, ніц робити не гódна, то все си седу і думаю, як була молода. І фест можу си пригадати, більше ніж колись, бо стара людина борше забуде, шо нинька їла, але шо було дваці років тому — то добре памне́тає. Колись я де мала час такво сидіти і думати. Хіба як банз теребила, пироги ліпила чи горіхи лушила. Але то все інакше. Як молода — все шось мусиш рихтувати, нема часу на дурниці. А теперка шо маю до роботи. Хіба в неділю піду си до церкви. Церква близенько, ген ту за рогом. В селі так було, і тутка так маю. Але всьо їдно. Колись би в п'єть мінут там залєтіла, а теперка заким дїйду, півдня сі минє.

Але я сі не спішу, йду доки дійду, там маю своє місце, сѣду си, і на службі була.

Ну шо там казати — старе то старе. Зате на всьо маю час. Часом си гадаю, шо старим бути навіт ліпше. За ніц сі не гризеш, всьо маеш. Жиєш собі, думаєш. А молодому — то клопіт. Теперка в селі таких старих, як я, то вже мало шо є. Була ще одна баба стара, біля цвинтарє жила, мала вісімдесят п'єть літ допіру, а вже блудила, вже ніц сама не годна. Забрала її до себе донька.

А я ше ходжу, ше сама си раду даю, ніхто мені ніц не скаже, сама си господарюю і нікого не мушу слухати, і доси би си була сама, як би син не захтів до себе забрати. Каже: мамо, то далеко, шо я буду робив, як з вами шось сі стане. Заким звідси заїду, то три дні сі мине. Будете туткайво зі мною, шоб я не переживав. Ну і так. Я сі згодила, бо шо маю казати. Але то вже не то, як самому жити. Туткайво шо я маю, ні поговорити з ким, ні надвір вийти.

А я як сама жила, то добре мені було. Ніхто мені ніц не казов. Дідо мій вже був помер. А я собі сама господинє. Тільки страшно бувало самій. Колись-то йшла по дворі, зашпорталася і впала. Лежу, гадаю си, як ніхто не буде йти, то біда. Але потім потроху стала і пішла гет.

Ну, або як рішила город зорати. Гадаю си, нікого нема, я сама жию, а як мені взимі пенсії не дадут? Шо буду робила? Посаджу си город. А вже стара була робити, то найнєла си конє, жиби мі зорав. Ну і йду за плугом. І сі зашпортала, впала, і коліном об той плуг. Болит — фест. І лежу, сама на тім поли. Не знаю, шо робити. Добре, жи прийшов господар того конє. То мені зорав, і грошей не хтів брати, і до дохтора завіз. Дохтор дав якусь масть, і мені перейшло без зиму. Відтоди вже-м не орала.

Ну, а десь тамкайво, на Малому Селі, баба теж так жила сама. Була стара, і стало їй зле вночи, впала за лижко, кричєла гвалт, аж на рано сусіди прибігли. Теперка має інсульт, лежит і сі не рухає. А я тіко Бога прошу, жеби не лежати. Бо то мука і мені, і всім коло мене.

Часом подзвоню си по телефону до села, запитаюсі, як там шо. Якось-то дзвонила до сусідки в селі, і вона повідала, же знову будут

ксьондза виганєли. Та я ніц не кажу, шо я там, стара баба, але кілько то вже можна. Допіру прийшов новий ксьондз — і вже знову його виганєти? Та де ж то таке? Та з нас люди будут сі сміяли з сусіднього села.

Я не кáжу, церква в нас велика, і люди ходіт до церкви, не то шо в інших селах. Але і пильнуют ксьондза — страшне. Тіко хтось сі обмове, жи десь гроші сі поділи з таці — всьо, зразу будут ксьондза виганєли. Пишут листа, збирают підписи по всій парафії, і висилают. Тоди того ксьондза забирают від нас, і вже не знаю, шо там далі.

А той новий, шо був, коли я ше жила в селі, то добрий ксьондз. Все приїде на машині, нігди сі не спізне. Бо він спішит гет — де ж то єден ксьондз на штири села — і відправити, і похрестити, і поховати. Все шось має до роботи. І він гоне, бідний, шо без день з їдного села, до іншого, і в Княжому, і на Малому Селі, і в Ясенівцях. І ше сі боїт, бідний, шо як парафії сі не сподобає, то будут його виганєли, як то трьох ксьондзів вже виганєли перед ним.

А туткай, в Німеччині, я сі дивлю, такого нема. Ніхто до церкви ніц не носе, нема ніякої таці. Тіко платєт податок — і гет. І не крадут той податок — і церкви поремонтовані. Як в нас в селі колись-то було, за Польщі.

Це була одна з небезпечних тем. Вартувало лише згадати про те, як хтось когось у селі обдузив, перехитрував, забрав, не додав, позичив чи обікрав, як схожі спогади цілковито заволодівали уявою Ганни Копириць і в неї вже неможливо було випитати нічого поза цією невтомно повторюваною епічною бухгалтерією, у якій, ніби горіхи в шкаралупі, ховалися справді цікаві історії людських доль на тлі заплутаних і непростих епохальних колізій, про які баба Ганна знала не з недостовірних наукових праць, а з власного досвіду й досвіду своїх односельчан. Тепер Соломія розуміла, чому Штефан найняв її, і дуже боялася, що пані Ганна звикне до неї й чарівні горіхи її пам'яті пере-

стануть лускати так легко й мимоволі, а натомість їй доведеться добами вислуховувати подробиці планування домашньої господарки.

Там, де теперка в нашому селі училище, колись був палац. Невеликий, але палац. Теперка там ще сі лишили рештки стін, але вже ніц ся не видко. Був палац і кляштор. Як ми були малі, то люди в селі повідáли, жи з того кляштору є підземні ходи аж до Золочева. І жи люди в вóйну там сі ховали. А мої діти, як були малі, то все там бігали, якось їдно сусідське навіт сі там згубило, то шукали всім селом і аж позасипáли ті ходи, жеби діти не лазили, бо там можна було застрєгнути.

Ше люди повідáють, як прийшли совіти, то фурт багацько людей посадили в Золочеві до підземелля, там була в'єзниця. І нашого ксьондза зо села, і з Великого села ксьондза, і вчителя, і дохтора, і ще хто мав пашпóрти польські. А потім, як совіти відступали і прийшли німці, то повідкривали ті підземелля, а там — самі трупи. В ніч перед тим, як піти, всіх пострілєли. То баби ще дві неділі їздили до Золочіва своїх пізнавати. Хто пізнав — забирав своїх і ховали на цвинтарі, а решту — скинули в їдну яму і так засіпали.

Сусідка мені тоді повідáла, шо якась баба звітам сі спасла, бо наїшла підземний хід з того підземелля до нашого кляштору, і так під землею повзла аж до нашого села. Штири доби, повідáють, повзла, ледво шо жива сі лишила. Але не застрєлили її. Потім зійшла з розуму. Все ходила по селі в білому вельоні. І цицкі виставлєла нагору. Ше нестара була баба. Її ніхто нігди пальцем не рухнув. Навіть як совіти другий раз прийшли, то всіх бабів ловили і гвалтували, всі кричели, тікали, але ніц не помагало. А вона ходила в своєму вельоні, з цицкáми нагору, і ніхто її не рушив.

Потім вже до того замку, то сі бояли ходити, але як я ще була мала, то памнетаю, як ми тамка все ходили мити підлоги і вікна. Вікна старі, мало шо через них видко, але тре було вважети, бо як шиба сі зіб'є, то фест будут били. Такі шиби фест були дорогі. Я все собі

вибирала мити вікна, через які було видко капличку. Та капличка була біля палацу. Миєш і видиш, як свічка сі колише біля образів. Самих образів гет не видко, тіко рушники білі. А потім ми ті рушники забирали додому, а тоди мати вбирали святкову сорочку і йшли їх прати. Моя мати все прали церковні рушники, інакші господині не вміли так зробити, щоб вони сі лишали білі. А мати все підут над став, назбирают там якоїсь спеціальної соли і потім ті рушники білесенькі, а нитки з вишівання — як нові. Мама як ше жили, то мені теж показали, як ту сіль шукати, і я теж вміла, але теперка си вже не пригадаю, інші господині не вміли тую сіль знайти, тіко моя мама.

Моя мама була позашлюбна дочка Зузанни Стрембошівни. Тато тої Зузанни, моєї бабці, мій прадідо, мав маєток — наше село і сусіднє. То було такво: він сі називав Томаш Стрембош і був то фест в́ар'ят. Я його нігди не виділа і мало шо памнетаю з того, шо мама повідáли. Кажут, був файний хлоп, високий, грубий, рум'єний, все з шаблею по селі ходив і в шапці з пір'ям. Я такі шапки по телевизору виділа. З нього сі сміяли, але тіко як він не видів. Бо він фест нервовий був, міг з́бити, якби зобачив, жи з нього сі сміют.

Перше, давно тому, він був офіцером в австрійському войску. Ну, а потім дали йому маєток і він до нас до села приїхов. До Великого Лядського. Тоди був панський палац, і люди там мусіли ходити робити. В замку було сімнаїцть кімнат, і в кождїй тре було попретати. Там було ше гарніше, ніж в церкві. Біля ганку стояли дві фігурки — тіко не Матінки Божої, а такі чудернацькі, люди повідали, жи єгипецькі, і ше два орли зверха. Вчителька нам повідала, жи то орли французькі, армії Наполеона, а над входом — дві богині грецкі — Мінерва і Фортуна. Фортуна — то богині щєстя. В залі палацу були колони, п'єцї такі файні, годинники. Я то всьо добре памнетаю, бо як я була малá, то Зузанна, моя бабця, вже не жили, а в палаці був кляштор і тамтешні матéчки то всьо берегли, не дáли змарнувати.

Тоди ше був там навіть павільйон і теплиці з квітами — оранже-рея сі називала. Був колись і парк, але вже давно нема.

Колись-то було так: як пан був добрий, то в селі все було добре, давав людям заробити і про все дбав. А як пияк — то була біда. Мій прадідо Томаш Стрёмбош — то був страшне пияк. Повідають, жи він навіть їздив до Рима на прощу, жеби сі покаяти, і там йому ксьондз казов, жи як він вночи при світлі місяце побудує капличку для своєї родини, то спокутує троха своїх гріхів. І він приїхав і казав ту каплицю будувати. І люди будували, а він сам їх пильнував, ні на кого то не лишив. Все сі дивив, жеби вдень ніц не робили, а тіко вночи, як ксьондз казав. Люди робили, а він сі молив. І так шоночі, на самій горі, за цвінтарем, там доси видко мури тої поруйнованої каплиці. З тої гори всьо село добре видко. Може, там его душа доси бродит і сі диви на своє господарство.

Томаша в селі фест сі бояли. І діти сі бояли, і жінка. Жінка его — то аж втікла від него. І діти повтікали. І добре жи повтікали, бо ті, хто не повтікали, тих він сам позабивав. Такий був нервовий. Понапиває сі і давай шаблюю рубати. На кого попаде — на kota, на пса, на людину. Як сам не свій ставав. А потім сі успокоє, але вже ніц не вернеш. Двох синів так забив. А єдну доньку, то так в нервах за косу смикнув, шо вона, бідна, вмерла. І то ні за шо. Діти були тихі, тата сі бояли. Вяр'ят був, шо там казати.

Та донька, жи вмерла, то була моєї бабці сестра. А Томаш мав двох дівчат. І друга дівчина його, моя бабця Зузанна, як мала штирнайціть літ, то втікла до Львова. До кляшторі, і там сі ховала від батька, щоб не зарубав. І всьо було добре, але бабця сі влюбила в якогось бідного художника. І була беременна моєю мамою. Той художник теж її любив, але ніц не мав грошій, і не міг сі вженити. Ну і шо там казати. Боялася дівчина додому сі вернути, а в кляшторі її тримати теж не хтіли.

Ну і так було, аж поки вона не здибала якогось старого француза, який захтів з нею сі вженити. Повідають люди, жи він був граф чи хто там. Але бідний, не мав грошій, тому приїхав до австрійського цісаря служити і був у войску. Ну і, видно, розщитав собі, жи дівчина

з маєтком, як сі вжене, то шось йому перепаде. І взєв мою бабцю беременну. Але дитину приймати не хтів і мою маму віддали до села.

Побралісі Зузанна з тим французьким графом, вона вродила, приїхали до неї до села. Томаш Стрембош з зєтем фест сі не любили. Аж сі стрілели, повідáют. Так жили і сі сварили, шоразу мало сі не позабивають. Не було там життє.

Ну і нарешті вмер Зузанні її муж, скоро вмер, не витримав. Томаш теж вмер відразу за ним. А Зузанна ше була молода і файна, то захтіла ше раз вийти замуж. Здибала якогось польського офіцера і сі побрали. Але той теж їй вмер. Ну і тоди вона вже стала багата вдова і могла робити шо хтіла. Вона взєла і заложила школу для дівчат у кляшторі, і маму мою там хтіла взєти. Але мама вже була дівкою і пішли замуж.

А Зузанна всьо життє фест любила того свого художника. Навіть хтіла знайти його, як вже була вдова. Але він поїхав десь до Відне і вже був там вмер. А вона нігди про него не забула і навіть поставила йому памнетник в лісі з таким великим оком посередині. Моя мама все ходили до того памнетника, як було всіх святих, і прибирали так само, як на мógилках на цвинтарі.

А той кляштор досі стоїт. Зузанна спровадила там монашок, закон милосерде Божого — в селі повідáют, шо такий закон досі є в Польші і єден монастир в Італії. Там дівчета працуют з нашого села. Повідáют, жи як колись-то була в селі пожежа, то один чоловік прибіг до каплички в замку і став сі молити ревно, жеби його хата не згоріла. І так і сталося — всі хаті довкола згоріли, а його сі лишила ціла.

Колись тамкай в нас не б́ули такі затуркані села, як теперка. В Сасові був великий курорт. Повідáют, жи тамкайво таке повітрє, жи лікує фест. З цілої Австрії приїздили пани, жеби сі лікувати. В палаці були концерти, шовечора баль, а при замку була ціла лікарня. Зо штириста хорих за сезон приймила. А було шоно три дохт́ори. Теперка ми маємо єдного фельшера на кажде село, і то сі не справлєє. Навіть цісар австрійський, кажут, приїздив до Сасова, чи то на курорт, чи то хрести-

ти чийогось сина. Але потім, після першої війни, то всьо занепало. А парк совіти поруйнували танками, вже як була друга війна.

Ше в сусідньому селі була фабрика паперу. Дуже був то знаменитий папір, до Франції возили, до Туреччини, до Відне. Туткай робили, а з Відне вже продавали дорожче, гейбито був австрійський папір, а не наш, сільський. Такий був тоді звичай.

Моя мама були полька, а тато українец. Таких родин в нашому селі було фест — жінки — польки, а чоловіки — українці. Або навспак. А давніше шлюб все за жінкою був, то як жінка була полька, то брали шлюб і дітей хрестили в костелі. І в костельних книгах ті шлюби і хрестини записували.

Як прийшли совіти, то люди сі фест бояли, шо всьо заберут і десь вивезут. І почали відхрещуватисі, жи вони не поляки. І палити документа. Але костельних книг спалити не могли. І теперка, як можна сі записати знову поляком і потім легше на заробітки поїхати, то каждый хоче якусь польську метрику знайти. А нема — хто спалив документа, в кого пропали десь на стриху. В нас теж на стриху ціла скринє була з документами і знимками. Якось-то сі дивлю — а всьо миші поїли. А мого горсика, жи там поряд лежав, не рушили. Добре жи хоч горсик сі лишив, але знімок теж дуже шкода.

Ми не були такі сильні поляки, як то інші, шо геть зовсім поляки. Бо та родина, шо маму виховувала, то були українці. Але до костела ходили, всі света польські святкували, і Різдво, і Паску, і Тшетєго Мая. А я по-польски доси читати і писати вмю.

Ну, але за совітів сі не розбирали, бути поляком було зле. Як сі довідают, то сі не відкрутиш. Могли в Сибір забрати нараз. То мій тато пішли до старости і переписали нас з мамою як українок. А польську метрику сховали.

А як минуло зо шістдесят літ і тато з мамою вже давно вмерли, мені тре було пенсію вироблєти. Ну, а то мусив тоді їхати до архіву аж в Золочеві і брати звідтам документа. А там повідали, жи моїх

паперів нема серед українців, а но серед поляків. Тим дідо мій, Йосип, тато мого Стефця, сі займав, я то так не знаю. Казов мені, жи взев мою метрику польську, ту, шо мій тато заховали, і з кимось там сі договорів, шоб мені помінели на нову. І мені помінели. Сімдесят п'єтого року народження маю метрику. Совецьку. Теперка я з тою метрикою чиста українка і молодша за внуків.

Але внучка сусідки працює в Золочеві, в архіві, секретаркою. І повідала, жи теперка так багацько люди сі дошкуют своїх метрик, жи церковні книги в них там на столі лежат, їдна з вісімнайцітого столітє, їдна — з дев'єтнайцітого і ше їдна — з дваїцєтого, старіші віддали до архіву ві Львові. І мало не шоднє хтось приходит і шукає, чи не записаний хтось з родини як поляк. Аж вона мусила сі навчити латиною читати. Бо там тіко латиною всьо написано. Я до нинька памне-таю — лібер копуляторум сі називають ті церковні книги. То та мала якось-то шукала комусь в тих книгах і виділа, жи і мама моя там записана, як її хрестили, і я, і Зузанна, і всі її брати і сестри. Всі були Стрембоші, тіко мене вже хрестили під татовою фамілією. І так там лежит то всьо, в архіві — їдна моя метрика, жи мене хрестили в п'єтнайцітому році, а друга — жи я сі вродила в сімдесят п'єтому. Така то була правда за совітів. Каждый си міг документа переписати як хтів. І теперка вже ніхто не розбере — хто поляк, хто українець, бо всьо сі перемішало.

Тато мій війтом були в Великому Лядському. А самі ми жили на Майдані, на хуторі. Там церкви не було, тіко пару хатів. Тоди якраз нову церкву в селі будували. Тато збирали гроші. Ходили по хатах — хто мав більше — давав більше, хто менше — то менше, але на церкву каждый мусів дати. Потім тато школу українську відкрили в селі. Бо до того була тіко польська.

Я теж ходила до польської школи. До кляштóру. Там були матéчки. Вони вчили дівчєт, і сіріт, і ше поляків. Я ходила до тої школи зо три роки, доси вмію читати і писати по-польськи. Мені сі подóбало вчити. Бо можна було відпочити від роботи вдома. Але то не було як дівчині так довго сі вчити, бо тре було помагати, за меншими сі дивити. І тато пішли до дохтора, заплатили йому п'єть золотих, і дохтор

дав справку, що я погано виджу, і мене зо школи забрали. Ну, а вдома, то тре було сі наробити. Я ніц не кáжу, ми всьо мали, не бідували, але наробитисі тре було.

Наша мама вмiли файно вшити. Всьо село до неї носило хто спiдницю, хто сорочкi. Та машина, шо мама на нiй шила — вона тамкайво в кути доси стоiт. Я теж на нiй си все шось вшию. Досi працює. Теперка таких вже не роблет. Якось-то в телевизорi повiдали, шо зара така мода, жи машинки до шитте ставлет в шинках, в барах i люди приходет, сiдают за них пиво пити чи каву. Тре нашу продати, може би шо вторгували.

Як мама з татом сi побрали, то дiстали кiлька моргiв поле i хату на вигонi. Хата була стара, пiч сi завалила, дах протiкав. Тато зразу пiсля веселi почали нову хату будувати. Тато з мамою були господарi, вмiли i зробити, i спродати, i копiйку вiдкласти. Перше iх в селi за то поважали. А потiм, як комунiсти прийшли, то вже сама голо-та сi лишила, i стали не любити тих, хто шось мав i вмiв копiйку шанувати. Тодi нам все i хату хтiли пiдпалити, i корову не раз хтiли струiти, i пса. Люди в селi тодi злi були, бо бiда прийшла.

Дáвно в селi так не бiло, як теперка. Як робили весиллi, то на гостину йшли не з грошима, а кождий знав, шо має занести. Я дотепер памнетаю — брала миску муки, клала в неї з десiть яець i нiсла. Такий був подарок.

Хлопi, тi все брали по дiжцi пива. Горiвки тоди пили мало, бiльше пива. I не так, як п'ют теперка, посiдают, мовчут i тiко сi напивають, аж попадають. Тодi не — тодi спiвали, повiдали iсторiї. Всьо село сi зйиде, сидет, п'ют, говорут, спiвають. Такий був празник. Теперка так нема.

На весиллi тре було файно сi вбрати. Я мала спiдницю i коралi, за якi тре було тодi вiддати пiвморгу поля. Мала чоботи. Одяг тре було шанувати. Так нiхто не мав, як я теперка маю — пiвшафи хусток

і спідниці, яких до смерти не зношу. Батько шо заробили за рік, віддавали за землю. Шороку купували кавальчик землі. Шоб віддати півморгу за коралі, то вони навіт слухати не хтіли. На одяг мало старчити те, шо мама вторгує на базарі. За сіянку чи цибулю. Їли все своє. Тре було і муки змолоти, і хліба замісити, і пирогів наварити, і тіста на окріп кинути, росіл, і зупу, і кашу шодне, і свинєм, і корові, і телетам, куретам, гусям, качетам. Всьо хтіло їсти. А ше город оброблети. І поле. Потім прийшли совіти, то забрали поле, і батько все шкодували, повідали — ліпше би я, дитино, тобі коралів купив.

А як тре було муку змолоти, для весільного короваю чи так, для себе, то кликали жорняра. Бо тоди мололи всьо на жорнах. І приходив жорняр, він мав оскарб, такий молоток, ним тесав жорнові камені, або ремонтував шо сі зломило, а жорнівка все си зломила, бо за неї сі тримали, як крутили жорняний камінь.

З того борошна, шо з висівками, смачні були паланиці. Я такі все печу. Всі люблет, і діти, і внуки. То сі бере квасне молоко і борошно з висівками. Розчиняєш тісто і кладеш борошна кілько забере. Тре місити і сі дивити. Як замісиш тісто, то тре розкачати паланицю і порізати на кавальчики. А потім класти на п'єц і печі, але пильнувати і перевертати, шоб не погоріли. А тоди ті паланиці — в макітру і залити горечим молоком з цукром і перетертим маком. І так з макітри пальцєми всі їли. Кождий сі старав, шоб побільше маку зачерпнути паланицею. Я все робила паланиці, як діти і невістки сі поз'їжджеют банз копати або свиню різати. Навіть перша невістка любила, а була фест прохана до їдла.

Штефан, як називав себе тепер, після отримання німецького громадянства, уродженець Куровичів Степан Копириць, викликав у Христини асоціації з якимось земноводним. Їй здавалося, що в його горлі, десь там під шкірою, що підозріло обвисла лише в одному місці, унизу під кадиком, от-от заворушиться проковтнута жертва. Брудно-рудаве із залисинами волосся, світла щетина, численні ро-

димки на обличчі, великий м'ясистий ніс і вибалушені очі під густими, з прожилками сивини, бровами. Невисокий, з невеличким міцним черевцем і кривуватими ногами, він, зупиняючись, завжди ставав у позу борця, який очікує нападу. Дивлячись на його товстуваті й малорухливі пальці, Христина дивувалася, яким чином йому вдавалося грати ними на арфі. Жодні спроби переконати себе, що не можна оцінювати людину на підставі самої лише зовнішності, не допомагали їй змінити своє ставлення до Штефана.

— Ти упереджена, — сміялася з неї Соломія. — Або ревнуєш. — Вона подивилася на Христину уважно, посміхаючись правим кутиком вуст.

— Та нічого я не ревную, — образилася Христина. — Якщо тобі потрібно лише моє схвалення, то не буду взагалі нічого більше казати. Але мені здавалося, ти спитала про моє правдиве враження.

— Ну не лізь у пляшку, — примирливо сказала Соломія. — Знаєш, мені не подобаються його пальці. Вони якісь занадто негнучкі, грубі, майже потворні. Не знаю чому, але це мене насторожує.

— Мені теж не подобаються його пальці, не подобаються його криві ноги, те, як він утягує живіт і сідниці, ніби підтискає хвоста. Не подобається, що в нього постійно такий вираз обличчя, ніби в дитинстві йому занадто часто ставили клізми й тепер він ходить із міцно стиснутими сідницями, навіть ноги ставить поближче одна до одної, щоб у разі чого встигнути добігти до туалету.

— Ну, з анальною фіксацією ти точно перебільшуєш.

— Та мені все в ньому не подобається, а найбільше мені не подобається, як він поводить. Він постійно озирається, ніби боїться, що хтось почує його й виведе на чисту воду. І ще ця жахлива манера тримати в руці зібгану кепку. Де він тільки бере ці кепки?

На заробітки колись давню теж їздили. Як хто був бідний, то тіко сі дивив, як до Америки поїхати і шо заробити. А потім дехто сі вертав, а дехто там сі лишив. Мама мені повіддали, шо в татового двохрідного брата в родині була така дівчина Юзефа. Вона була старша і ше семеро малих. І всі дівкі. А тоді то вважалося великим нещастям, бо де таких дівчат заміж повіддаеш. Жили вони бідно, не мали шо сі вбрати, часом голодували, мали тіко кавальчик полє. Їхня мама були зі родини ксьондза, то знали грамоту. І сама навчили дівчат грамоти. Дівчата повиростали і зробилися файні дівки, високі, ставні, але заміж їх не брали, бо віна не мали, а без віна і поля в селі заміж тоді брати ніхто не хтів.

Батько тої дівчини, Юзефи, теж си гадав, шо поїде до Америки заробити. І якраз прийшов до села хлоп. Такий фест вбраний, в білому костюмі. Ходив з подвір'я на подвір'я і повіддав, шо він з якогось такого бюра, яке відправляє людей до Америки. Повіддав всьо — кільки тре мати зі собою грошей, як робити пашпóрти, як сі добирати. Всьо-всьо.

Прийшов до хати тої Юзефи і довго шось повіддав батькови. Сиділи мало не до рана. Без день знову прийшов і знову давай повідати. А тоди — ше. Вже люди в селі почали говорити, шо він на Юзефу сі задивляє. І вийшло, шо правда. Посватався він до тої Юзефи і обіцев забрати до Америки зі собою, а шо батькови потим вишле безплатне запрошенне, шоб той теж міг на заробітки поїхати. Батьки були раді, повінчали. Весіле не робили, бо не мали за шо. А молодета без день поїхали гет.

А в дорозі він сі признóв, шо всьо збрехóв, бо він неправду повіддав, шо нігди не помагає жадним старим виїздити на заробітки, бо старих на роботу ніхто не хоче. Те його бюро шукає молодих дівок по селах і з кожною тре було наперед сі вженити, а потім він їх вивозив і продавав до борделю.

Юзефа фест сі перелякала, аж сплалася. Але хлоп її заспокоїв і сі признав, шо вона йому не така, як інші, з якими він сі женив по сусідніх селах раніше, шо в неї він сі влюбив. То привіз її до Америки,

але не віддав до борделю, а дав до своїх знайомих за наймичку. Своему начальнику збрехав, що Юзефа втікла, і його з тої роботи вигнали.

Ну, але вони сі не журили, Юзефа робила за наймичку, він шось там теж зароблев, і вони сі зустрічали, так, ніби не жонаті, а жили окремо, бо не мали грошей зняти хату. Він їй все обіцєв, шо троха заробить і буде в них своја хата.

Але потім вона забеременіла, а він десь пропав. Чи шо з ним сталося, чи втік, хтозна. Поїхав на заробітки і так сі не вернув. Більше Юзефа його не виділа. А вона лишилася робити в тих своїх господарів. Вони мали свою фабрику і були українцями. Виїхали колись давно і сі лишили в Америці. Своїх дітей вони не мали і сильно сі втішили, коли Юзефа забеременіла. Вона народила дівчину, і вони її вдочерили, послали до школи, а потім відписали хату і все, шо мали.

Так повідали в селі про Юзефу.

Христина розуміла, що справді неадекватно реагує на розповіді Соломії про Штефана. Окрім не надто привабливої, але не такої вже фатальної зовнішності чоловіка, старшого за середній вік, ніяких суттєвих недоліків знайти в ньому їй не вдавалося. Штефан був двічі розлучений в Україні, мав дорослого сина-програміста в Канаді, допомагав обом колишнім дружинам матеріально й перевіз до себе стареньку матір, не покладаючись на те, що її можуть доглянути родичі вдома. У Німеччині він жив уже доволі давно, був співвласником якогось українсько-німецького торговельного підприємства, устиг одружитися з німкенєю та овдовіти. Тож тепер мав не лише дозвіл на проживання й працю, а й громадянство.

Уже через кілька місяців після того, як Соломія почала працювати в Штефана, між ними зав'язався доволі млявий роман, що було вкрай нетипово для неї. Зазвичай усі її стосунки починалися ейфорійним вибухом, протікали бурхливо й миттєво завершувалися черговою трагедією.

Тепер же все було по-іншому. Штефан був одним із нечисленних чоловіків, який здатен був опиратися еротичним чарам Соломії та не поводив себе як мисливець на полюванні, до чого вона давно звикла. Їхні взаємини почалися не з флірту, зваблення, намагань будь-що спокусити Соломію та її звичного, трохи флегматичного опору, а потім такого ж інтенсивного занурення в нові стосунки, а з цілком раціональної пропозиції Штефана оформити з Соломією шлюб, щоб вона могла перевезти до себе малого. Він запропонував їй це дуже просто й буденно, на кухні, коли вона складала посуд до шафи. Від здивування Соломія мало не розбила тарілку.

Але Штефан спокійно повторив свою пропозицію, попросив її не відповідати відразу, подумати й пояснив, що не має на меті нічого поганого. Просто йому здається, що так для неї буде краще.

Соломія спершу не сприйняла пропозицію серйозно, але це змусило її по-іншому подивитися на Штефана, який досі був для неї лише працедавцем. Незвичність ролі, у якій вона опинилася, зацікавила її, і це стало поштовхом до виникнення між ними першої іскри. Цього разу Соломія не опиралася й не піддавалася нічому тискові, у цих стосунках усе було по-діловому й розмірено, здавалося, їхні почуття взагалі ніяк не задіяні. Навіть почуття ображеної Соломіїної гідності, яку вперше не завойовували, а просто пропонували взаємовигідну обладку. І Соломія розуміла, що не погодитися було б із її боку дурістю, але ніяк не могла наважитися.

Перше в селі багацько було поляків. А потім совіти почали вивозити. Сестру мою двохридну так вивезли. Прийшли вдосвіта до хати, мама її якраз в печі розтопила і розчинила тісто на хліб, поставила окріп на пироги.

А тутка стукают в двері. Вона як шось чула, найстаршу дочку розбудила і загнала до льоху. То вони прийшли і забрали середульшу. І не допомогло, шо мати тої дівчини плакала, казала, шо дівці ше нема штирнайцети, бо вони забирали тих, шо їм уже по п'їтнаїцьї си виповнило. Забрали і нема.

Потім та дівка написала вже з Польщі, шо їхали вони зо три тижні в єднім вагоні разом з телетами і свинями, голодні, хорі, випускали тіко раз в день до вітру і годували аби як і теж тіко раз на день. Повмирало їх там фест. Добре, шо вона си встигла горсик вбрати, а хто так в чому спав поїхав, а зимно було фест, то похорували і вмерли. А дітей кілько в тому вагоні повмирало. То страшне. Писала, шо якась жінка гет втратила розум, бо їй діти повмирало на руках. Вона не дала їх поховати, все бігала по вагонах, просила дати лікарства.

Ну, а моя сестра двохрідна так в тому горсику і ходила потім ше довго, бо ніц більше не мала. Ще мала мою блюзку вишивану. Я їй дала день перед тим поносити, бо вона свою випрала. А тоди так не мали лахів, як теперка. Так вона і поїхала в моїй блюзці. Я доси маю знимку в тій блюзці і коралях. Привезли їх до села, де перед ними німці жили. І видко ся, шо тих німців теж серед ночі виселяли. Всьо порозкидувано. Чужа хата, чужі лахи. То сестра писала, шо довго сі бояла і вночи їй сі снило, шо зараз сі повернут ті німці і заберут свої хатї назад. Повідали люди, шо то не тіко вона, шо то всі так. Років дваїцьї ніхто навіть ніц не ремонтував, бо то чуже. Так і живют, як на чужині. Сестра потім заміж вийшла за тамтешнього хлопа. Мала дівчину, той хлоп згинув на войні, а вони з тою дівчиною і дали там живют в тому селі.

Найстрашніше в нашому селі було, як бұла друга война. Перше, у сорок третім році, як були німці, то було страшнє. В сусіднім селі зробили концлагер, де тримали жидів. Заставляли їх робити, їсти їм мало шо давали. Всьо в них забирали, навіт золоті зуби, як повідают. Сидів там спеціальний дохтір і рвав їм ті зуби. Вмирили вони страшне — і старі, і діти. Тоди жидівські партизани з Бродів сі договорили між

собою і напали на той лагер, побили німців і всіх жидів повипускали. А ще забрали вибухівку і підірвали німецький поїзд на залізниці десь біля Бродів. Але німці здибали тих партизанів і довго сі з ними били. Туткай-во, в нашому лісі. Цілий день шось сі взривало, аж до ночі, поки всіх не пострілели. Ми сиділи всі по хатах і фест сі бояли. Бо могли до кожного в хату прийти і розстрілети. А коли в жидів сі скінчили патрони, то вони останніми самі сі позастрелювали. Потім трупи ще довго в лісі гнили, не було кому їх навіть поховати, видко, нікого з родини вже сі не лишило. Ми з бабáми ходили часом до ліса, як стемніє, і прикопували то єднёго, то іншого. Але вдень не можна було, німці пильнували, жеби ніхто тих трупів не рушив.

Переїхавши жити до Берліна, Ганна Копириць небагато змінила у своєму щоденному існуванні. До здобутків цивілізації вона мала філософсько-зверхне ставлення, часто притаманне селянам, чия система цінностей ще була зорієнтована на речі первісні, вагомí завжди та за будь-яких обставин. Тож важливим було не те, чи є в будинку гаряча вода й центральне опалення, а те, чи родюча земля на полі. Тепер, вирвана з цього звичного кола понять і цінностей, вона не могла, та й не хотіла переорієнтуватися та починати цінувати те, що ніколи не вважала особливо потрібним.

Скажімо, Ганна так і не навчилася носити спідню білизну. Її одяг складався із кількох довгих старих, іноді подертих суконь, убраних одна на одну, поверх яких вона одягала ще кілька новіших. На ноги вбирала бавовняні панчохи, про існування яких Соломія ніколи раніше не знала, бо їх припинили випускати, здається, ще до її народження. Не мала ні трусів, ні станика.

Ганна так і не привчилася сідати на унітаз і користувалася ним стоячи, щоразу потім бідкаючись, що вимастила все довкола й тепер Соломії доведеться прибирати. Але від пропозицій сісти навідріз відмовлялася.

— Я, дитино, вже так звикла, не буду на старості літ міненети своїх звичок.

Так само навідріз відмовлялася вона вставляти чи лікувати зуби, які повипадали самі, і тепер у неї залишилося лише два — один зверху й один знизу.

— Як Бог так дав, то має старчити, — казала Ганна.

Коли на одному її оці з'явилася катаракта й вона майже перестала ним бачити, Ганна просто пристосувалася давати собі раду навпомацки, але навіть чути не хотіла про жодні операції. Хоча втрата зору й була для неї болючою, Ганна так і не призвичаїлася до телевізора, і відколи стала менше працювати в полі, щодня годинами читала Біблію та житія святих.

Не менш консервативним було і її меню. Вона звикла їсти щодня кашу й картоплю, цибулю та інші овочі з власного городу й тепер намагалася харчуватися овочами з місцевих базарів (супермаркетівські Соломія навіть не пробувала їй пропонувати). Але все це їй не смакувало й Ганна їла все менше й менше, спокушаючись іноді хіба на те, що готував Штефан. Хоча й вважала, що чоловікові, а тим більше її синові готувати не личить, для того має бути жінка в хаті.

Час від часу на Ганну находило кулінарне натхнення й вона ліпила синові вареники з бульбою та сиром. Соломію допускала лише на допоміжні роботи — чистити картоплю, ставити окріп чи витягати готові пироги з води. Основний процес контролювала власноручно.

Кілька разів Ганна спробувала зварити холодець, але відповідного м'яса для нього Соломія не знайшла і смак страви був далеко не той, що вдома.

— Завіз ти мене, сину, в якусь глушину, ніц не їдет тут-кай, ніц не варут. Вкуплет си булку і каву в магазині, і вже по всьому. А страви не варут. Ну, але шо вже нарікати.

Аби тобі ту добре було. Я вже якось своє доживу, — казала вона Штефанові.

Ше мала я трьох кавалірів, теж пішли в бандери. Два то відразу загинули. А їден довго сі протримав. Степаном його звали. З ним навіть знимку маю — я на тій знимці в тій самій блюзці стою, котру потім сестрі віддала, а її в тій блюзці до Польщі вивезли. Степан теж має на тій знимці файне вишиттє. То був такий фест українець, все би сі боров за Україну. Ну і пішов в бандери. Був чотником УПА. А з лісу все приходив вночі додому, бо його мама страшнє за ним плакала. А як йшов від мами, то і до мене приходив, все мені повідав, шо і як.

Найстрашніше то було в сорок четвертім році, най Бог бороне, як згадаю. А було такво — бандери наші вже тоди довго сі били з совітськими партизанами. Я ніц не кáжу, в Чорнім лісі українських хлопців було таки більше, але і туткайво, біля нас, теж було немало. І коли зачєли повідати, жи буде німецька українська дивізія, то всі сі між собов пересварили. Бо ясно, шо правдива українська армія, то була тіко УПА. Але не всі хлопці, які хтіли за Україну сі бороти, там йшли. Бо німці фест агітірували проти УПА. Їм мало хто вірив, але каждый шось пережив: в когось партизани теле забрали, в когось корову, хтось не хтів пшениці віддати, то мав жаль. Ті хлопці, шо були вчені, до лісу не дуже йшли, не хтіли нікого грабувати. Але потім то їм вже не було де сі дівати — або мусіли їхати до Німеччини на роботу, або в бандери. І тоді багато хто рішив, жи ліпше вже йти до войска, а не до банди, і пішли до німців.

Ну і так створили ту дивізію СС Галичина. Були такі в УПА, жи сі тішили, і казали, жи з німцєми легше сі договорют, ніж з совітами, і жи треба до тої дивізії дати своїх до кожного куреня, жеби українці не були такі залежні від німців, а могли як тіко захтіли, то забирати зброю і йти до лісу. Але були і такі, жи не хтіли ніц мати спільного з німецькими колаборантами.

То були тежжі часи. До советів — зле, до німців — теж зле. І до бандерів недобре. В лісі тежко було жити, не каждый міг витримати, всьо-

го бракувало. Хлопцям не все помагали. Були люди, і зрадили не раз. Або і самі не мали шо дати. А ше німці сильну робили пропаганду за ту дивізію і проти УПА. Ну і хлопці, молоді, неопитні, сі послухали.

Але повідав Степан, жи їм відразу там не було добре. Не так зле, як в совіцькому войску, але теж недобре. Вчили їх мало шо, зброї не давали. Тримали як гарматне мнесо. Кажут, жи тіко за перші місяці після створення дивізії вже кілька сотен хлопців перейшли з дивізії до УПА.

Я сама не раз здибала їх, як йшла з полє. Раз сі дивлю — їде такий на коні. І не вміє на тому коні їхати, видко, шо хлопец десь із міста, з торби книжка стирчит, на коні ледь сі тримає. Я до него кажу — чи не хочеш, хлопче, поїсти, маю туткай обід. А він мені — дякую, не хочу, я вже їв. Я кажу — то молока попий, а він — не хочу і молока, декую вам дуже. А я виджу, жи він сі боїт з конє злізти. Йому соромно, жи він не вміє і не хоче, жеби я то побачила. Ну то я піднесла йому молока, жеби сі напив. Він подекував. І сі нахилив мені віддати горне з-під молока, а в нього книжка випала. Я сі дивлю, а то Євангеліє. Піднесла, дала му. А через пару тижнів, як вже сі скінчила та битва під Бродами, я то єго Євангеліє в лісі знайшла. І молилася довго, жеби там в лісі тіко книжка сі лишила, а не єго голова.

Йой, бідні ті хлопці, кілька їх туткай в гноївку пішло. Страшне було, як брали пленных. І німці брали, і совіти брали, і на місці розстрілювали. А наші хлопці як то бачили, то аж білили, бо і ті українців стріляли, і ті. Якось-то і в нашому селі розстрілювали німаки пленных. А один хлопець, який при тому був, теж у німецькій формі, але наш, як крикне до них по-німецьки! Кричит, жи то ви тому теперка відступаєте і сі вернули до Галичини замість бути за Уралом, жи не вмієте до людей по-людськи сі відносити. Німак мало його не застрівив за ті слова. Але то правда — якби німці не були такі самі, як рускі, то туткай, в Галичині, мали би більшу армію і більше помічі. А так наші люди своїм хлопцем помагали, а німаків не дуже стрічали.

Якось-то повідав мені Степан, ше перед Бродівською битвою, прийшли до них розвідники з дивізії. Молоді хлопці. Кажут, жи в них нема в чоті ані єдного німця. І жи німці сі питали про те, де шукати

хлопців з лісу, але їхній командир сі відказав повести там німців. І так вони сі зустрічали — хлопці з дивізії давали до лісу троха зброї, а за те бандери все мали ліпшу розвідку. Якось-то, вже перед самою битвою під Бродами, двоє бандерів пішли до хлопців з відтинку дивізії. Принесли пирогів зо сметаною і просили поговорити з командиром відтинку. Командир взяв від них пироги, дав їм папіроси і вино, і почали сі договóрювати. Карна сотня бандерів, яка була там, мала сі пробити через фронт і піти на Полісся, де вже були тоді совіти. І вони просили, жеби відтинок дивізії вночи зробив випад на ворога, а бандери сі скористали і пробілисі на інший бік фронту. Але то не було як, бо дивізія стояла за далеко, кілометрів з десіть від першої лінії фронту. Коли бандери почули про таке і про те, як німці хочут сі бити, то фест сі здивували. І повідали, жи то дурниця, бо большевики не будут на Броди нападали, де всі німецькі війська стоєт, і наші українці як друга лінія, а підут на Бузьк і на Золочів. А Броди оточут, і вся наша дивізія попаде в кільце. І шо то всьо буде коло п'єтнаїцього липце і шо совіти мают близько тисячі танків і стіко ж літаків. Українці передали то в штаб, бо ше був тиждень до п'єтнаїцього липце. Але їм ніхто не повірив і так всьо лишили, як було, а за який тиждень так сі точно стало, як казали бандери.

Перше, ше десь п'єтого липце, почали тих українських хлопців в німецьких формах багацько до нас привозити. Повідали баби, жи в Ожидові, на станції, стояв ксьондз греко-католицький, і як приїздив поїзд і сходіли хлопці, то був молебінь, а потим вони їхали возами далі, під Броди. Їхали возами, їхали танками. Не тіко по дорозі, а і на поле. Хлопці сільські, їм серце сі краяло, на стиглу пшеницю танками їхати. Але приказ є приказ. Мусіли слухати. Поле і так пришлося би знищити, бо тре було рити окопи, жеби сі сховати від рускіх. Шкода пшениці, але хлопців більше шкода.

А потим була середа, Петра і Павла. У нас кажут: не все в середу Петра. Але того року було якраз в середу. А то в нас в селі празник церковний і дуже велике свето. То жінки сі договорили, наварили пирогів, вбрали вишиванки і пішли занести хлопцем в окопи. При-

ходет і кажут до командира: «Дозвольте, пане старшино, віднести для наших хлопців в бункерах пироги́в зо сметаною. Нині празник Петра й Павла, у нашому селі свето». Старшина сі їх питає, чи вони сі не боют, бо рускі можут стрілети. Але жінки відказуют: «Ми приготовані, щоб витримати наступ рускіх разом із хлопцями». Ну і пустив їх старшина. Їли хлопці ті пироги і тіко сі дивили, як літают над полем німецькі снаряди. Їх куферками називали.

Як їхали без наше село, то везли гармату. І шось шофер сі задивив і засильно притиснув на гальма, та гармата сі посунула назад і якийсь шнурок їм сі ввірвав. Паніка, всі спішут. Прибігає до сусідньої хати якийсь хорунжий з револьвером і кричит до хлопа, жеби дав му шнурівки. А хлоп му відказує: «Не маю». Хорунжий сі нервує і каже му теж по-польськи, жи як то така велика хата і нема шнурівки. А хлоп сі впирає, жи нема. Хорунжий побіг до іншої хати. Там те саме. А рускі стріляют, тре їхати. І гармату лишати шкода. А тоди той хорунжий хапає свою пістолю і кричит до того другого хлопа вже по-українськи, жеби дав тої шнурівки. А хлоп далі жи не дась. Тоди хорунжий поставив йому револьвера до грудей і каже, жи зараз застреле, і зачинає рахувати. Жінка хлопа видит, жи то не жарти, і сі кидає хорунжому під ноги, і кричит «Гвалт!», жеби не стрілев, жи вона даст їм шнурівки. Взе́ли хлопці ту шнурівку і поїхали. А рускі точно би за́били.

А які то страшні ті катюші рускіх, най Бог бороне. Якось-то вихожу вечір зі стодоли і вижу, як на небі страшний вогонь горит. Ну чи сто як в пеклі! І так, ніби дідько регоче, гейби всі мари зійшлисі і відправляють похорон над селом.

А єден хлопец, то сам-їден проти танка вибіг. Бігме, сама виділа. Вони сиділи в лісі і стріляли в рускіх. Але бачут, жи танк їде і тре шось робити. А вони мали зо собов такі «п'ястуки», то сі називало. Мені брат повідов, жи то така модерна була зброя проти танків, але не всі вміли сі тим пользувати. Ну і був якийсь молодий хлопец, жи вмів. І побіг з тим проти танка. Гет посеред городу на вигоні, попід лісом. Біжит і сі не боїт, а той танк просто на него суне. Ну підбіг і кинув той свій п'ястук, а танкові хоч би шо — їде далі. І тут сі оказало, жи

він зарано кинув. Жи то ше було п'ядесет метрів до танку, а тре кидати за трийцять. І добре, жи він ше таке їдне мав зо собою, підбігеть близько і кинув. Танк сі загорів, а хлопец живий сі лишив. Але то було страшне.

Між Княжим і Ясенівцями є долина, як сі виїжджеє з нашого села на горбок, то її там добре видко. То була тоди правдива долина смерти. Стріляли, падали, кричели люди, іржали коні, землі гет не було видко, сама кров і мнесо під ногами, розламані підводи, каміння, шо хочеш. Вилітали вгору стовпи землі і болота. Кавалки рук, ніг, живе мнесо літало в повітрію. Крику вже гет не було чути, бо ми сі поховали, але було чути якийсь приглушений шум і клекіт, а під горою гуркотіли танки. Хто сі з того пекла вирвав, то був Божий улюбленец. Мало хто зміг сі врятувати.

Ми сиділи в льоху і тіко до вітру мусіли вийти до стайні. Як хтось тікав з тої долини, то могли добігти і до нашого села, хоч то і далеко пішки. Раз виходжу і сі дивлю, а біжит хлопчисько з камерою, такою, жи на пльонку кіно знімати. То були воєнні звітодавці, фільмували все, що навколо діялося, жеби пізніше сі лишило кіно про той страшний образ людського терпіння і смерти. Не знаю, чи хто-небудь видів той фільм пізніше, бо не знаю, чи лишився живий той звітодавець, але я дотепер памнетаю, як він біг і до себе притискав свою камеру.

А ше раз виділа, як ішло кілька наших хлопців у німецьких формах, а з ними їдён у формі рускіх. Степан мені повідав, жи так багато хто від рускіх тікав. Хлопці з німецької дивізії брали наших українських хлопців з рускої армії в плен, а потім, як вже стало ясно, жи ніхто там не виживе в тій бойні і жи тре тікати до своїх, і від німців, і від рускіх, то йшли разом до лісу, до бандерів. А потім як повідали ті бідні хлопці, шо з Червоної армії прийшли, як вони служили, то страшне. Не дали їм ніц — ні сі задегнути, ні зброї, ні їсти. А так — хто на босо, хто в якихось подертих лахах — рушницю на плечі, сухарів до кишені і йди воюй. Хай Бог бороне від такого войска. А як бандери їх питали — чога не тікали, чога не йшли до своїх, а сі лишали з тими рускіми. А вони казали, жи сі бояли, бо дуже рускі стрі-

лели тих, хто дезертирував, якщо кого зловили. То в німців таки нашим хлопцем ліпше було.

Повідав ксьондз з Малого Села, жи якось-то, шістнайцітого липце, їхав на своїм мотоциклі і сі диве, а над лісовою дорогою сі з'явили з вилученими моторами руські літаки, стрілеют і летет просто на него. Він кинув з розгону мотоцикль на дорогу і скоренько сі сховав за дерево біля дороги. Кілька куль вдарило в дерево, але ксьондза не зачіпило. Ше троха проїхав, але далі вже було гірше, бо мусив пересидіти ціле пополудне в пшениці під Білим Каменем, так фест з літаків бомбили. Ксьондз їхав до Малого Села, бо там привезли завинутих у брезентовім полотні забитих підстаршин, бувших богословів і він хтів поховати їх на місцевому цвинтарі. Аж плакав за ними — каже, такі були мудрі діти, хтіли за Україну воювати. І всіх пострілели. Зайшов ксьондз до столяра, види, жи той вдома, і хтів замовити штири домовини. Столяр-поляк каже, жи не має матеріялу і жи то неділя і він не буде ніц робив. Тоди ксьондз витяг з кобура пістолю, а столяр як завидів, то відразу набрав охоти до роботи і си матеріял здибав і гет.

Десь коло дваїцетого липці вже всім було ясно, жи треба відступати. І хто як міг сі проривав з того кільце під Бродами. Повідав мєні Степан, жи німці сильно сі сварили з нашими хлопцєми з дивізії і казали, жи то наші винні, жи так багато загинуло під час відступу, бо українці позапруджували своїми возами всі дороги і не дали проїхати ні собі, ні німцем. І то була правда, жи вози позапруджували. Як всьо почало тікати, то вози сі збили на дорогах, живі, мертві, всьо сі помішало і не було гет як проїхати. Але наші хлопці не були винні. Самі німці були винуваті. Бо як бандери їм казали, жи наступу на Броди не буде, то вони не повірили і так лишили українців з гарматами, кіньми, возами в тій другій лінії. А потім самі вже не знали, шо мают робити. Повідали хлопці, жи кілька днів не було зо штабу ані єдного телефону. Вони там сиділи і не знали, який приказ. А тоді всім казали відступати і везти за собою все добро на возах і тих возів пильнувати. Бо німці своїх шо могли, повивозили, а українці мусили самі. І казали їм тих возів не лишати, бо шкода добра. Потім

то вже хлопці не слухали, покидали вози і все, що мали, і тікали де могли. Але перше то пробували їхати і єдно другому мішали. Ну, і зробивсі корок.

Повідав мені Степан, жи прийшло до них до лісу якось-то троє наших хлопців у німецьких формах. Повідали, жи хтось їм казав, жи дорога на Княже є майже вільна і там можна вночі сі пробити. І вони пішли на Княже. А по дорозі стріли сотню ше добре озброєних українців з дивізії, які стояли на хуторі і повідали, жи чекают ночі, бо до рогу обстрілюют, і вдень живим сі не вирвеш, якби сі зрушив з місце. А тоди вони разом з тою сотнею рушили на Княже, а з ними ше якісь німці. І стрілили ґвалт, а потім зайшли в село і сі порозбігали по торфовищах і пасовисках, бо там біля Княжого фест болото. Повідали, жи живих людей в селі не було, всі сі перед тим поховали. А вояків потім ранених і мертвих то зо триста душ найшли.

Така то була воїна. Не успіли зібрати тих наших хлопців, ше ніц не навчили, а вже кинули тих бідних дітей, неопитних, під руські танки. Де ж то таке виділи, шоб за кілька днів знищити цілу дивізію. Було єди найці тисіч душ, а сі лишило, може, штири тисєчі, а може, і менше.

Ну а мій Степан, то пройшов то всьо і живий сі лишив. Вже война сі скінчила, а він далі в лісі був, з бандерами. Бо де мав сі діти. Але батьки його вже були старі і мати все плакала страшне, боялася, жи рускі їх в Сибір вивезут. Він приходив з лісу до них часто. Ну і колись-то прийшов, а вона хора зовсім, і плаче, просит. Ну, і він не витримав, і сі лишив до рана, а потім не хтів вже сі вертати до лісу. Ну, і прийшли бандери, і забили його в його хаті, за то жи сі відрік. А батьків і так потім вивезли на Сибір, і там, в Сибіру, вони повмирали, назад сі не вернули.

Грати на арфі Штефан навчився не так давно. Його перше помешкання тут, у Німеччині, було навпроти музичної школи. Одного разу він повертався додому й побачив оголошення про набір у студію гри на арфі для дорослих. В одному з вікон поверхом вище від входу ще світилося. Піднявся.

— Я хотів би вчитися грати на арфі, — сказав він у розмиту сіро-блакить очей стомленої жіночки, що сиділа за столом у кімнаті, куди він постукав.

Жіночка писала щось у нотному зошиті й відреагувала на появу Штефана цілком спокійно, ніби спеціально на це й чекала тут.

— Гарзд, — відповіла вона. — Вашою вчителькою буду я. Мене звати Регіна. Приходьте завтра.

Крім нього, до студії ходили ще дві енергійні пенсіонерки. Щоправда, вони не витримали довго й уже через три місяці закинули навчання. А Штефан залишився. І студію якимось дивом не закрили. Учителька гри на арфі допрацьовувала останні місяці до пенсії. Мабуть, просто не хотіли її звільняти. На передостанньому занятті вона запропонувала йому одружитися, щоб Штефан зміг отримати дозвіл на проживання.

Відразу після того, як він отримав німецьке громадянство, у дружини знайшли рак. У неоперабельній стадії.

А як мій Йосип, Стефця тато, си до мене сватав, то я вже не була така молода дівка. Мала десь так двацїт сім літ. То було вже по другій вóйні. Йосип на вóйну то не мав іти. Він був малий ше, мав тіко штирнайцїт літ. Але був високий і сам приписав собі два роки. Молоде, дурне. Їх було в сімї семеро дітей, і мати їм вмерла. То малих порозбирали по родині. А Йосип жив у брата. Видно, тежко йому було в приймах, то пішов си дописав літа. Ну і забрали його до Німеччини. Гнали їх пішки аж до самої Польщі, а там — до концтабору. Тіко йому повéзло. Чи то хтось знакомий там був, чи просто сі подивили, шо він ше малий зовсім. І сховали його в мішок з брудними лахами, коли всіх помили і погнали палити. Його вивезли і викинули разом з тими лахами десь в полі. Він йшов си дорогою і стрів якогось бавура. Австріяка. Той сі діви, хлоп молодий, до роботи здоровий. Забрав його до себе. І добре було йому в того бавура, робив біля корів, мав шо їсти.

Але якось-то раз сі провинив, замамчив корові цицьку. Вони там мали багацько худоби, тре було шодне доїти по кілька раз. А він був ше молодий, неопитний, де він там бачив ту корову. Як корова старша, то їй ніц не буде, якщо пізно подоїти. А та корова була молода, цицьку мала ше малу, тре було її сильніше тегнути, пильнувати, шоб молоко сі не застояло, ну то й сі не додивив. Тоди бавур його страшно побив, аж вибив му зуба. Йосип пожалівся, і віддали його до іншого бавура, а тому забрали всіх помічників, і більше він помічників не мав. То була фест кара, бо було багато поле, худоби і тре було здавати все норму молока і всього.

Ну а потім, в іншої господині, Йосипови вже було добре. Їсти давали навіть шість раз на день, а молока кілька хочеш.

— Уявляєш, що трапилося з однією жіночкою з Тернополя? — схвильовано викрикнула з порогу Соломія, увалюючись до кімнати просто в чоботах. Віднедавна вона щонеділі ходила на служби до греко-католицької церкви, де збиралися майже всі українські заробітчани міста. Звідти вона зазвичай поверталася саме з такою фразою, яка заміняла привітання, а потім перетворювалася на довгу й заплутану історію чергової несправедливості.

Христина лише здивовано підняла брови, виразним поглядом прибиральниці дивлячись на не дуже чисті чоботи.

— Вибач, — правильно зрозуміла її погляд Соломія. — Уже знімаю. — Так от, жіночку звати, здається, Оксана. Вона приходила нині на службу вся заплакана. У неї відібрали дитину. Її власну дитину, уявляєш?

— Тобто? — не зрозуміла Христина.

— Вона приїхала сюди три роки тому. Одружилася з якимось німцем за інтернет-оголошенням. Уявляєш? Бувають же такі дурепи.

— Бувають. Чула, — зіронізувала Христина.

— Сама вона медсестра, — продовжувала, не звертаючи уваги на Христинині слова, Соломія. — Працювала в Тернополі. Здається, у якійсь приватній клініці. Мала чоловіка. Але не мала дітей. Ну, і десь після тридцяти почала переживати. З чоловіком розлучилася й знайшла собі цього Ганса. Він запропонував їй одружитися, вона погодилася, приїхала сюди й майже відразу завагітніла. А він сам безробітний. Навіть не знаю, хто за фахом. Може, просто з тих, що все життя на соціалі. Ну, завагітніла, народила, усе ніби чудово. Але тут почала до них приходити його мама.

— О Господи! Просто якась архетипово українська історія.

— Ну, мами, вони всюди однакові. Спершу заходила кілька разів на тиждень, далі почала щодня, а потім уже залишалася на ніч. Через кілька місяців після народження малого вже тільки ходила додому переодягатися. А далі почалися розмови, що вона взагалі переїде до них жити, щоб «допомогти» невістці. Насправді ти ж уявляєш собі таку допомогу. З ранку до вечора ходила за нею й усе до чогось чіплялася. Та, бідна, ще й мову ніяк не могла вивчити, не розуміла толком, що вони від неї хочуть. Ну, але уявляєш собі атмосферку — усі троє живуть в одній кімнатці на якесь копійки й жеруться безперестанку. Точніше, жеруть її, а між собою явно про щось домовилися. Не уявляю, як вона все це витримала.

Що б вона не зробила — усе було не так. Їхали колись машиною, дитина в кріслі пристібнута, чоловік зі свекрухою спереду, вона — ззаду. Дитина розплакалася, вона взяла на руки, щоб заспокоїти, то вони її мало не зжерли. Виглядає, є такий закон, що не можна, аби дитина була непристібнута в машині. І хай собі хоч захлинеться плачем, щоб була пристібнута. Ну й так далі. Коли дитина спить — зле, бо неактивна, коли не спить — теж недобре,

бо неспокійна. Якась плямка на шкірі — мати винна, порушила дієту. Убрала тепліше — звинувачують, що кутає, убрала легше — що не дбає про здоров'я і хоче простудити.

Вона думала, що вони просто так дбають про дитину, бо пізня, бо довгоочікувана, ну й терпіла все це. А виявилося — усе було зовсім не так.

Одного дня вона залишилася вдома сама, сиділа, бавилася з малим. І тут чує — дзвінок у двері. Вона відчинила, а то якась тітка з югендамту¹. Виявляється, до них прийшла скарга, що вона нібито неналежно опікується своєю дитиною. Стали все в хаті перевіряти. Знайшли незаклеєні розетки, склали акт. Тобто це тепер вона знає, що то були розетки. А тоді вони їй так голову заморочили своїм бюрократичним сленгом, що вона взагалі нічого не зрозуміла. Примусили підписати якийсь папірець і пішли. Вона була рада, що відчепилися.

Через кілька тижнів знову все те саме — нікого вдома, лише вона сама з малим. Знову тітка з югендамту. Та сама. Каже — чому дитина не в садку? Оксана ця їй каже — бо немає місць. А крім того, ми самі за дитиною доглядаємо. Ми обоє безробітні, у нас є час. Ага, безробітні — записує тітка.

— А чому дитина бавиться на підлозі? Це ж негігієнічно.

— У нас чиста підлога, — каже їй Оксана.

— Не буває чистої підлоги, — тітка їй на це.

Ну й знову змусили щось підписати. А втретє прийшли вже з актом переведення дитини до дитячого притулку. Виявляється, скаргу на неї написав сам цей її Ганс зі своєю мамою. І намагалися позбавити її таким чином батьківських прав.

— Навіщо їм це? — здивувалася Христина.

¹ Югендамт (нім. *Jugendamt*) — служба захисту дітей.

— Виявляється, існує спеціальна соціальна допомога — з опікунства. Якщо стати єдиним офіційним опікуном дитини, навіть чужої, можна за це отримувати непогані гроші. Ганс вирішив таким чином підробити до соціалу.

— А що з Оксаною?

— Ну що? Розлучиться, звичайно. Потім її витурують назад, в Україну, а дитина залишиться йому. Така от історія.

— Жах. І що тепер?

— Ну, вона бореться. Знайшла адвокатів, пише в інстанції. Невідомо, чим закінчиться. Ось так.

А тоди старий мій, Йосип, си вернув з війни і тре було його вжени-ти. Не знаю, чого він сі вернув, тоди мало хто сі вертав, лишалися да-лі робити на німців, бо фест сі бояли совітів. А тим більше такі, як Йо-сип, молоді, без сім'ї. Ну, але він си вернув і мусив вступати в партію.

Родина не хтіла його вже приймати. Хтіли вжени-ти. Тоди в селі був такий спеціальний хлоп, шо шукав наречених. Йосип походив по селі. А в селі повно дівок. По війні. Кожда замуж хоче. Тіко на ху-торі були ліпші господарі, мали більше землі, і дівки були ліпші.

А я за хлоп'яма не бігала. Якби бігала, то, може би, борше заміж вийшла. А так — то не. Перед тим до мене двох хлопів приводили. Я сі подивила. А то знаєте, як по війні — той без ноги, той без ру-ки. Та й не хтіла їх.

А Йосип прийшов і почав приходити без зиму. Ну, а на весну зла-пав мене в садку і каже гвалт женитисі. Ну і так.

Як ми з моїм Йосипом сі побрали, то жили перше на хуторі, на Казь-мирівці. Але прийшли совіти, то вигнали нас звідтам, бо там легше приходили бандери до хати. Та ясно, шо приходили. А шо їм скажеш?

Ми сі бояли фест. І бандерів сі бояли, і руских. Раз ті прийдуд се-ред ночі і кажут, щоб за дві години було їсти на дваці хлопів. А світ-ла тоді не було. Піч на дрова. Тре було наперед здоймити муки зо стриху, намісти тіста і зварити їм їсти.

А потім рано встали, а на дворі ніч нема — ні коней, ні воза, ні пацети.

А ще іншим разом сусіди вчепили нам на ворота синьо-жовті фани. Я прихóжу з поле, і гвалт кричу до Йосипа, щоб здоймив. Тіко познімали, як приїжджеют рускі. Якби побачили, то всіх на Сибір би завезли.

А то було лишилися ми з мамою вдвох і малий Стефцьо в колицці, ше цицку ссав тоди. Нікого більше нема. Чую, хтось до стодоли прокрався. Мама плачут, кажут, не йди, бо те застрелют. Але я сі підперézала і пішла. Дивлюси. Стоїт, дівиси на паце.

— Шо, — кажу, — ще мале? Ше троха мале, не? Тре зачекати, най підросте троха. Будете шо забирали? В хаті хвора мама і мала дитина. І я. Шо вам віддати?

Він на мене си тіко подивив і пішов.

А якось-то пішла я до лісу, їм їсти понéсла. Йду і так, ніби гриби шукаю. Дійшла до того місце, де тре було кошик лишити, а тут як встрілить десь. Я — назад. А то хлопець з лісу так мене попередив, шо совети в засідці. Якби не попередив, то мене би забрали. А так вони між собою сі стрілили. Не знаю, чи той хлопець живий сі остав, шо мене попередив, чи ні, бо кількоро тоді їх забили совети.

І война в лісі довго сі не скінчила. Ше в п'єтдесетих стрілили. Рускі фест шукали хлопців по лісах. А ті вже шо мали робити — як просиділи там тільки літ, то вже сі не мали де діти, мусіли до кінце битисі. Вже, певно, і самі не вірили, шо з того шо коли буде. Бідували, не мали шо їсти, люди на них вже були злі, вже їм сі не хтіло ніц. Бо рускі прийдут — б'ют, і бандери прийдут — б'ют. Зле було, недобре. Нас теж вигнали з хати. Казали нам в сільраді, жи як не виїдемо з хутора, то будут нас мати за бандерів. Жи ми найбільше партизанам помагаєм, і тре сі забирати до села. А де ми сі заберем? За шо нову хату будувати? Ну і так дочекалісі, аж поки спалили нам хату і землю всю забрали до колхозу. І дали нам туткайво кавальчик землі. Перше хтіли дати нам хату, з якої повивозили всіх до Сибіру. Януськи дохторової хату. Але я свому Йосипови сказала, жи ні, жи я не піду жити на чуже добро.

Бо на чужому горі ніц доброго сі не дочекаєш. І правда. До тої хати пішла жити Вірка Семенів. Мала чоловіка файного, жи не пив. Таких мало в селі було. Двох дівок. І шо? Перше брат їй на мотоциклі сі розбив. А вони сироти були з братом. Він її вигодував. Був старший, но на пару літ, але такий, жи нікому малу сестру не віддав і сам в прийми не пішов, а жили вони собі вдвох і давали раду на городі і з худобою. Родина шо могла — помогла, і так було. І вони страшне одне за одним пропадали. Вона за тим братом так плакала, так плакала. Похорон на все село був.

А не минуло і року, як чоловік їй захорів. Мав рака в грудех. Помер за півроку. Діти теж похворіли. Одна мала на одне око сліпа, а друга криває. Так і не повиходили заміж. Лишилися з мамою. Жиют і все си тіко сварут. Шо йду колись попри ту хату — чую, як сі сварут. А колись-то Вірка сама мені повідала, жи вже не хоче на білому світі жити, так то тяжело. Дівки без роботи, всьо на її пенсію жиє. А ше п'ют. Я си гадала, жи то тіко хлопи п'ють, а ті Вірчині — то разом з хлопамі. Підут до шинку, сидєт там, курут, встид перед людьми. Ну? Але то так є. На чужому горі не будеш мати щєстя.

І добре, жи ми з Йосипом не поїхали до тої хати. Збудували си самі. Тяжко мурували, бо не мали грошей. Всьо мусіли самі зробити. Зо п'єть літ будували. Але теперка стоїт. І є. І всьо добре. І в хаті є, і коло хати. Ну, не знаю, як теперка, може, вже сі розвалило за той час, як мене там нема. А може, внуки добре хазєйнуют. Шо я знаю?

Ну, але совіти нас пильнували. Не давали Йосипови спокою, доки всіх з лісу не повиганєли. І хлопці не давали жити. Як ми з хутора пішли, то вони сильно були злі. Їдного разу навіт моему Йосипови підпалили трактор, як він ходив жати до сусіднього села. Добре, шо в тракторі була дірка на доли, то він виліз і попід колеса втік. А трактор згорів. Так багато хлопів погоріло, бо бандери не давали працювати на совітів. Ну, а Йосип як з вїйни сі вернув, то мусив сі покаяти, жи робив у німців. Він всі документа попалив, доказати йому нічо не могли, але покаятисі мусив. І в партію мусив вступити. Інакше не брали до училища. Я йому казала, щоб не йшов до того

училища, а робив у колгосі. Але Йосип все хотів бути начальником. Ну і пішов там робити. Я ніч не кажу, йому там добре було. Вчив молодих трактористів. Зароблев, їздив до Львова на совіщання. Навіть по телевізору показували. Ну, але хлопці з лісу того не любили.

— Ти справді хочеш зі мною одружитися? — запитала Соломія, коли Штефан відкоркував другу пляшку вина.

Колись він більше любив напівсолодке шампанське. Але тут, у Німеччині, шампанське було сухим і коштувало набагато дорожче, ніж вино. Спершу він намагався звикнути до нього, але потім ощадливість перемогла й поступово він звик до вина. Ощадливість була головною рисою Штефана, і вона завжди перемагала в ньому, навіть у ситуаціях менш принципових, ніж ця.

— Спробуєш ще цього вина. Я люблю божоле. Правда, краще його пити з бочки у Франції, коли в них якраз сезон молодого вина. Тоді це просто божественний напій, — не відреагував на її репліку Штефан.

— Не міняй тему, будь-ласка, — наполягала Соломія. — Я дуже ціную твої старання імітувати закоханість, флірт і всі нюанси старосвітського ритуалу залицяння. Але скажи мені відверто — навіщо тобі це? Ти ж уже не в тому віці, коли одружуються ось так, спонтанно? Тим більше, що в тебе і так двоє дітей, мати, дві колишні дружини — і всім доводиться допомагати.

— Люблю я арфісток, — намагався відбутися жартом Штефан. — А що ти, не хочеш за мене заміж? Якщо переживаєш за потенцію, то я ще хлопець хоч куди. Молодші сховаються. Перевіримо?

Він завжди реагував розгублено, коли жінки захоплювали ініціативу й починали з ним серйозні розмови. Значно комфортніше він почувався би, якби Соломія вдавала молоденьку дурепу й слухняно реготала би з його жартів або

мовчки цмулила вино, щоб якомога швидше дійти до кондиції, коли розмовляти вже зовсім не обо'язково.

Соломія вже не вперше починала цю розмову, та її трохи драгували намагання Штефана перевести все на жарт. Драгувала, а точніше, збивала з пантелику й уся ситуація, коли вони обговорюють майбутнє одруження, як купівлю нової пральної машинки, — виключно з практичної точки зору. Хоча вона не могла не визнати, що так це виглядало значно чесніше та природніше, ніж якби вони імітували одне перед одним до безтями закоханих і романтичних, аби не порушувати усталеного ритуалу. І в цьому було щось привабливе — затишне, домашнє, надійне. Соломії іноді здавалося, що Штефан збирається її в дочерити, а не одружитися з нею. І коли вони ввечері лягали в ліжко й починали кохатися, їй від цього ставало якось незручно, ніби вони роблять щось неприродне чи незголене.

— Знаєш, моя остання дружина теж запропонувала мені шлюб, щоб я міг отримати громадянство, — раптом сказав Штефан не схожим на попередній, серйозним і тверезим голосом. — Вона тоді ще не знала, що хвора й що жити їй залишилося недовго. Але пожаліла мене й не приховувала цього. А потім нам навіть непогано жилося разом. Значно веселіше, ніж самому. І спільну мову ми знаходили нормально.

— Вечорами грали на арфах дуєтом? — зіронізувала Соломія.

— Даремно ти так. Я просто знаю, як тобі, сам через це все проходив. А ти ще молода. Можеш влаштуватися й на кращу роботу. Забереш свого пацана. Буде в нього батько нарешті. Та і я тебе не зраджуватиму.

— Ти — мене? Здається, логічніше було б мені щось таке обіцяти.

- Але ж ти не обіцяєш.
- Ти не питав наразі.
- Нема що таке дурне питати. Ти собі подумай. Я запропонував. Для нас обох це непоганий вихід. А там побачимо — може, нам і сподобається.

Того вечора Соломія не залишилася в Штефана, а поїхала додому. Христина ще не спала, коли вона повернулася. Вони випили разом ще пляшку вина, а потім Соломія відчула все нараз: гаряче й уміле Христинине тіло поряд із собою, і вертольоти десь високо під стелею, там, куди зазирнути їй удавалося лише після того, як вона міцно заплющувала очі. Христина була особливо ніжною й обережною. Соломії паморочилося в голові не лише від вина, а й від цієї несподіваної ніжності, від її недозволеності, від того, що вони постійно приховували одна від одної та кожна сама від себе. Відколи вони мешкали разом, намагалися тримати дистанцію, і лише вкрай рідко траплялися такі ночі, як ця.

— Ти вийдеш за нього заміж? — запитала Христина, коли все закінчилося.

— Не знаю, мабуть, так. Це ж було б розумно.

— Точно, — погодилася Христина й порушила ще одне табу — закурила в ліжку.

Нігде мені не було так добре робити, як в колхозі при биках. Колхоз тоди великий був. А в нас тільки-во землі. Позабірали всьо ше як тільки прийшли совіти після війни. Ну і шо — діти малі ше, господарка, а копійки тре. І я пішла в колхоз. Мала сто биків. Рано піду, гній приберу, а потім Йосип мені pomoже, бо самій то тяжело було. А перше — то сі навет фест бояла тих биків. Раз іден мене так хвицьнув, жи аж си перевернула. А другий раз — то сі висрав просто мені під ноги, вся була в тому. Так сі бояла, як колись-то корови сі перелякала, як ше була фест мала. Перше — то сі не бояла корови, ходила пасти і доїла,

мене мама всього навчила. Але їдного разу корова мені вродила на пасовиську. Я шо — мале дівчинисько ше була. Років п'ять, може. Де я шо знала? І то теле сі задушило в пуповині. Я доси бачу то перед собов. Як та корова сі мучила, як їй кров лила, а потим як то теле на мене сі дивило і не могло дихати. А ше потім мама на мене насварила, шо тре було перерізати ту пуповину, і теле було би жіло. А де я знала. Ше була мала, де я там шо виділа?

Ну, і після того, то я сі стала бояти тих корів. Десь без рік не могла ні пасти сама, ні видоїти. Аж потім мені перейшло.

Ну і з биками теж так. Наперід сі бояла, а потім привикла. Людина до всього привикає. Дам їм їсти, і додому — їсти рихтувати, в городі всьо робити. Тоді так не було, як теперка, жи всьо готове в магазині можна було вкупити. Тре було всьо самій зробити, руками. Зерно з поле зібрати, завезти на млин, борошно змолоти, просіяти, замісити тісто, спекти хліб, зробити макарон до росолу. І то шодне, холодильників не було. А троє дітей. Всьо хоче їсти.

Ну, а старий мій шо — прийшов з колгозу — і ліг, ніц не хтів робити. Ну, хіба ше свинем дасть, курам, гноївку прибере, шось там підрихтує, а так ніц робити не хтів. Ляже плецком — і він вже си наробив. Тіко горівку гнав. Горівку гнати він любив і добру самогонку гнав. Була чиста як слеза. Всьо село просило, шоб їм вигнав. Але знаєте, як то пияк, шо не вжене, всьо сам вип'є. І так. Шо продам сіянки і вкуплю мішок цукру — вже нема. І не дай бог горівки вкупити — поки всьо не вип'є, то сі не вступит.

Ну а потим, як то вже після совітів, за незалежности, німці давали гроші тим, хто працював у них. То сусідови дали. Він з Йосипом в того самого бавура служив. А Йосипови — не. Ну бо він сам документа попалив, то де ж вони вóзьмуться в архівах. Але Йосип сі впер, шо як сусідови дали, то і йому мусет дати. І зачов писати до того бавура. Бо сусід теж написов, бавур прислав му листа, і той лист був як документ. А коли Йосип писов, то бавур вже помер. Тіко його син

сі залишів. А син вредний був, злий. Не хтів Йосипови помогти. Відписав, шо його не знає. А Йосип його кілько на руках носив, вибавив змалечку. І любив того малого, а малий так йому відплатив. Чорною невдячністю. Такі-то люди на світі бувають.

Йосип мій був страшне пияк. На то весілле вкупила я ящик горівки, сховала на стриху. То Йосип горівку повипивав і налив там води. Добре, шо я кинулася ше до весілле, а то би всьо село сі сміяло.

А як ввели сухий закон, то страшне було: шо мій Йосип тіко не пив — і одеколон, і бензин. Понапиває си і лежить, смердит. А я маю біду в хаті.

А то вже як був старий і хорий, то все поїде ровером до шинку. І нема, й нема. Я вже переживаю. То все якийсь сусіда прийде і повідає, шо лежить там ваш Йосип, тре забрати. Ну і ми з бабами з шинку його на той ровер кладемо і веземо до хати. А взимі — то на санки і додому. Шо вже ми з ним си набідували. Все десь піде і не знаєш по три дні, де він сі подів. А він поїхав си до Львова, до Стефця додому, ліг їм на канапі і лежить. Вони єго відмиют, нагодуют, а він знов піде си нап'є і ше дітем біду зробит. І як тіко дорогу все находив до них — не знаю. Навіт як вони переїхали, то ніхто йому адрес не сказов. А Йосип всьо знав. Приїхав — і на канапу.

І все любив на курорти їздити. Тіко рік-два мине, а він собі путьовку — і на курорт. І сидит там три-штири тижні. Всі гроші з хати вивезе. А шо там лічити, як то пияк. Вертає сі і до мене — дай гроші, а я де вóзьму?

А він мені каже — як хочеш, то їдь си теж на курорт. А як я поїду? На кого я то всьо лишу — дітей, господарку? Йосип то всьо проп'є.

А як молодшу заміж віддали, то він мені каже: всьо, аліменти ся скінчили. І відтоді ні копійки в хату не дав. Тіко їсти йому навару, поперу, прибере. А де то всьо взети? Ой, я ті кажу, шо я сі тіко не на-терпіла, нема біди, як з пияком.

Як був вже старий, то боліло йому в сечовому міхурі, камінне чи шо. Фест сі з тим мучив. А тоди сказав йому сусід, жи можут єму зробити таку операцію, жи виріжут те каміння, вставлет якусь трубку

і буде як новий. Ну і Йосип сі впер, жи хоче ту операцію. Я йому повідаю, Стефцьо каже — де то старому. Вісімдесят літ уже. Яка операція? Нашо? А він сі впер — сусід мав, і я хочу. Поїхав сам до дохтора. Десь до Львова, до великого начальника. Каже — кладіт мене на операцію. Дохтор ледь розшукав Стефця, ледво сі до него дозволив. І каже — я можу єго розрізати, мені шо, але як то все буде заживало, хлопові вісімдесят літ. І хто буде за ним доглядав? Стефцьо йому каже — ніц не руште, бо то нема кому операцію робити, то старий пияк, він вже здоровшим не буде. А жиют двоє старих в хаті, в селі, далеко, хто буде за ним ходив. Але Йосип сі впер і ані руш. Зайнев якась ліжка і сі не вступе. Хтіли його вигнати з тої лікарні і не змогли. Кричит гвалт, жи він воював, а єму тут операцію не хочут зробити. Ну і той дохтор сі здав, розрізав діда. Навіт гроші за то не хтів брати. І шо думаєте? Зажило як на собаці. Йосип вже, правда, потім так і ходив до кінце з катетером. Але ше зо п'єть літ після операції був довольний, жи і він теперка має, як сусід.

Ну, а як мій Йосип вмер, то я йому зробила похорон як має бути. Довго не хтів вмерти. Лежов мені зо три тижні в хаті, я не знала, чи живий, чи не. Аж сі бояла, жи з покійником сплю. Все підійду, послухаю — не чути, чи дихає, чи ні. Аж як сі обробив, то було видко, жи ше жиє. Я вже не мала сили за ним то всьо прибирати. Теж вже маю троха літ. Стефцьо троха приїздив, помагав мені, дівчата мої. Але вони шо — без день побули і поїхали. А я сі мордюю. Ні на город вийти, ні до пацети. Вжем навіть покликкала дохтора. Питаю — кілько ше той старий мій буде сі мучив. А дохтор му все шось вколе, і тому стає троха ліпше. Я кажу дохторові — може, му вже ніц не колоти, бо тільки сі мордує і я коло него. Але дохтор мене не слухав. Приходив шодне і ніц від мене не хотів брати грошей, навіть лікарства все сам принесе.

Ну, а потім дідо мій нарешті вмер. І тре було робити похорон, щоб не гірше як в людей. В мене давно все було готове, то я сі не гризла, за шо буду робити дідові похорон. Шо на горівку в мене не вкрав — все пішло єму на поминки. Не знаю, чи мені хто так зробит як тре, але

я дідови зробила. Най має. І труну фест купила, і костюм вбрала, і мешта нові, і сорочку, і капелюха, і священик до хати приходив, так сі підготував, аж руки му сі тресли. Бо я йому кажу: «Отче, зробіт так, жеби похорон був перша кляса, я вам заплачу, кільки тре». Ну і він сі постарав, цілу історію ему мала сусідка списала на картці, і він то читав, і поміж молитви, і навіть екогось вірша прочитав. І всі сусіди виділи, бо то було надворі. І навіть була добра погода, і дощ не падав. А потим везли діда на машині до цвинтара, певно, перший раз він там машиною їхав, бо то два кроки і все пішки сі ходит, але на похорон, то тре везти, а за ним всі сусіди йшли і вклякали при кожній хаті. А поминки заказали в барі. Ну і як прийшлосі платити, то бабі мені кажут — ми поминки туткай не робимо нікому. Але ваш Йосип — то був наш найліпший клієнт, то ми йому зробимо задурно, тіко верніт нам, шо ми сі на їжу стрáтили.

А я си гадаю — кільки він до того бару виніс, то хай Бог милує, яке ж то задурно. Ну, а баби в селі си сміют і повідают, шо тепер будут знали, як їхні пияки повмирают, то вони си теж замовляут поминки задурно.

Штефан належав до тих людей, які настільки добре дають собі раду зі всім, що цілковито не здатні витримувати самотність. Навіть у тих приємних межах, які прийнято називати «побути наодинці». Він умів і звик працювати руками. Переважну більшість свого свідомого життя Штефан провів у офісному кріслі, тому намагався при кожній нагоді й без неї надолужувати все, чого був позбавлений у робочий час. У кожному його помешканні, навіть у тимчасово винайнятих квартирах тут, у Німеччині, він насамперед облаштував майстерню. Це завжди була простора кімната, обов'язково з вікном, щоб було природне світло, хоча Штефан украй рідко мав змогу попрацювати там завидна, але його гріла сама думка, що це можливо. По стінах у досконало продуманому порядку розміщені інструменти — завжди найкращі, справні, потрібні. Що-

вечора він проводив ретельний огляд усіх механізмів у своїх володіннях: кранів, завіс, прокладок, лампочок, ви-микачів, розеток, кухонних та інших меблевих дверцят. І коли щось виходило з ладу, негайно брався за ремонт. Це був цілий ритуал. Насамперед Штефан перебирався в робочий одяг, штани з м'якої тканини, яка не заважала б вільно рухатися й мала колір, на якому не дуже видно плями, зручна простора футболка з обрізаними по лікоть або короткими рукавами, іноді він одягав кепку — звичка, яка залишилася ще з дитинства, — щоб улітку не напекло голову, коли цілий день бігаєш по сонцю. Переодягнувшись і ретельно затягнувши пасок штанів (пасок мав бути обов'язково — навіть тоді, коли він більше заважав на занадто круглому животі, ніж допомагав підтримати штани), Штефан ішов мити руки. Для цього він купував у спеціальній крамниці дезинфікуюче мило без запаху, яким нікому, крім себе, користуватися не дозволяв. Особливо тривкі плями він відтирав привезеним ще з України камінцем пемзи (придбав на якомусь морському курорті ще студентом). Після ретельного миття й старанного відтирання він, піднявши руки, як це роблять хірурги перед операцією, ішов до місця, де збирався працювати. Штефан ретельно мив руки навіть перед брудною роботою, оскільки вважав, що в кожній справі важливо мати вироблену раз і назавжди послідовність дій, це допомагає зосередитися й краще підготуватися до розв'язання проблем, які виникають несподівано.

— Ну, що в нас сьогодні? — посміхаючись, проговорював до мийки на кухні, куди повільно накрапала вода. — Звичайно, турецькі крани. Хто б сумнівався.

Потім замовкав і лише зосереджено промовляв час від часу:

— Викрутку! Гайку! Прокладку!

І тут украй потрібною була присутність когось ще — в ідеалі захопленої його майстерністю дружини, яка з готовністю подає чоловікові все необхідне. А потім із такою ж захопленою посмішкою садить його за стіл і годує різними смаколиками.

І справа була не в тому, що Штефан не вмів обійтися сам. Насправді доволі часто пояснення дружині того, який саме інструмент йому потрібен, займали значно більше часу, ніж зграбний рух, яким він навіть із заплющеними очима завжди міг знайти на своєму місці потрібну викрутку чи шуруп. Ішлося про відчуття власної потреби, про те, щоб хтось розділив із ним приємність процесу створення відчуття домашнього затишку, яке виникає під час таких спільних занять і якого неможливо досягти, якщо не дати собі по-справжньому зануритися в процес, перейнятися ним, вникнути. Штефан був глибоко переконаний, що ніякий зроблений найкращими фахівцями ремонт не дасть такого ефекту, як найменша дрібничка, відремонтована власними руками. Він ніколи не розумів людей, які захоплено розповідали про те, як віддали майстрам ключі й поїхали у відпустку, а повернувшись, побачили чистеньку та відремонтовану квартиру, яку до їхнього приїзду навіть встигли прибрати. Йому було шкода позбавляти себе всієї приємності процесу, залишаючи лише коротку радість першого погляду на результат. Адже вже поглянувши на зроблене кимось удруге, Штефан, як правило, утрачав усю приємність, бо відразу ж помічав купу недоліків, недоробок і відвертої халатності. А це його страшенно бісило.

Сам він був готовий точно так само асистувати дружині, яка б чаклувала на кухні. Раніше він не вмів куховарити й сприймав усе, що відбувається на його очах, як магічне перетворення, результат якого залежить не лише від майстерності виконавиці, а й від її доброго настрою. Йому

страшенно подобалося, коли дружина довіряла йому якісь суттєві подробиці, не описані у звичайних рецептах — скажімо, послідовність кидання овочів у борщ, необхідність заливати картоплю окропом, а не гарячою водою, уміння покращити аромат кави просмажуванням зерен. Йому подобалося пильно вдивлятися в пательню, чекаючи моменту, коли кільця цибулі в олії почнуть ледь помітно підрум'янюватися, щоб посипати їх цукром і довести до ідеальної кондиції, подобалося акуратно нарізати печериці, щоб присмажити їх із апетитною шкірочкою, подобалося терти мак у глиняній макітрі, сидячи на підлозі й зіпершись спиною на батарею, точнісінько так, як у дитинстві, коли мати готувала по суботах коржики з маком.

Усе це було в нього в першому шлюбі й у другому. Покійна Регіна не надто розуміла ці його бажання. Вона не любила куховарити й не звикла, що побутові ремонти залагоджуються без виклику фахівця. Тож цінувала зусилля чоловіка, але не приховувала, що він міг би витратити цей час і на щось більш вартісне або просто на відпочинок. Вона належала до покоління німецьких жінок, яке понад усе цінувало звільнення від побуту. Виконання примітивної рутинної роботи асоціювалося в неї лише з кухонним рабством домогосподарок минулого, а не з жодною приємністю, тож добровільно змушувати себе до цього тепер, коли можна без всього цього обійтися, вона не збиралася. Вільний час Регіна звикла проводити не вдома — вона займалася йогою, ходила в басейн, спілкувалася за кавою з численними подругами, читала, грала на арфі. Коли їй хотілося більш вишуканої їжі, ніж розігріті напівфабрикати, кликала Штефана в ресторан.

Асистувати йому й подавати інструменти вона відмовлялася, тож доводилося задовольнятися тим, щоб просто кликати її, коли роботу було зроблено. Вона щоразу ввічливо дивувалася його господарським талантам, хвалила

й поверталася до своїх занять. Але Штефан уперто не хотів погодитися з тим, що всі його старання нічого в неї не викликають, що весь його світ, який складався із дрібних приємностей, відчуттів, нюансів — запах столярного клею, який викликав у нього напади мрійливості, повільне загування бетонного розчину, розмазування валиком свіжої фарби по стіні, полірування спеціальною шкіряною ганчіркою лобового скла в машині чи вікон у квартирі, удосконалювання системи розвішування інструментів на стіні чи розкладання речей у шафі, сортування взуття на зиму чи на літо, огляд, миття, пастування — усе це було для неї лише нудними повинностями і не більше. Вона вперто відмовлялася бачити в цьому поетичність, настроєвість, відчувати миттєвості, які хочеться зупинити й прожити повільно, смакуючи кожну деталь. Йому легше було б пережити її роман із іншим, ніж цю зраду — глобальну, безповоротну, найгіршу. Тож він із притаманною йому життєрадісністю вигадував усе нові й нові способи завоювати її увагу, змусити зрозуміти його хоча б у чомусь. Йому здавалося, що, коли він вдосконалиться ще більше, вона просто змушена буде оцінити його по-справжньому. І він старався — столярував сам кухонні меблі, робив розписи на стінах, освоїв кулінарію.

І виявилось не лише очевидне, тобто те, що до цього він не менш здібний, ніж до будь-якої іншої фізичної праці. Виявилось, що приготування їжі — це ще більш неосяжний і сповнений приємності світ, ніж дрібне майстрування. Тут на Штефана чекало несподіване визволення — він перестав прагнути за будь-яку ціну визнання дружини та з головою поринув в освоєння нових рецептів. Нагородою йому слугував смак щойноприготованої страви, а також захоплення в будь-чиїх очах, не обов'язково в очах дружи-

ни. На початку куховарство давалося йому важко — бракувало тих напрацьованих роками навичок, які він мав в інших видах своїх численних умінь. Тож доводилося цілковито зосереджуватися на процесі, й тут уже було не до сибаритства із подаванням ножів та виделок. Саме це й урятувало їхній шлюб.

Уже незабаром після того, як Штефан уперше самостійно приготував соус до спагетті, він навчився ліпити вареники, варити борщ і налагодив дружні стосунки з усіма власниками довколишніх турецьких продуктових крамничок. Адже тільки там можна було дістати справді якісні натуральні продукти. На вихідних він бігав на базари, скуповуючи зеленину та свіжі овочі, вишукував складні рецепти й захоплено втілював їх у життя. Обладнав кухню за останнім словом техніки.

Покійна дружина продовжувала ввічливо, хоча й стримано хвалити його, але відчувалося, що надмірна господарська активність чоловіка трохи піддратовує її. Утім, тепер він уже не був настільки узалежненим від її визнання. Йому вдалося пережити це, як свого часу пережив дорослішання сина й те, що хлопець не мав жодного таланту до майстрування. Деякий час він намагався навчити його хоча б елементарного, проте швидко здався, оскільки, крім постійних сварок, ці спроби ні до чого більше не приводили. Довший час він не міг спокійно дивитися на інших татусів, коли бачив, як їхні сини крутяться під ногами в батька, коли той ремонтує машину. Але потім змирився і почав думати про те, як дати синові освіту, що уможливила б йому роботу за кордоном.

— З обома лівими руками тут він не виживе, — так пояснював своє рішення Штефан, на той момент ще не підозрюючи, що й сам він, з обома своїми досконало правими руками, теж змушений буде здатися й виїхати.

Він найняв синові репетиторів із англійської та математики, переконав вступити на автоматику і з другого курсу відправив на літо збирати полуниці до Польщі. Наступного літа малий уже сам залагодив собі літній підробіток у Німеччині, а через місяць після отримання диплома вилетів до Монреалю. Там після року різних курсів підвищення кваліфікації знайшов роботу й відтоді їздив до України лише кілька разів, провідати матір. Тепер син говорив уже з акцентом і збирався забрати матір до себе, у нього якраз народилася донечка, і їм із дружиною знадобилася б допомога.

Іноді Штефан думав про те, як могло б скластися його життя, якби він сам виїхав із України раніше, ще до того, як розпався його другий шлюб. Якби теперішні його заробітки прийшли до нього раніше й він зміг би вибудувати власний будинок, народити більше дітей, навчити їх усього того, що вмів сам, і по суботах майстрував би разом зі старшими щось у дворі, а потім усі разом сідали б обідати під розлогим горіхом.

Про це він мріяв завжди — хотів жити зовсім поряд від великого міста, але в селі, у власному будинку, з городом і господаркою, відчувати себе справжнім батьком родини.

Переїхавши до Німеччини, Штефан відразу ж почав ремонтувати все, що ламалося, у сусідів і знайомих. Він миттєво здобув популярність, особливо серед німців, із їхнім культом ощадливості, а оскільки не брав за свої послуги грошей, то поступово обріс численними корисними знайомствами і тепер міг, як і колись, удома, вирішувати всі питання не офіційним шляхом, а дзвінками до «потрібних людей».

Тепер, коли він мешкав сам, йому особливо не вистачало таких вечірніх хвилин цілковитого порозуміння без слів, ідеального порозуміння. Мабуть, із усіх приємностей подружнього життя цього йому бракувало найбільше. Він мрі-

яв, що Соломія, як це робили обидві його українські дружини, нарешті відповість взаємністю на це його бажання, і хто знає, можливо, його мрії про справжню родину, дім, майстрування з дітьми по суботах ще й здійсняться.

Штефан був не з тих, хто вміє гарно говорити й вичерпно пояснювати. Радше навпаки, йому було складно іноді сформулювати речення навіть рідною мовою, а німецьку він за багато років засвоїв лише на дуже примітивному рівні. Але це його не турбувало. Він вважав, що слова не мають особливої цінності.

— Життя складається з учинків, а не з говорильні, — час-то повторював він і втілював свої переконання на практиці.

І ще він не любив тиші. Може, і на арфу пішов для того, аби заглушати надто тихі вечори не лише бубонінням телевізора. Бо поки телевізора йому вистачало, усе було гаразд. Він поставив кілька телевізорів — у спальні, вітальні, на кухні, у туалеті, навіть у майстерні, і коли повертався з роботи, то вмикав їх усі по черзі на мінімальну гучність. Розібрати, що саме говорять, було складно, зате створювався ефект непорожнього приміщення. Цього Штефан і добивався, що саме показують, йому зазвичай було байдуже. Але потім і телевізор перестав допомагати заглушати відчуття фізичної порожнечі квартири. Тоді він почав виходити з дому вечорами. І дійшов до регулярних занять у музичній школі.

Його німецька дружина була проти телевізорів. Вона багато років жила без телебачення й страшенно дратувалася, коли Штефан вмикав телевізор на весь вечір. Спершу вони домовилися, що він вмикатиме телевізор лише тоді, коли сидатиме навпроти нього й дивитиметься, а не просто як фон у момент, коли він зайнятий ремонтуванням чиєїсь чергової праски. Сидіти й дивитися Штефанові було нудно, йому хотілося щось майструвати в цей час. Він пробував махлювати, але щоразу був зловлений на гарячому. Потім

здався й став вимикати телевізор, поки працював у майстерні. Через доволі короткий проміжок часу Штефан зауважив, що йому не бракує телевізора. Відвик непомітно для себе. І тепер, коли не було вже ні дружини, ні можливості бодай чимось заповнити простір, навіть майстрування не рятувало від занадто мовчазних вечорів. Він дивувався сам собі, адже завжди цінував мовчання й дуже мучився в товаристві балакучих людей. Особливо тих, які не лише говорили самі, а й вимагали від співрозмовника підтримувати бесіду. Ідеальними співрозмовниками Штефан завжди вважав таких же, як і сам, мовчазних і стриманих людей, і дуже любив компанії, у яких можна було просто посидіти мовчки за столом із келишками коньяку в руках.

Обидві його українські дружини завжди нарікали на те, що зі Штефаном важко розмовляти. Він або слухає співрозмовника зовсім мовчки, не виявляючи навіть мімічної реакції на почуте, або ж у нього бувають несподівані напади балакучості, як правило, не надто доречні. Щоранку, між шостою та шостою тридцять, у нього виникало непереборне бажання поговорити з кимось. Раніше він будив дружину й діймав питаннями, як їм найкраще спланувати день, наступні вихідні, наступну відпустку тощо. Дружина (тут усі троє реагували однаково) дратувалася, намагалася відмовчатися, знову заснути, повернутися до теми ввечері чи в якийсь більш придатний для таких розмов час. Але бажання поговорити зникало, щойно стрілка годинника переходила за пів на сьому, й потім уже дружина марно намагалася витиснути з нього хоча би слово про плани на день чи щось інше. Бажання говорити поверталось аж наступного дня, знову о тій самій порі. І вдіяти з цим нічого не було можливо. Та Штефан і не вбачав у цьому проблеми, навпаки, йому здавалося природнім бажання встати раніше, щоб краще спланувати день. Так са-

мо він не бачив проблеми в тому, щоб, сидячи з дружиною ввечері за склянкою вина, не промовити за весь вечір ні слова й навіть на її скеровані безпосереднього до нього запитання лише мовчки кивати головою — погоджуючись або заперечуючи.

Але тиша порожньої квартири гнітила його. Він помітив, що все частіше спілкується з предметами в себе вдома, заговорює з незнайомими людьми в супермаркетах та інших громадських місцях, годинами аналізує кожне своє сказане слово в розмові з кимось і все, що було сказано співрозмовником, дошукується прихованих натяків, образ, зневажливих інтонацій, значно частіше, ніж колись, дивиться в дзеркало, сумнівається з приводу одягу, взуття, поголеності. Одним словом, виявляє всі ознаки, які раніше вважав прерогативою незайнятих іпохондриків.

Відколи він перевіз матір, стало ніби трохи легше. З нею можна поговорити, точніше, послухати, бо мати однаково здатна лише на монологи або на мирне дрімання, яке слід було трактувати як уважне слухання співрозмовника. Як і кожна старша людина, його мати жила, цілковито поринувши в спогади. Іноді йому здавалося, що вона вже не орієнтується в часі та просторі, а незабаром і його перестане впізнавати.

Теперка вже мало хто з родини жиє, але цьотка Ядзя в Америці ще жиє. То діда мого рідна сестра. Вона не була полька, як я, була Гануська, з дому Івана, але си виробила польську метрику і стала Ядзя Конєцпольська. Вже не знаю як, ходила десь до вїята, шось йому там обіцела. Не буду ніц казала, бо не знаю. Шем ми з Йосипом не побралися, а Ядзя вже з тою польською метрикою виїхала до Польщі. Вона ще зразу по війні там сі опинила. І вже не хтіла вертатисі, але не мала документів. То сі вернула в село, зробила си ту метрику, а потім вже тікала не знаю як. Бо тоди вже перестали випускати за

границю. Але Ядзя була дуже хитра. Вона домовилася з якимось пограничником, і він її пустив.

Далі, в Польщі, здибала собі якогось хлопа. І він сі з нею оженив. Він робив десь на будові, а Ядзя народила сина Славця і вже так більше і не хтіла йти робити, сиділа тіко вдома. Той хлоп її часом нагоне, жеби в хаті не сиділа, то вона піде поробе десь, начине поміє в якомусь ресторані. Але, видко, не дуже сі старала, бо всюди її виганєли. Ну то знову в хаті сиділа, а той хлоп на неї робив.

Вона якось-то приїздила до нас на гостину зо своїм сином. Ше як малий був, а вона в Польщі жила. Боже, шо то було. Ми-но хату поставили, ше навіт підлоги не було. Всі спали в єдній хаті, тісно, душно. Рано повстають, тре всім їсти дати. Ядзя спит до обіду, а я бігаю як дурна. І корові, і телєту, і гостем. Фест сі намучила. І так два тижні вони тут-кай були, я вже ніц не хтіла.

Як син Ядзі підріс, то пішов сі вчити на медицину, скінчив і працював десь дохтором. Але сі зв'єзав той Славко з повстанцями. Бо в Польщі, то не так як в нас було, жи раз і тобі незалежність. Вони раніше почали за то сі бороти, і фест багатьох молодих попали до в'єзниць. Ну і Славко був з ними. Повідала цьотка, жи він якісь книжки заборонені друкував, якісь листівки розкидав і вже вона сі бояла, жи єго замкнут. Бо ходив на зібрання такого гуртка, жи хтіли позабавити партійних начальників. І вже були всьо придумали, як вибухівку робити, як шо. Але тут цьотка десь від знайомих сі довідала, жи стежут за Славком, і зачєла його благати, жеби вони всі разом їхали до Америки. Він перше не хтів сі згодити, але потім таки вона його вмовила.

А Славко вже був тоді жонатий, мав двох своїх хлопців. То шкода би було, якби єго замкнули.

Ну, і зачєли вони сі старати до тої Америки. Ну, але то було тоди трудно. Нікого не хтіли пускати. Ше гірше, як теперка. Ну, і тоди Ядзя знайшла си іншого хлопа. Теж поляка, але вже з американським пашпортом. Він приїхав десь до родини, і вони сі познайомили. Ядзя вже тоди була стара баба. Років сорок, а може, більше. Але якось вміла хлопами керувати. Той американец дуже її хтів і казав, жи сі оженит.

І приїхав, жеби її забрати. А той її муж попередній теж не хтів її пусти-ти. Повідали люди, жи мало не до самого літака за нею на колінах повз, так не хтів її пусти. Але шо зробиш. Забраласі, поїхала.

Я собі часом так думаю, як то в життю несправедливо. Кілько ба-би терплет від своїх хлопів — і пияки, і б'ют, і ніц не зароблеют, всьо життя такі баби сі мучу, і ніхто їм навіт не поспівчуває. А така Ядзя, яка нігди сі ніким не переймала, все дбала тіко про себе, не працювала, шанувала себе, то і єдного обкрутила, і ше їдного, і всьо в неї добре. Якби то в молодости всім такий розум!

А потім тре було ше Славка і його жінку з дітьми вивезти. То вже не знаю, як було. Казала цьотка, жи Славко когось там підкупив і їм дали пашпóрти. Але не буду казати, не знаю. Ну і приїхали. Хлоп Ядзі сі устроїв далі на будову, а вона думала, жи і там ніц не буде робила, але сі не вдало. Бо тре було більше грошей. Славко перше без робо-ти сі лишив, нігдє его не брали. А її взели начинне мити до якогось ресторану. То вони так і жили перше кілька літ — всі в єдній кімнаті, їдно другому на голові, мали тіцько во грошей, жеби вистачило ку-пити си їдла. А ше Славко зачев хорувати, тоди пити, ну гет біда. Я то-ди фест сі за них спереживала. Бо не знала, як там і шо — листи при-ходили зрідка, і в кожному така во біда написала. Я вже казала Ядзі, жеби сі вертали, жи банзу туткай на всіх стане. Але вони сі вперли і там сі лишили.

Ну, а потім стало легше. Славко взев сі за розум, скінчив пити, знай-шов си якогось гуру і зачев ходити на зібрання, такі як до церкви. Тіль-ко то інакше сі називає. Кажут — медитуют. Повідала цьотка, жи на-віть грубі баби я медитуют, то сидет-сидет на зимлі, а тоди — гет і сі піднесли в повітря. І жи потім каждому так добре стає, як після спо-віді. І вони сі цілуют всі, і йдут додому. І жи так кілька раз на тиждень. А раз на тиждень, в неділю, то сі стрічают в нормальній церкві, а піс-ля служби йдут до когось на пироги. Ну всьо як в нас у селі.

Потім Славко пішов сі вчити з медика на інжинера, бо медиком тежко сі було влаштувати. А жінка его теж пішла робити десь в ма-газині. Вкупили си дім, і цьотка си вкупила дім, і вже було добре.

Цьотка з нами все була файна, я ніц не кажу, і позвоне все, і приїдила пару разів. Як діти мої повиростали, то тре було кожному весілле робити.

Якось-то робили весілле старшій, Марусі. Я їй фест зробила весілле. Всім робила весілле як має бути, але їй цьотка з Америки привезла найліпшу сукню з вельоном і мештами.

Ми цьотку просили, жеби приїхала на весілле, бо ж родина. Але тоді то було не просто. Давно, за советів, то їх до села нігди так відразу не впустет. Вони мусили жити ві Львові, в готелі, «Інтурист» то сі називало. Ну і впускали до них тіко родичів, але мусив показати папір, шо ти точно родич.

То ми сі перше поз'їжджели до цьотки. Вся родина. Багацько людей. І Маруся моя. Сталисьмо в тій кімнаті, де цьотка спала, а вона всьо витегує з валізи якісь лахи і кожному вділяє. Так сі подиви на тебе, а потім зачинає шпортати в тих своїх сумках, ну і витягає. Кому комбінацію, кому хустку. Мені все хустки привозила. Десіт штук. Досі десь лежат поскладані. Я навіт не вбирала. Де то я буду по селі в такій хустці. Мені тре, щоб була червона, і з френзлями. А з того американського крипдишину, то я сі в таке не вбэру.

А ше цьотка все мала такий апарат, шо знимки робе. То давно бую, туткай таких ше не мали. Знимка зразу з того апарату вискакує. То деколи, як цьотка шось файного привезе, то каже сі вбрати, щоб зробити знимку і там, в Америці, показувати. Я десь навіть маю ті знимки. Маруська в комбінації, Стефцьо в сорочці з нийлону. Я в такій хустці, шо аж встид. То всьо цьотка.

Ну, але на весілле Марусі моїй файну сукню привезла. Такої сукні шем в селі не виділи. Тканина модна, крепдишин сі називала, і такого кольору, як сильно забілена молоком кава, фест була сукня, файна, довга, з мереживом, вельон до землі. Мешта троха завеликі були, але то ніц, напхали вати, та й фест. Ліпше, ніж замалі. Марійка була дівка висока, мала чорне довге волосся, файно їй було в тій сукні.

Цьотку ми потім на весіллі забрали до села. Вночі, жеби ніхто не видів. Машинов сусід поїхав і забрав. І майору дали десіт рублів, він нікому не сказов. Перше теж хтів на веселі, але як зачув, шо то далеко, шістедсет кілометрів їхати, то не захтів. І добре. Бо ше нам тіко майора бракувало.

Весіле було зо три дні і в трьох хатах — в молодого, в молодої і молодьож — в клубі. А то вже восени, надворі дощ, зимно, Марі-ка моя в тих мештах по калабанях через все село ходила з хати до хати, аж заким їдён мешт не застрег в болоті і так вже не мала, як його виймати. Але то вже було на третій день, то взуласи в гумакі і пішла гет.

А якось-то знову мені лист прийшов від вуйка Славка. Він, як йому цьотка вмерла, геть здурів. Все хтів женитисі. А де йому женитисі, вже скоро сімдесет літ. Яка то за нього піде. Він спершу хтів сі договорити з такою вчителькою з сусіднього села. Я ніц не кажу, вона файна молодице. Ставна, директоркою школи була, теперка на пенсії. І пенсію має добру. Сто долярів. Ну, але вона сі спротивила. Каже, не хочу я ніякої Америки. Мені і тутка добре. Маю хату, маю пенсію, ше якихось учнів. Живу як хочу, нашо мені того старого діда мати в хаті. Він до неї і дзвонив, і приїздив, але вона сі вперла і не хтіла.

Він тоди троха сам жив. Ну, але знаєш, як то хлопови самому. Я памнетаю, як мій Йосип вже був слабий. І сі обробе, і спит в тому. Шо я намучуся, поки його передегну, помию. Так вже нарікала. А сусідка мені тоди каже:

— Ви не нарікайте, то тільки і вашого, поки маєте хлопа в хаті. Є з ким хоч посваритися. А мені би вже хоч штани які повісити, і то веселіше було би.

Я тоді її не слухала. А теперка теж си гадаю, шо, може, не так і зле було з дідом. Але наробитися тре було фест.

Ну, а то сам хлоп, ше й в Америці. Він робити не звик. Колись давно робив на будові, шось йому впало на голову, то він скалічив на

єдне вухо і ніц на то вухо не чує. То йому держава дала пенсію, і він на тую пенсію жиє. Тай таки вже давно ніц не робе. Поки була жінка, вона ше йому їсти рихтувала, попраля і якось було. А теперка таки зле.

Ну, він си тоді знайшов якусь в Америці. Така молодице. На трийці літ від нього молодша. Казов жи файна, догоджала йому, щебетала. А він, дурний, поплатив всі її борги, та вона і покинула його. Нашо їй того. Та то старе.

Ну і теперка він си надумав, шо буде в Україні жінку шукати. Якось-то без телéфон то мені цілу годину повідáв. Шо знайшов через комп'ютер десь в Тернополи якусь молодицю чи дівку. Жи вона розведена, має дорослі діти і хоче до Америки. Тіко тре сі тут вженити, бо її не впустет до Америки. І теперка він хоче їхати свататисі. Але хтось його має завезти до того Тернополє зі Львова, бо то старе, геть не годне. Ну і куда йому ше сі женити. Та я ніц не кажу, най си роблет шо хочут. Але то як старе, то старе, ніц не зробиш.

Перфекціонізм був основною рисою Штефанового характеру. Коли він вирішував придбати щось, навіть якусь дрібницю, ніколи не зупинявся, не довідавшись повного спектру можливостей. Наприклад, якщо котрась із колишніх українських дружин просила його вискочити по олію, яка закінчилася несподівано в процесі смаження дерунів, Штефан не біг до найближчої крамниці, адже та була цілодобовою і, швидше за все, ціни там були вищими, ніж на ринку. А навіть якщо ні, то це слід було спершу перевірити. Тож він ішов кілька кварталів до найближчого ринку й обходив там усі ятки з олією, знаходячи найкраще співвідношення ціни та якості. Те, що витратити на це він міг більше години, його не турбувало — зате й результат був достойний.

Тут, у Німеччині, йому було легше робити закупи, адже градація дешевших і дорожчих супермаркетів була більш-менш сталою, а знижки на окремі продукти можна було відстежувати за рекламними проспектами, які кидали в по-

штову скриньку. Це давало йому неабияку насолоду, і він готовий був провести півдня в пошуках акційного курячого філе чи оливок, у яких наближався кінцевий термін реалізації. Усі Штефанові знайомі визнавали, що така наполегливість у полюванні за знижками варта поваги, хоч мало хто здатен був розгледіти за цим вроджений перфекціонізм, більшість вважала його звичайним скнарою.

Тоді як скнарою Штефан точно не був. Принаймні ніколи б не погодився з тим, що вміння цінувати важкозароблені гроші можна порівнювати зі скнарністю. На його думку, скнарами були ті, хто лише збирає гроші й не наважується їх витратити. Сам же він витрачав охоче, просто отримував окреме задоволення від того, що інвестиція його виконана ідеально. Окрім того, він мав і доволі своєрідні уявлення про те, на що варто витрачати гроші, а від чого можна спокійно відмовитися. Скажімо, купуючи машину, він нізащо би не задовольнився просто дешевим і економічним варіантом. Автомобіль повинен виглядати так, щоб у нього не соромно було сісти, уважав Штефан. І це «не соромно» складалося з десятків позицій, сформулювати які він міг би не замислюючись о будь-якій порі дня і ночі. Штефан ні секунди не сумнівався, які саме двірники мали б витирати лобове скло його машини, якими будуть чохла на сидіннях, фари дальнього і ближнього світла, спосіб автоматичного блокування дверей, захисту машини від крадіїв, як має виглядати багажник, які диски будуть на колесах, не кажучи вже про такі само собою зрозумілі речі, як колір машини, марка чи актуальна ринкова ціна.

У питаннях, які стосувалися важливих для Штефана позицій витрачання коштів, він ні на мить не нагадував скнару — завжди купував якщо не найкраще, то принаймні найдорожче, аби ніхто не міг подумати, що він заощаджує на справді важливих речах.

Натомість якщо справа стосувалася купівлі чогось, що не входило до цього пріоритетного списку, то він настільки ж твердо був переконаний, що визначальним аргументом є ціна й тільки ціна. Так і виходило, що він їздив на престижній машині представницького класу, але користувався при цьому смердючим найдешевшим лосьйоном для гоління, ходив у синтетичних китайських шкарпетках кислотних кольорів, куплених у турецькій крамниці «Усе за 1 євро» та пив найдешевше вино, бо вважав його смак «цілком адекватним». На щастя для його теперішніх знайомих, смак деяких сортів німецьких найдешевших вин і справді можна вважати доволі адекватним.

Ощадливості й раціонального ставлення до життя Штефана навчила його мати, яка вміла звести кінці з кінцями навіть у ситуації крайньої фінансової скрути. Вона ж навчила сина пишатися таким вмінням, адже не штука звикнути до розкоші, цього вчитися нікому не потрібно. Зате вміння обмежувати свої потреби до найбільш вагомих притаманне небагатьом, але саме воно дає справжню незалежність, бо тільки незалежна від власних слабкостей людина здатна посправжньому керувати своїм життям. Так вважала Ганна Копириць, і її суворий життєвий досвід щодня й щогодини давав їй підтвердження правильності таких переконань.

Штефан звик пишатися тим, що успадкував це вміння від матері. Але відтоді, як він перевіз її до Німеччини, вона намагалася брати активну участь у формуванні його бюджету. І це вже подобалося йому значно менше. Він раптом опинився ніби перед дзеркалом — його власна непоступливість і непохитність у питаннях «зайвих» витрат тепер утілилася у постать його матері. І це було б непогано, якби їхні уявлення про потрібне і зайве збігалися. Але вони не збігалися. Точніше, як уявляла Ганна Копириць, потрібних витрат фактично не існувало. Вона звикла до вкрай аскетичного

способу існування й постійно дорікала синові тим, що він витрачає, на її думку, непомірно багато на різні дурниці. Спершу Штефан сперечався з нею, намагався довести їй, що насправді може собі дозволити ці витрати й зовсім не обов'язково відмовляти собі геть в усьому. Але поступово Ганна все більше втрачала зв'язок із реальністю й уже не завжди могла відрізнити щось новокуплене від придбаного раніше, а Штефан збагнув, що переконувати її марно. Так колишні дружини рано чи пізно облишали намагання переконати в чомусь його самого й просто купували собі якісні парфуми чи стильний одяг замість найдешевшого. Чи не вперше за все своє свідоме життя він тепер збагнув, як почувалися люди поряд із ним, коли він годинами кружляв біля прилавків, вишукуючи найдешевше молоко чи коли обирав у ресторанному меню найдешевші страви.

Тепер він сам, як колись обидві його українські дружини, ховав від матері чергові дорогі інструменти, у придбанні яких ним керувала аж ніяк не ощадливість, і він не міг стриматися, щоб не купити дріль нової моделі лише тому, що його потужність трохи вища за потужність будь-якої із п'яти дрилів тієї ж фірми, які в нього вже є і які ще зовсім нові. Якщо у випадку машини він ще хоч якось намагався вмотивувати свої витрати, то тут змушений був визнати, що справді просто узалежнений і колекціонує інструменти, тому що йому це подобається, а не тому, що всі вони йому потрібні.

— Це мої сумочки й шалики, — пояснював він Соломії, а вона й не підозрювала, що ще кілька років тому він щиро не міг збагнути, навіщо жінки купують сумочки та шалики, адже це зовсім не функціональні речі.

Його ставлення до Соломії мало в собі щось від стосунків дідуса з улюбленою онукою — коли дідусь дозволяє онуці все те, що замолоду забороняв доньці чи синові,

збагнувши щось таке, нерозуміння чого колись приховував за риторичними педагогічними формулами.

Тепер Штефан намагався компенсувати сам собі все те, від чого добровільно відмовився колись, і намовляв Соломію на легковажні витребеньки, а вона й не підозрювала, наскільки новою та незвичною була для нього така поведінка.

Ну, а як син мій, Стефцьо, був ще малий, то було тежко. Я мала троє дітей, штири городи, биків у колхози, ну і то всьо на мої руки. Але як сі дивила, як то сусіди живот, то нам таки ще було добре. Бо у сусідів було багацько малих дітей. Семеро чи восьмеро. Голота страшна. Не все навіть банзу мали, шоби сі наїсти. А мій Стефцьо все там гонів. Прийде додому, вьозме си лижку, за пояс — і по сусідах. А вони сідают їсти, то всі довкола столу, велику макітру на стіл — і всі з лижками, хто вхопив, той си наїв. То мій Стефцьо менших там повідпихає і си наїсть. А мені як встид перед сусідами. Я маю в хаті напечено-наварено, він ніц не покушає навіть, а там гоне і їсть, і всьо йому смакує, навіть пісна бульба. Я з ним си свару, але шо ти зробиш. То мале, йому си хоче до дітей.

Хлопце, то, знаєш, тежко виховати. Не то шо дівчину. Крикнеш на неї, як не хоче шо робити — то змушиш. А з хлопцями так не можна. Тре сі прислухати, який в нього характер. Бо як задуже слухняний, то тоди будé ним жінка командувала. Так я своєму Стефцьови, як був малий, то на все була дозволила. Як хтів сі бавити, то йшов сі бавити, не мусив біля господарки сі порати. Як пішов сі вчити, то все сі вчив, де шо поміг, шо не поміг, я на то не зважала, аби-но си вивчив і міг си раду давати. Наперід, то він ходив до школи в селі. Але там було тільки вісім класів. Далі тре було ходити до сусіднього села, до Ясениці. П'єть кілометрів на піхоту шодне, і в зимі, і в дощ. А шо ти зробиш. Мій Стефцьо, то хтів сі вчити. Потім пішов до училища, на електрика сі вивчив, то їздив до Львова. Все йому напакую сумку — хліба, смальцю, ковбаси, сиру, шоб мав шо їсти цілий тиждень. А грошей — як маю, то дам на дорогу, а як не — то мусив си зичити, але мав стипендію, то якось було.

Ну, але як потім виріс, то вже я йому так не попускала. Він в мене доси знає, що маму тре шанувати. Видиш, кілька старих полишали по селах діти і навіть без телеф́он не звонет. А мій Стефцьо мене забрав аж до Німеччини. Дбає за мене.

Правда, першу жінку мав таку, що сильно ним командувала. Взяв си москальку. Я йому відразу казала, що з москалькою житте не буде. Але він ше молодий був, вона йому голову закрутила, забеременіла, то сі в женив. Як я си наплакала біля того весілле, боже ж ти мій. Як своїх дівчат віддавала, то так не плакала. Але дівчат в мене дві було, а син — один. І син — то таки син, шо не кажіт.

Сваха моя не хтіла їм перше весілле робити, вона горда була, все думала, жи як вона з міста, то мій Стефцьо її дівчині не пара. Я сі тоді теж знатурила. І кажу: «Як не хочут тебе, то сі не жени, най буде байстрия». Але Стефцьо мій, то поредний хлоп, він сі женив. Але поки сваха сі наатурила, а потим я, то дитина вже сі вродила. Ну і не випадало робити сильне весілле. То зробили в місті, а в селі — тақ, в єдній хаті.

Света сі називала та його перша жінка. Мала добру роботу, шила лахи вдома на заказ. Я ніц не кажу, вона добре зароблела і все була вбрана по моді. Але до роботи в селі гет не здатна. Приїде все і стоїт, як привезена. Кажу їй: «Свето, принеси ринку», — а вона піде, як світ за очі, чекаєш-чекаєш, аж вона здибе ту ринку в літній кухні. А потім приносит — і шо ви думаєте — не ринку, а банек. Кілько я вже їй тлумачила, жи ринка все ширша, а банек — глибший, але де там. Ніц не вміла по-нашому говорити і не хтіла сі навчити, як то все москалі. Кажу їй креденс, а вона мені — шкаф, я їй бабметль, а вона — лавка. Ну і шо ти зробиш, як воно ніц не розуміє. Де бабметль, а де лавка. Бамбетль — то таки широке, зо спинкою, з шухлядою внизу, можна на нім си навіть виспати. А лавка — то під плотом стоїт, вузьке і аби яке. Так, жеби старі си посиділи, ноги на сонці погріли. Але не. Вона — лавка і лавка. Все їй сі здавало, жи поукраїнськи говорити — то не дуже культурно.

Ну, але шила вона добре. Мала фест бабів, які сі в неї вбирали. Якось-то навіть мені вшила костюм зо спідницею, щоб я теж як міська

пані могла си вбрати. Але де то я в такому буду ходила. Так і висит в шафі. Народивсі в них хлопець, Юрком назвали. Файний хлопець. Зара в Канаді працює, шось там робе з комп'ютерами. Де я знаю.

Стефцьо мій того малого ше з дитинства рихтував за границу. Все мені казав — я сам нігде не поїду, бо не вмю ні по-якому говорити. А малий хай їде в світ, там йому буде легше жити. І на маєш — і сам поїхов, і малого вислав, і мене на старості років з рідного села виписав. Шо я теперка — як сирота: нікого не знаю, ніц си не пораджу сама.

Юрко — той сі не вдав у мого Стефця. То мамина кров. Всього він си бридит, ніц руками робити не вміє. Стефцьо його все привезе, шось пробує до роботи дати, та де там, то таке ніяке. Вродивсі інжїнером. Ні ті в полі, ні ті в стодолі.

Стефцьо, як то побачив, став його за границу рихтувати. Жеби сі вчив на комп'ютері робити і мови знав заграничні.

А малий геть не хтів до того комп'ютера. Все мені сі жаліє.

— Не хочу, бабо, на комп'ютері робити. Я би шось хотів з людьми говорити. А не так сидіти і ніц не видіти, тіко якісь цифри перед собов.

Мені його все шкода було. Перше як приїде додому з тої науки — таке худе, нещасне. Де ж то дитина в тому місті. Ні надвір не вийде, ні в городі ніц не зробит. Я тута сама дурію. Хоч вже і стара, незду жаю ніц в городі робити, але так хоч вийти, подихати. Почути, як воно росте. І вже легше.

А тутка — шо. Хати кругом. І німці. Як за війни.

Ну і таки виїхав той малий. Хоч Света і не хтіла. Все за ним плакала. Повідала — як я буду сама, без него. Ну, але потим сі змирила. Бо шо — роботи нема, а то молоде, хоче жити. Йому тре сі женити. Шо він без роботи. Якби був біля мене в селі, то би не пропав з голоду. Бо хто вміє робити, той в селі не голодує. Ну, але шо я їм всім зроблю, як вони в селі не хтіли. Понавчувалисі в місті жити, на всьому готовому. Ну то теперка мают.

Перше, як він до тої Канади поїхав, ше тіко скінчив сі вчити, то було йому тежко. Я все повідала Стефцьові, жеби задзвонив до цьотки. Вона тамка, в Америці. Може, шо поможе. Але Стефцьо не хтів. Каже — цьотка не там, не в Канаді. Жиє десь в малому місті, там роботи нема, так само як ві Львови. Самі старі живут, хто вже має пенсію. Цьотка сама ніц не знає, всьо життє робила в ресторанах, мила посуд. Де вона сі орієнтує, як навчитисі, шоб на добру роботу попасти. Ну то я ніц не кажу. Стефцьо ліпше знає, шо я там можу. Ну, але як родина, то родина, все було би легше.

А малий ше сі знатурив. Рішив, шо той диплом, який має, то не то, і давай, жи він буде ше раз сі вчити. Стефцьо аж за голову си схопив. Тільки літ його годував, вчив, а теперка всьо спочатку. Аж сі посварили. Тоді Юрко десь так сі устроїв, жеби не платити за науку. Знайшов си місце, де жити, в якоїсь баби з-під Золочева. Вона його розпитала, кажє — знаю село, де твоя баба живе, і фест добра була баба, не хтіла від нього грошей за хату, а тіко шоб він їй дешо поміг, в хаті, на городі. Вона сама жила, то рук було тре.

Юрцьо то не з тих, шо дуже до роботи. Мій Стефцьо, той би їй більше поміг. Ну, але мусів терпіти. І так жив — десь підроблев троха. Ра-но газети разносив, вулиці замітав. Шо міг. Аби тіко сі навчити.

Все мені позвоне і повідає:

— Бабо, ви не уявляєте, як тут наші українці говорєт. Ні слова не зрозумієш. Мішають українську, російську, англійську. Я так не хочу, як вони. Я сі навчу і буду як канадійці.

І сі вивчив, пішов десь теперка на державну роботу. І дуже йому там добре.

Все казав, жи спершу було йому дуже тежко. Ходив на якісь курса, вчивсі і англійської, і французької. А ввечері робив, шоб за шось жити. І вже навіт предлагали йому йти на якусь фабрику. Але він стрів вчительку з тих своїх курсів, а вона йому повідає:

— Не йди, хлопче, на фабрику. Як підеш, то вже не вивчишся. Бдеш там робив цілий день. І так всьо життє. Як хочеш ліпшої роботи, то потерпи, повчишся, і буде тобі ліпше. Бо є такі, шо пішли на

фабрику. А потім не видержали і позвільнелісі. Тоді держава їм нічого не платит, і дуже тежко знайти іншу роботу. А довго робити на фабриці ти не видержиш. Бо маєш голову на плечох, і буде тобі там зле.

І Юрцьо її послухав і терпів. Жив у тої баби. Каже, що перше було йому добре. Але потім — то вже не. Баба до всього сі придирала, і шо води багато жуживає, і шо світла. Лямпочка згоріла — квартирант винен, двері сі поломили — теж. Син тої бабки ходив десь до магазину робити, то все приносив додому, шо несвіже, шо там хтіли викинути. Таке і їли. Юрцьови теж давали, бо однаково викидати. Казов, жи часом нічо, навіть можна їсти, але бувало, жи сі отравив тими продуктами.

А мені аж серце боліло. Як то дитину послати на чужину, жеби воно там їло якусь хімію і тим сі отравило. А тутка і банз свій, і солонина є. Все йому хтіла нарихтувати посилку і послати. Але Стефцьо казов, жи не треба. Жи і так не доїде, а сі попсує. А як солонина сі попсує? Я ті кажу. З тими хлопами.

А він там у чужої баби. Того не зроби, там не піди. А сама за хату не дбала, як шось сі зломе, то ніц не давала на ремонт. А в Канаді так не є. Як жиєш в когось на квартирі, то мусить він тобі все порихтувати, шо сі зломе. Ну, але туткай Юрцьо ніц не міг сказати, бо жив задурно. Казав мені, жи задурно, то гірше, як в тюрмі. І ше довго не міг виїхати від тої баби, вже навіт як мав гроші. Бо там українців мало, всі всіх знають, і баба про него всім би розказала, шо він такий-сякий, і ніхто би з ним не хтів говорити.

А то тежко, так зовсім самому. Він казав, жи перше, то до стіни говорив. Бо мови ше не знав, ніхто з ним не хтів ніц говорити з місцевих. Українці всі по роботах. Хіба де в неділю після служби Божої кого здибав.

Але колегів там не мав. Бо там більше були люди старші, які повиїздили вже давніше. Молодих не було. А ті старші — то робочі з фабрики. Шо з ними говорити — в вихідне сі понапивають, і всьо.

Так мені було шкода ту дитину, як він там бідував перші літа. Але нічо, потім звик. І теперка декує татови, жи відправив його туди.

Як той Юрцьо перший раз приїхав додому, то я йому півпенсії свої віддала, така була рада, жи внука зобачила. Стефцьо мене втоди насварив, шо він вже сам собі раду має давати і жи нема чого по барах сидіти на мою пенсію. А я си гадаю — кілька дідо мій в ті бари понавиносив, то вже хай і внукови шось будé. А мені шо тре? Я все маю. І на поли, і біля хати.

А потім, як Юрцьо вже став зароблети, то вже він мені присилав. Шомісяце сто долярів шле. Я йому без телéфон повідаю — не шли, мені не тре. Вкупи шось собі або якійсь дівці своїй. А він — не, бабо, ви собі шось вкупіт, ви все на нас сі стратили, то теперка і я вам шось хочу дати.

Такого маю внука. Так мені Бог дав, жи на старості ше маю з него потіху.

З тою Светою Стефцьо прожив недовго, років десіть, може. Потім си розійшли. Вона си когось здибала, і Стефцьо мій здибав свою другу жінку, Олю. Та вже була фاینіша. Його си слухала і мене більше поважала. Все приїдуд, шось поможут. Оля працювала вчителькою. Грошей вони так дуже не мали, то все пильнували, шоб я мала їм чвертку свині і банзу на зиму. За то і мені все помогли. Народилася в них дівчина, назвали Оксаною.

З Олею то мені вже добре було. Бо Свету все не допросишся приїхати. Дзвоню все Стефцьови, кажу — завтра тре город засадити. А він мені: «Мамо, в Свети заказ, вона не може, хіба на другий тиждень». А шо то вже садити, як погоди нема. Вони там в місті не розуміют, шо то заказ можна відложити і потім зробити, а город як не посадиш, то не бдеш мати. Але та Света добре зароблела, то Стефцьо вже мусів її слухатися, а не мами. Бо шо мама, то таке.

А з Олею то було таки інакше. Вона все сі послухає, як я кажу, шо треба город садити, то сі відпросе в себе там на роботі і приїдуд город садити. Потім тре сапати — то висапают. І свиню поможут зарізати, і всьо. Та і я їм все поможу. Оксанку до мене все на ціле літо

привозили. Дитина росла як тре — на молоці, на сирі. Все побіжит си до лісу, а ми так жили близько біля лісу — фурт і вже там. Назбирає си малин, суниць, ожини. І з сиром сі наїсть, я їй ше хліба вріжу — хліб я все сама пекла, нігди в мене магазинного ніхто навіт не покушав — масла на хліб, якогось повидла — і фест. Вже сі дитина наїла, вже біжит гет. І була здорова. А того старшого, Светиноного, то нігди до мене не привезут. Шо ти, то ж всьо з міста, де воно на село поїде.

Света все бридилася до стайні зайти, все їй смерділо гноївкою. Теж мені пануся.

Ну а потим, то Стефцьо вже не мав де робити, тоди всі сі лишили без роботи, гроші в банках попрпадали, люди почали їздити на заробітки. Стефцьо теж познакомився з якимось німцем, і той його вивіз на роботу. Я вже йому казала, шо він геть як мій Йосип. Тіко шо діда насильно вивезли, а теперка каждый би хтів до тої Німеччини на роботу.

Ну і лишився мій Стефцьо в Німеччині, має тутка файну роботу. Мусів з Олею сі розвести, шоб тутка сі вженили й далі робити. А та, шо тутка сі з нею вживив, бо мусив собі якісь папери виробити, то йому вмерла скоро. Ледво встиг сі зареєструвати як німець. Теперка має гражданство, то вже ні з ким не мусе сі женити.

Збираючись вийти з помешкання, де жили Беттіна і Рудольф, точніше, тепер тимчасово жили лише Беттіна та її діти, Христина запхнула в сумку газету зі статтею про самогубство Соломії, машинально перевірила світло, газ, воду, зачинила за собою двері й пішла прибирати на другий поверх, де жив Беттінин батько.

Сьогодні вона не застала своїх понеділкових господарів. А минулого разу Беттіна сиділа на кухні й плакала. Рудольф цілком несподівано для всіх покинув сім'ю та переїхав до якоїсь коханки із Берліна. Це стало шоком навіть

для Христини, тобто не те, що коханка в нього була, про це вона здогадувалася вже раніше за помітними лише прибиральниці знаками, а те, що він таки наважився кинути сім'ю. Їй здавалося, що Рудольф належить до тих чоловіків, які ніколи і ні за яких обставин не кидають сім'ї, навіть якщо їм доводиться через це все життя страждати й примушувати страждати інших.

Сьогодні Христині не хотілося б знову сидіти навпроти Беттіни й розгублено дивитися на її сльози. Вона не знала, що варто говорити в таких ситуаціях, а тим більше не знала, чого говорити не слід.

Наприклад, чи варто сказати Беттіні про те, що проблема була не стільки в молодшій і бездітній коханці, скільки в самій Беттіні, чиє життя від моменту появи дітей цілковито розчинилося в житті сім'ї, вона більше не мала ні вільного часу, ні гобі, ні власних уподобань чи навіть бажань. Немов налаштована на одну-єдину програму машина, вона існувала за чітко спланованим графіком. Увесь її час поглинала заплутана логістика щоденних клопотів, вона постійно або бігла кудись, намагаючись реалізувати заплановане напередодні, або була заглиблена в складання нових планів на майбутнє й при цьому не забувала ретельно проаналізувати всі недоліки й помилки, аби не повторювати їх знову. Усі сили вона віддавала тому, щоб зробити життя сім'ї затишним, комфортним, здоровим, збалансованим, насиченим подіями, корисними й плідними заняттями, розвиваючими іграми, спільними вечорами, вихідними та відпустками. Вона ні на мить не дозволяла собі зупинитися, розслабитися, зробити або хоч би подумати про щось несподіване, спонтанне, непередбачуване. Якщо вона дзвонила Рудольфові в робочий час, він точно знав: щось трапилося, просто так вона б не подзвонила. Якщо в неї псувався настрій, для цього завжди була

якась причина, і здебільшого поважна. Піддатися настроєві просто так вона ніколи собі не дозволяла — це ж приклад для дітей. Вона прагнула завжди бути на висоті, завжди у формі, завжди зібрана, діловита й підприємлива.

І це їй досконало вдавалося. Вона навчилася радіти тому, що всі довкола задоволені, й власне задоволення перестало бути важливим для неї. Спершу це захоплювало Рудольфа — він не втомлювався дивуватися її самодисципліні, організованості, діловитості. Потім довший час це його влаштовувало, він цінував її самозреченість, відданість і організованість. Намагався допомагати в чому міг, але поступово відчував, що це розмірене та безхмарне існування затягує його, ніби болото. Особливо швидко цей процес почав прогресувати після того, як завершилися фінансові труднощі й з'явилася можливість дозволити собі більше, ніж лише найнеобхідніше.

Тут і з'ясувалося, що роки вимушеної аскези притупили бажання, і тепер як Беттіні, так і Рудольфу важко було сказати, чого б їм хотілося. Вони радо виконували бажання дітей, потай заздрили тому, як легко ті генерують безкінечні бажання й уміють відчувати задоволення від здійснення кожної дрібниці. Самі ж вони з часом перестали відчувати сатисфакцію навіть від своєї добровільної чи вимушеної самозреченості.

Це було головне, що змусило Рудольфа піти, точніше, ганебно втекти, поставивши себе в позицію негідника, зрадника, боягуза, що мало б (мабуть, на це він розраховував) полегшити страждання Беттіні. Він розумів, що піти спокійно й виважено йому не вдасться, його рішучості просто не вистачить на це. А крім того, Беттіна, дізнавшись про його намір, стисне його в міцних лежачих звичок, обов'язків, погроз, плачів, спогадів, страхів і непевності. І він здасться, як здавався вже не раз, виношуючи

свій намір. Тому він пішов саме так — після огидної сцени з криками, киданнями чашок об стіну і навіть із кількома вирваними пасмами волосся. Після такого він мав би — так, певно, йому здавалося — назавжди втратити рештки поваги своєї дружини, не кажучи вже про рештки її почуттів. На той момент було не зовсім зрозуміло, чи залишилися в Беттіні ще якісь почуття, крім всепроникного почуття обов'язку, дух якого змушував усе інше знерухомити й завмерти.

Можливо, підсвідомо він сподівався й на інший ефект — що раптова та несправедлива зрада змусить їх обох прокинутися, вирватися нарешті з давно обридлих схем поведінки й заїжджених розмов, які дратували самою своєю передбачуваністю — кожен із них міг із заплющеними очима сказати, як відреагує на ту чи іншу фразу партнер чи партнерка, і коли партнер чи партнерка справді так реагували, це дратувало ще більше.

Але ця надмірна й позбавлена доброго смаку інсценізація, ясна річ, не принесла жодного полегшення, зовсім навпаки. Хоча емоції раптом і справді прокинулися в Беттіні. Точніше, одна емоція, яка накрила собою навіть почуття обов'язку — емоція болю, якогось первісного за своєю інтенсивністю й силою. Вона відчувала біль, який їй не вдавалося розкласти на окремі складові: біль втрати, біль зради, біль ненависті, біль розчарування, біль безпорадності, біль сумніву в собі, у тому, що обманом і помилкою не було все її дотеперішнє життя. І цей останній біль був найдошкульнішим. Мабуть, він і залишиться в Беттіні найдовше, уже після того, як минуть усі образи й прийде рятівне збайдужіння. Точніше, повернеться, бо прийшло воно до них уже давно.

Христина не була переконана, чи Беттіні варто знати про те, що її найкраща подруга, якій вона звиріється в найінтим-

ніших речах, насправді теж була коханкою Рудольфа, але давніше, ще в більш гармонійний період їхніх стосунків, і Рудольф так і не наважився тоді на рішучий крок. А потім Беттіна завагітніла вдруге, і ця тема закрилася сама собою. Тож тепер подруга розуміла Беттіну значно краще, ніж тій могло б здаватися.

Дивлячись на страждання Беттіни, вона не знала, чи думає та тепер про свою власну зраду Рудольфові з симпатичним поштарем. Це була, ясна річ, зовсім не серйозна зрада, навіть не якісь стосунки, а просто випадкова інтрижка. Зрештою, він тепер зустрічається з дуже симпатичним автомеханіком, тож навряд чи його б вистачило на довшу історію. Але це вже не так важливо.

Христині завжди було цікаво, як функціонують ці невидимі канали людських емоцій, які так раптово перекривають спокійне русло раціональних учинків і думок, створюючи греблі й водоверті, потужні течії та змушують напорюватися в найнесподіваніший момент на небезпечні підводні камені, об які так легко розбитися. Перед цими загадковими процесами вона відчувала майже побожний страх і ніколи не бралася прогнозувати, як проявлять себе ті чи інші люди, якщо розбурхати в них справді сильні емоції.

Хоча саме зараз, коли в її сумці лежала газета, від якої, здавалося, їй от-от пропече дірку в спині, думати про це вона не була налаштована. Так само як і намагатися відгадати, чи підозрює Соломія про існування в Штефана ще однієї коханки — молодшої від Соломії дівчини з Тернополя. Христина знала про це давно, але вирішила не казати нічого Соломії. І тепер не могла збагнути, через що відчуває більшу провину: через те, що вчергове звинувачує себе у речах, які від неї не залежать, чи тому, що не спро-

бувала вплинути на ситуацію, ризикуючи замість покращення зробити тільки гірше.

Коли двері відчинив Беттінін батько, Христина подумала, що була б йому страшенно вдячна, якби і його сьогодні не виявилось вдома.

— Можна увійти? — запитала вона, розглядаючи відламанний ніготь на мізинці своєї правої руки.

На столі повільно розтікалася вода з-під занадто ретельно политого вазона. Христина згадала, що сьогодні вона має витерти пилюку з книжкових полиць у бібліотеці, а це завжди викликало в неї ще більше роздратування, ніж звичайне прибирання. Аби хоч якось відволікатися під час цієї роботи, вона розподіляла її таким чином, щоб якомога частіше переходити з місця на місце. Наприклад, під час протирання трьох перших рядів книг насвистувала уривки з «Чотирьох пір року» Вівальді, далі робила паузу, йшла до ванни, де мила лише дзеркало й виконувала «Болеро» Равеля, потім переходила в коридор, витирала там пилюку, полірувала дзеркало на дверях шафи-купе та намагалася відворити щось із Прокоф'єва. Потім поверталася до книг, тепер супроводжуючи акцію «Нібелунгами» Вагнера.

Жвавість і ретельність її рухів залежали від репертуару, й усе дійство мало отримати якусь внутрішню логіку або хоча б просто ритмічний візерунок. Відповідно до того, як ставала складнішою для сприйняття музика, що її Христина відтворювала подумки чи свистом, ускладнювалися й траєкторії її рухів, заздалегідь продумані та ретельно допасовані до музики. Оскільки ці траєкторії стосувалися більше мелодій, ніж того, щоб якомога ефективніше

й швидше прибрати, то доводилося миритися з недоліками, які неминуче виникали під час прибирання.

Їй доводилося тримати в голові доволі складну логістику переміщень, вибудовуючи її щоразу за іншим принципом і постійно змінюючи темп роботи. Таким чином, усе дійство виглядало композиційно завершеним, принаймні Христині так здавалося.

Вона не замислювалася, що було важливішим — виконання певного руху, який вимагав відповідного музичного оформлення, чи, навпаки, музика, до якої слід було допасувати невеликий асортимент наявних па. У її уяві прибирання перетворювалося на специфічний різновид аматорського балету, однаково далекого як від артистичної досконалості, так і від завченої механічності. Усі ці складні логістичні приготування підпорядковувалися одній-єдиній меті — хоч якось урізноманітнити нестерпно нудну роботу, результатами якої будуть утішатися інші, а швидше за все взагалі нічого не помітять, звернуть увагу лише тоді, коли все знову забрудниться й потрібно буде починати заново. Але водночас це сізифове зусилля, до якого вона змушувала себе, щоразу заходячи в брудну квартиру і виходячи з чистої і ніколи навпаки, позбавляло її іншого дратівливого моменту, неминучого, якщо прибрати для себе — вона не бачила процесу забруднення, не дратувалася на когось, хто недбало розлив каву на сніжно-білий килим, який вона вже відчищала минулого разу, не мала змоги зробити зауваження тому, хто забризкував усе дзеркало у ванній піною для гоління та зубною пастою, не переживала німих нападів люті, коли на всі її зауваження лише ліниво махали рукою — мовляв, помиється, нічого страшного. Іноді їй здавалося, що спостерігати за цим процесом для неї було б болючіше, а так насправді їй легше — кавова пляма залишається для неї лише кавовою плямою й не асоціюється

з конкретною людиною. Усі свої емоції з приводу знайдених під ліжком закам'янілих решток їжі, закривавлених прокладок, зжитих презервативів чи інших занадто інтимних виявів чужого життя вона виражала дібраною відповідно до ситуації музичною темою. І роздуми над тим, що саме було б доречно і в якій ситуації, становили її основну розвагу під час прибирання.

Але під час протирання від пилу книжкових полиць усе це не спрацьовувало, тут ніякого дійства придумати було неможливо. Навіть якщо через рівні або, навпаки, нерівні проміжки часу відволікатися та займатися чимось іншим, однаково рано чи пізно доводилося повертатися до безкінечного й безнадійного в цій безкінечності згромадження книжкових корінців, біля яких поволі затихала й ставала зайвою та набридлою будь-яка музика. Непорушність, статичність і надмірна кількість запилених корінців пригнічували Христину, примушували почуватися нікчемно малою та нікому не потрібною. А крім того, у неї була алергія на книжковий пил. Чомусь саме на книжковий.

Витираючи пилку, Христина помітила, що перегоріла лампочка. Укручуючи нову, вона згадала, що в її теперішньому помешканні на стелі є лише одна лампочка, що висить під стелею без абажура. Протягом перших трьох днів на новому місці Христина не могла зрозуміти, чому їй тут дискомфортно, аж поки не помітила цю лампочку. Світла, у принципі, було достатньо, якщо не намагатися читати. А от читати було абсолютно неможливо. Уже за кілька хвилин починали боліти очі, ніби в них насипали дрібного піску, а через півгодини до очей приєднувалася й голова, відгукуючись знайомим ниттям спершу в лівій скроні, далі в потилиці, і якщо не припинити читання негайно, то незабаром починалася справжня мігрень і тоді про сон

уночі можна було забути. Але відчуття неспокою заважало Христині й тоді, коли вона не намагалася читати. У будь-якому куточку кімнати, навіть повернувшись до лампочки спиною, вона майже фізично відчувала, як світло намагається проштрикнути її невидимим вістрям, пришпилити до безжальної та позбавленої напівтіней жовтої смуги, ніби посадити метелика на шпильку. Щось їй заважало в кімнаті, освітлення якої було таким позбавленим фантазії та неприємно різким. І вже на четвертий день вона притягнула з магазину кілька настольних і настінних ламп, порозвішувала й порозставляла їх по кімнаті. Але лампочку під стелю не зняла. Це трохи допомогло, проте однаково щось муляло. Іноді Христині здавалося, що справа лише в кількох сантиметрах — якби лампочку розмістили на десять сантиметрів лівіше чи правіше, усе було б гаразд. Утім, вона висіла чітко по центру, і це спричиняло відчуття фізичного дискомфорту, який був надто сильно схожий на гострий галюцинаторний психоз, і тому вона нікому не говорила про свої потаємні проблеми з лампочкою. Але більше й не намагалася розв'язати їх абажурами та додатковим освітленням.

Лампочка в кімнаті заважала тільки їй. Соломію освітлення цілком влаштувало, адже з моменту приїзду її цікавили в основному безкоштовні кольорові проспекти з супермаркетів, щоб спланувати, куди поїде у вільний від роботи час на найдешевші закупи. Такі проспекти Христина щойно винесла у великому зеленому контейнері надвір і поставила біля будинку. Контейнери з паперовим сміттям забирають раз на тиждень, і важливо не забути вчасно виставити свій на дорогу. Беттіна і Рудольф, а також Беттінин батько викидали проспекти з супермаркетів, не читаючи. Мабуть, вони не полювали за розпродажами.

У заробітчан відвідина розпродажів були чи не єдиною розвагою й забирали увесь вільний час, а також залишки

й так обмеженого вільного простору в помешканнях. Соломія часто скаржилася, що відвідини супермаркетів з'їдають усі заощадження, бо як вона не намагається купувати лише за найнижчими цінами, але, потрапивши до магазину, відразу ж усвідомлює, скільки всього бракує їй, Остапчиківі, мамі, яка залишилася з сином, тож у результаті кожних таких відвідин опиняється без грошей і виходить із магазину глибоко нещасною, бо що більше їй дешевше їй вдається купити, то чіткішим стає усвідомлення, скільки всього вкрай необхідного так і залишилося стояти на полицях.

У Христини спершу все було так само, але віднедавна вона почувалася в супермаркеті, як біля щедро накритого столу, коли від усвідомлення, що найдків і напоїв занадто багато і не вдасться спробувати навіть половини, раптово пропадає апетит і їсти не хочеться взагалі, а в голові залишається лише одна думка — що завтра від усіх цих смаколиків буде дуже погано. І ця думка стає настільки нав'язливою, що домінує над усіма іншими й остаточно псує задоволення від застілля. Так і всі її потреби купувати щось різко скорочувалися, коли вона потрапляла поміж безкінечних полиць та вітрин, де надмірність пропозиції, здавалося, робила сумнівним будь-яке рішення на користь того чи іншого предмету, марки, ціни, а водночас перетворювала задоволення від купівлі на тортури вибору.

Так само складно було Христині вибрати книгу для читання в чужій, незнайомій їй бібліотеці. Або в публічній бібліотеці, де книги були розташовані за алфавітом чи за темою, а не в спеціально вигаданому кимось порядку. Скажімо, у будинку її понеділкових господарів книги ставили за роками їх придбання, бо не робили випадкових покупок і завжди пам'ятали, коли приблизно могли придбати ту чи іншу книгу. Витираючи пилюку, вона все частіше поринала у вивчення назв, за якими стояли події життя гос-

подарів, і намагалася відчитати, що відбувалося в цій сім'ї, коли вони купили ось таке видання «Чарівної гори» Томаса Манна — народження першої дитини? Другої? А що спонукало придбати повне зібрання книг Достоевського? Сварка? Зрада? Нудьга? Надто холодна зима? Поволі це навіть дозволило їй примиритися з процедурою витирання пилу з книг і сприймати її не так негативно, як раніше. Особливо коли не забувала ковтнути перед тим таблетку від алергії.

Раніше Христині також здавалося, що її оточує безліч украй необхідних речей і потрібно докласти всіх зусиль, аби заволодіти хоча б частиною з них. Тоді їй здавалося, що кожна нова річ чи запаси продуктів вивільняють її час і зусилля в майбутньому. І її шафи тоді теж були повні якихось цілковито непотрібних, куплених випадково речей, про які вона відразу ж забувала.

Тепер вона розуміла, що справа тут радше в якихось неусвідомлених до кінця механізмах, що керують психікою. Її психіка незалежно від неї самої встановила собі бар'єр бідності, як тепер подумки називала це Христина. Усі товари, які коштували менше цієї суми, були позначені таким чином як «дозволені», а всі, які коштували дорожче, — як заборонені. Але механізм цей не був однозначним і боровся сам із собою, тому купити одні джинси, скажімо, за 40 євро, забороняв, а три пари по десять євро — дозволяв. На «заощаджену» десятку купувалося вже щось зовсім зайве, скажімо, четвертий запасний гаманець — лише тому, що раніше він коштував 50 євро, а тепер — 9.90. І таким чином замість омріяних джинсів, які продовжували вважатися недосяжно дорогими, Христина ставала власницею чотирьох придбаних абсолютно без потреби речей, які знаходили своє місце на полиці в шафі й чекали нагоди, поки їх одягнуть раз чи два, а потім замінять такими ж випадковими

вже з іншої колекції. Вона намагалася переконати сама себе, що насправді не просто шкодує грошей на дорожчі речі, а намагається думати про перспективу, про те, у чому ходитиме та що їстиме завтра чи післязавтра. Потім намагалася виправдати себе, що надмірна тяга до купівлі непотрібних речей є простою компенсацією за роки, проведені без можливості купувати те, що хочеш. Але насправді вона просто зависала між копирсанням у минулому та підготовкою себе до майбутнього, а теперішнього уникала, щоб не опинитися перед необхідністю робити вибір уже і зараз, прожити момент раз і назавжди, не залишати собі ілюзії, що щось можна переписати начисто, підготувати себе до невідомості, прийняти наперед складні рішення, уникнути проблем, про появу яких ще не знаєш.

Момент, коли вона усвідомила це й заборонила собі робити так надалі, Христина пам'ятала. Це сталося приблизно через два роки після того, як вона приїхала на заробітки. В одній із крамниць вона випадково побачила ще двох українок, які міряли погано пошиті куртки із зимового розпродажу й відтворювали діалог, який Христина уже провадила сама з собою тиждень тому, коли купила таку ж куртку. Тепер вона носила її вже тиждень і намагалася оминати дзеркала — як і слід було сподіватися, куртка сиділа погано і Христина виглядала в ній кілограмів на п'ять товстішою та років на п'ять старшою. Подумки вона зверхньо посміхнулася, почувши діалог, і так само подумки прочитала незнайомим колегам нотацію про те, що заощаджувати десять євро на зимовій куртці, яку носитимеш кілька сезонів, немає сенсу, краще заощадити на чомусь іншому, а куртку купити таку, яку хотітиметься носити, адже від цього залежатиме не лише настрій, а й потенційні заробітки — невпевнену в собі жінку, яка боїться власного відображення в дзеркалі й не наважується назвати ціну за свою

роботу, ніхто не поважатиме і або не візьме на роботу, або не заплатить заробленого.

І лише проговоривши все це подумки, Христина раптом різко зупинилася на місці й уважно подивилася на своє відображення в найближчому дзеркалі. Відображення втомленої та невиспаної сорокарічної жінки зі злякано бігаючим поглядом примусило її усвідомити, що все це стосується не лише випадково побачених жінок, а передусім її самої.

З того моменту вона почала затяту боротьбу з собою й намагалася не давати власній психіці встановити для себе межу бідності. Поволі звикла думати не про те, що ще потрібно придбати, а про те, від чого ще можна відмовитися. Виявилося, що це набагато приємніший, продуктивніший і цікавіший шлях. Тепер у неї знову з'явився вільний час і навіть трохи заощаджень, а головне — було чітке усвідомлення, що все необхідне в неї є.

Засіб, яким Христина протирала книжкові полиці, мав специфічний запах. Від нього паморочилося в голові й посилювався біль у пальцях.

Її пальці боліли завжди, скільки вона себе пам'ятала. Спершу це були просто судинні проблеми, і боліли, а точніше терпили й не надто дошкульно пощипували самі тільки пучки. До них не надходило достатньо крові, тож кожен, хто брав Христину за руку, злякано відсахувався і скрикував: «Які холодні долоні!»

До холодних долонь вона звикла й на пощипування в пучках пальців не звертала уваги, дошкуляло це лише взимку, якщо довго перебувала на холоді — тоді не допомагали навіть найгрубші рукавиці. Такими ж холодними були кінчики пальців і на ногах — Христина спала в шкарпетках навіть улітку, бо достатньо було стати босими ногами на прохолодну підлогу, як пальці моментально ставали кри-

жаними і їй довго не вдавалося заснути, поки марно намагалася розмасувати й зігріти їх. Іноді вона прокидалася вночі від раптового посіпування в усьому тілі, схожого на поколювання дрібними голками. Біль поволі опускався, аж поки не сконцентровувався в ступнях, примушуючи вивертати їх у різні боки, а іноді навіть зриватися на ноги, аби зупинити цей нестерпний біль. Коли судома минала, Христині рідко вдавалося знову заснути.

Тоді вона йшла на кухню, заварювала собі липового чаю, визирала у вікно й уважно розглядала перші прожилки сірого на ще сонному небі — зазвичай Христина прокидалася під ранок, і атмосфера очікування, яка висіла в цей час у повітрі, так і не давала їй знову поринути в дрімоту. Аж близько восьмої день переходив у нудну рутинну фазу сірого вибляклого світла, заклопотаних перехожих, усвідомлення початку нового дня. О цій порі їй завжди нестерпно хотілося заснути та проспати всю цю нецікаву метушню, аж поки опівдні на вулиці не запанує затерплість передобідньої доби, коли мами й няні квапливо заберуть із пісочниць своїх дітей, пообіцяють їм цукерку за те, щоб добре з'їли борщик, і втішатимуться спокійним кавуванням із суїдкою, поки дитина спатиме в обід, плануватимуть пообідні закупи та завтрашнє прання. У такі хвилини в Христині щось оживало, поверталася здатність зосередитися на власних думках, не відволікала необхідність бігти кудись, неминуча на етапі, коли слід вдало почати або не менш вдало завершити день. Полуденна сієста звільняла від цього обов'язку, навіть якщо їй і справді вдавалося лягти спати на світанку і прокинутися вдруге ближче до одинадцятої. А таке траплялося часто, адже заняття в музичній школі були в другій половині дня.

Здебільшого Христина забороняла собі таке досипання, бо після щемливої приємності пізнього кавування під

приємну музику та з хорошою книгою її неминуче чекали докори сумління за все, чого вона не встигла, і це псувало настрій на весь день.

Тепер такі ліниві поранки їй більше не траплялися. А навіть якби й удалося вирвати кілька зайвих годин сну, то ніколи не вийшло б відтворити атмосферу власної порожньої квартири, знайомого до найменших дрібниць краєвиду за вікном, відчуття цілковитої гармонії, яке випаровувала заварена в мідній джезві кава і сповнювала старанно дібрана до погоди, настрою і книги музика.

Кавувати вони з Соломією останнім часом ходили до парку. Брали з собою каву в термосі, купували дорогою в цукерні тістечка й примощувалися на траві влітку або на лавках узимку. Мовчки пили каву й розглядали перехожих. У них була гра: хто більше за певний проміжок часу нарахує таких чи інших персонажів — скажімо, лисих і пузатих чоловіків або пишногрудих блондинок, а чи хлопчиків зі скрипками, дівчаток із бабусями тощо. Іноді Христині здавалося, що ця гра й кава в парку навіть прикольніші, ніж її самотні ранішні кавування в попередньому, дозаробітчанському житті. Щоправда, такі посиденьки ніколи не наводили її на філософський лад і вона відчувала, як їй бракує часу на продуктивне читання — таке, що змушує думати й аналізувати, а не лише дозволяє вбити час та відпочити після фізичної праці. Відчувала, що бракує часу й на вечірні концерти для себе самої, які були звичними для неї вдома, коли вона вивчала цілі партитури просто так, без жодної мети, навіть не виконуючи їх перед друзями. Тільки для того, аби довести собі, що може. Тоді це було хорошим способом як на те, щоб провести вільний час, так і на те, щоб не думати про відсутність інших планів на вечір. Це була своєрідна втеча від занадто сірої, одномаїтної та безперспективної дійсності. Фактично все її іс-

нування як тоді, так і тепер було зосереджене на цій втечі. Просто раніше вона тікала від небезпеки піддатися сірості зовнішнього існування, випустити цю сірість у себе, перейнятися нею і здобути той характерний важкий погляд, що вирізняє людей, яких сірість заповонила цілковито. Тепер тікати частіше доводилося від себе, від усюго, що таки встигло назбиратися всередині й могло раптово знівелювати всі старання отримувати задоволення від кожної дрібнички старанно підфарбованого фасаду тутешньої дійсності. Таким було її теперішнє життя — більш поверховим, менш обтяжливим, легшим у всіх значеннях цього слова, навіть у негативних.

Христина дуже цінувала й старанно переймала усі численні тутешні способи покращувати настрої різними дрібницями — кольорами, запахами, смаками, навіть просто манерою розмови — спокійною, привітною, доброзичливою. Вона була переконана, що все це справді допомагає. І з роками ця постійна й невтомна втеча від зовнішньої чи внутрішньої сірості, від непотрібної роздратованості та напруженості, від страху й невпевненості стали для неї сенсом існування. Їй було достатньо саме такого крихітного та неамбітного сенсу, відчуття гармонії, яке так важко здобути і так легко втратити, що часто воно здається геть невловимим.

Іноді бувало дивно усвідомлювати, наскільки легко й безболісно вона позбулася свого попереднього життя, яке тепер виглядало далеким і нереальним, ніби світлина з чужого альбому. Так, ніби вона перейшла річку через міст, який давно мав завалитися й завалився — просто в неї за спиною, але від цього залишився не жаль за неможливістю повернутися, а полегшення, що перейти вона таки встигла (наважилася, змогла, захотіла, не передумала, не втекла від рішення). Можливо, це свідчило про неї не найкраще, проте

вона справді не відчувала нічого схожого на ностальгію. Більше того, на відміну від багатьох своїх знайомих, вона ніколи не порівнювала «тут» і «там», не бачила в цьому сенсу. І щойно потрапляла в середовище, де починалися безкінечні заробітчанські нарікання на те, що «там» ніхто не цінує їхньої жертви, а «тут» ніхто належно не платить за їхню працю і що вони вже заплуталися, де їм гірше — тут чи там, і не знають, повертатися чи залишатися, і вони б повернулися — «якби», а залишаються — «бо». Утім, ці «якби» і «бо» насправді були лише уявними кордонами, перетинати які ніхто й ніколи не збирався. Просто так було значно простіше — перенести всі проблеми в географічний вимір і втішати себе тим, що на географію ти не маєш впливу.

Ясна річ, іноді їй хотілося пройтися улюбленими львівськими вуличками, побачити колишніх знайомих, родичів, але це було приблизно так, як хочеться сірого осінньозимового дня поїхати на море — цілком абстрактно й під настрій, а коли справді потрапляєш на море, то звертаєш увагу не так на сліпучість води в яскравому сонячному світлі, як на переповненість пляжу, нестерпну спеку, нудьгу, галас відпочивальників, незручності побуту, попечену шкіру. А якщо починаєш їздити до моря щороку, то навіть осінньозимового дня іноді згадуєш саме всю цю неприємно-побутову частину, і тоді раптом відчуваєш себе застиглою у зручному кріслі, коли за вікном дощ.

Вона так і не навчилася вимірювати задоволення кількістю витрачених на нього грошей, як це було прийнято тут, а останнім часом і вдома. Мабуть, це створювало певний імунітет і не давало приводів почувати себе неповноцінно через відсутність розваг у місті її юності чи коштів на них у теперішньому існуванні. Христина завжди була наділена щасливою рисою цінувати те, що має, а не шкодувати за тим, що їй не випало. Підтримувати в собі це переконання

було непросто, але вона ставилася до цього ретельно — як до щоденної ранкової зарядки. І навіть коли на неї нападав примхливий настрій, хотілося себе пожаліти і щоб пожалів ще хтось, вона примушувала себе перелічувати не лише все те, за що заслуговувала співчуття, а й те, у чому їй пощастило, на відміну від багатьох інших. І це допомагало — так само механічно, як ранкова зарядка.

Перші потовщення на кісточках пальців вона помітила незадовго після приїзду. Їй тоді пощастило додатково до догляду за Маріанною знайти роботу у фірмі, яка прибирала офіси; роботи було багато, і власник платив їй трохи більше, ніж зазвичай пропонували ті, у кого вона прибирала вдома. Христині потрібно було віддати гроші за дорогу, тож вона погоджувалася працювати скільки треба. І тижні через два зауважила, як спухли пальці.

Власник фірми, який їздив на замовлення разом із нею, теж помітив, що Христині важко втримати в руці відро з водою, бо пальці майже не гнуться, і порадив одягати рукавички та попити щось від алергії.

Але це не допомогло. Інша заробітчанка з України, лікар-терапевт за фахом, діагностувала в Христини артрит і тільки сумно посміхнулася у відповідь на питання, як це лікується. Потім із тією ж сумною посмішкою сказала: «Зазвичай рекомендують не запихати рук у холодну воду, пити спеціальні вітамінні й масувати долоні».

Тепер, як і тоді, Христина подумки посміхнулася їй у відповідь і взялася протирати чергову книжкову полицю. До кінця прибирання залишалося ще півтори години. Думка про це та про традиційне завершення понеділка походом із Евою на пиво завжди зігрівала її. Але не сьогодні. Сьогодні їй страшно було уявляти, як вона повернеться додому, відчинить двері своїм ключем, усе ще не втрачаючи надії,

що назустріч вийде Соломія. Потім зайде до помешкання, зазирне в кожен куток, навіть під ліжка. А потім здасться і таки передзвонить Еві й попросить про допомогу. Але наразі треба намагатися не думати про це. Поки попереду ще кілька годин простих і певних занять — витирати пилкуку, мити вікна, навіть протирати книги.

Аби відволіктися, Христина згадала, як минулої неділі пішла з Соломією до місцевої греко-католицької церкви, куди та вже давно її тягнула.

За спиною Христини сиділи дві дівчини років двадцяти п'яти й упродовж усієї служби пошепки вели діалог.

— Ти соткудова? — запитала одна.

— З Рави Руської. А ти?

— Я здальше.

— Так автобуса довго не було, капець, аж піт в штани затік, — поскаржилася інша.

— Ти що, лівша? — поцікавилася перша.

— Так, — відповіла друга.

— Я ніколи не сідаю їсти біля лівші, бо в мене брат такий, то штовхається за столом — страх.

— А чого він за столом штовхається? Треба акуратно їсти, — дивується лівша. — То він у тебе якийсь невихований. Он у мене чоловік, хоч і не п'є, зате їсть дуже акуратно. І сам такий маленький. Та і добре, що маленький. Більшого б я не прогодувала.

— А моему де-то тридцять год, — мрійливо продовжила та, що не-лівша. — І он як особистість нічого такий, але мужик недоделаний.

— Це як? — не зрозуміла інша. — Не стоїть?

— Та не. Як тобі це об'яснити. От у тітки Олі вареники завжди доделані, а у твоєї баби недоделані. Як не вареники. Оце таке саме і він.

— Якось я тебе не по́няла.

— Не знаю, що делать. Я ж люблю, щоб постарше. Але він такий недоделаний, і то вже всьо.

Дівчата трохи помовчали, а потім лівша замріяним голосом сказала:

— Знаєш, а я тоже шота згадала, як з пацаном зустрічалася. От прикол. Хочеш, розкажу?

— Ясно, що хочу, нудно ж так сидіти, — погодилася не-лівша.

— Так от. Я була пацанка ще зовсім. Мамка моя якраз тіки виїхала. Ше, кажись, даже нелегалка була. Ну, а я зразу крута стала, при бабках. Ну і познакомилася з пацаном. Дето півгода ми зустрічалися. Ну, ясно, що то посралися, то розійшлися, але потім знову сходились. Рішили були даже поженитися, і наші батьки були вже знайомі, але потом я йому змінила. Навіть не знаю, як таке сталося, ну, бувають у житті такі моменти.

— Та ти шо! — захоплено вигукнула не-лівша. — А з ким? Сімпатішний який-то?

— Да, такий другій, ніж той був. Той був блондин, а мене понравився брюнет. Тіки то були несерйозні відносини, ми тут же і розбіглися. Але зміна є зміна. Ну, я дуже переживала і не могла це в собі довго носити. Тому розказала йому і просила пробачення, бо я справді каялась, і він мене пробачив.

— Бив? — співчутливо спитала не-лівша.

— Пошті не.

— Та ти шо? Піздец, — не повірила не-лівша.

— Після того ми час від часу жили разом і дуже зблизились. Все це коїлося ще на Україні.

— Шо такое «коїлося», це про койку, шо лі? — не зрозуміла не-лівша.

— Та не. То значить «робилося».

— Капець. Освічена ти яка-то, — з повагою в голосі сказала не-лівша.

— Але моя мама після того почала його недолюблювати, і вона не бажала, щоб я більше жила на Україні, і я мусила була поїхати, але я старалась далеко не їхати від дому, тому поїхала в Бундес, — продовжувала розповідь лівша, усе більше вживаючись у роль і все частіше заміняючи розмовні вирази підкреслено літературними. — Буквально через два тижні після мого від'їзду він зробив мені пропозицію через телефон і я її прийняла. Про наші заручини я мамі нічого не говорила. Пізніше мама поїхала з Бундесу, а я осталась там працювати, сама, без друзів і без нічого. Я дуже сильно хворіла, але все це пережила сама. Ще дізналась, що в мого хлопця появилася дівчина. Це був шок!

— Піздець! — за спиною в Христини почали інтенсивніше шарудіти сідницями по лаві. Мабуть, від хвилювання.

— Я стремилась не писати йому, не звонити, — говорила далі лівша. — Але не змогла: я йому написала, що я знаю, що в нього є дівчина, але мені все одно, бо мені без нього погано! Тоді він мені відписав, що до неї нічого не відчуває, що це було на п'яну голову, що він мене кохає і не хоче з нею бути, і він з нею в той самий день розійшовся! Даже показував мені потім, що в телефоні витер всі її есемески. А вона писала йому ще, питалась дозвонитися. Одним словом, порядно поступив.

— Та козел він, як же ти не бачила, — не стрималася не-лівша. — Боже, прости! — мабуть, згадала вона, що перебуває у храмі.

— Ну, кажу ж, ще пацанка була зовсім. Дето через п'ять місяців, проведених в Бундесі, я приїхала на Україну до нього. Ми зробили так, що про мій приїзд ніхто не знав, щоб не було скандалу, нам друзі помогли. Ну там рестарани, діскачі, сама знаєш. Дуже було влюбльонно. Я потім за

ним таскавала. За тиждень часу я вернулась в Бундес, але в мене вже не стало роботи, були великі проблеми зі здоров'ям, тому мама сказала, щоб я їхала до неї. Я сказала, що не хочу, що я щось придумаю, але в мене нічого не вийшло і прийшлося летіти до мами. Мама не дозволила мені зберегти дитину, і прийшлося зробити аборт. В Бундесі це дорого, тож ми повернулися назад, в Україну. Слава богу, обійшлося без наслідків, але відтоді мама ще більше стала проти мого коханого.

— Та я б йому на місці твоєї мами яйця повідривала! — обурено скрикнула не-лівша.

— Ну, він тоді це сприйняв з великою біллю, тому що знав, що звідси приїхати на Україну до нього буде дуже важко. Ми з мамою постійно сваримся, буває, що тижнями не говоримо. Я тоді просиділа в мами дето місяць і постійно сиділа дома, тільки в магазин могла вийти, і то раз в тиждень, щоб потім більше не йти. Я постійно про нього думала, общалась з ним по Інтернету, і він казав, що кохає мене. Я не видержала і попросила в мамки пустити мене на Україну. Мама не хотіла, але вітчим пообіцяв, що на трошки може поїхати! Я планувала приїхати на Україну, за той час, що буду там, найти роботу, найти квартиру і остатись з моїм коханим, він тоді вже також працював, і йому було пошті 18 років. Він сказав, що згіден на це, але якщо я останусь на Україні з ним, мені батьки не будуть взагалі помагати і мама мене поставить перед вибором: або вона, або мій коханий. Мені тоді казалось, що я всьо розумію, що буде важко, але я привикла сама всього добиватись. Моя мама постійна була закордоном: я сама росла, а як тільки вона на трошки приїжджала, то винила мене в усіх своїх проблемах. Ми досі не можемо бути з мамою разом довго — це просто все перетворюється в ад. З тим моїм хлопцем ми багато пережили: і зраду, депресії, само-

губство даже — з моєї сторони було два рази: раз я хтіла стрибнути з вишки; це сталось тому, що я не могла більше тримати в собі свою зраду, і він прибіг до мене і просив мене зі сльозами, щоб я цього не робила, бо він мене дуже сильно кохає і не зможе без мене жити, казав, що якщо я стрибну, то він за мною. Тому я передумала. В другий раз це сталось, коли я йому розказала за зраду і він мене бачити не хтів і він закрився в собі. Тоді я по дорозі до школи напилася таблеток і мені стало погано в школі. Мама позвонила і спиталась, що зі мною. Я їй сказала, що напилася таблеток і не хочу без нього жити більше, тоді мама позвонила до нього і попросила його, щоб він мене вговорив, щоб я ішла додому, але я відказалась. Тоді він прибіг за мною в школу і відвів мене до самого дому. Вот після того випадку мама його незлюбила воппше.

— Ну ти крута!

— Був в нас з мамою ще один конфлікт, коли я почала говорити, що я хочу повертатися в Україну, бо кохаю його і не хочу ніякого Бундесу. Тоді вона давай йому визванювати, просити, щоб він мене кинув, а потім погрожувала, що посадить його, бо в нас був з'язок, а я неповнолітня, але він сказав, що все залежить від мене. Тоді я рішила на деякий час поїхати, щоб успокоїти ситуацію! Я даже була в журнал написала, щоб мені дали правильну пораду, шо мені вибрати: маму, яка постійно тільки бреше і живе в брехні з забезпеченим майбутнім за кордоном і з якою ми постійно сваримося і не можемо довго жити мирно, чи коханого, який справді готовий на все заради мене, з яким я даже заручена і з яким я вже багато чого прожили і все одно після всього не можемо бути без одне одного. Так і написала, приставляеш, яка дура була. І підписалася: «Жінка, 15 років».

Дівчата дружно захихотіли і після цього замовкли, надовго, майже до самого кінця служби.

* * *

Христині здалося, що за п'ять годин, які вона провела, прибираючи помешкання Рудольфа і Беттіни, а потім Беттіниного батька, вулиця, на якій стояв їхній будинок, змінилася до невпізнання.

Сьогодні час тягнувся якимось по-особливому. Христині важко було збагнути, яке бажання перемагало в ній — страх і нетерплячка пошвидше довідатися, що ж трапилось з Соломією і чому це трапилось так несподівано, без жодних зовні видимих підстав, чи протилежне бажання — якомога надовше розтягнути час, у якому вона ще ні про що не знає, лише про оголошення в газеті, яке, може ж статися чудо, раптом виявиться помилковим. Христина мимоволі запахнула руку в сумку, де на дні все так само вороже похрустувала ранкова газета.

Від будинку Беттіни до помешкання сліпого музикознавця Мікшунеску, де їй сьогодні доведеться поприбирати, треба було їхати трамваєм. Зазвичай Христина так і робила, і тоді в неї ще залишався час перейти вуличками середмістя, зазирнути в улюблену крамничку з іранськими срібними прикрасами, випити кави в одній із кав'ярень, просто посидіти на лавці в невеликому скверику. Але сьогодні вона вирішила замість цього пройтися пішки. Може, це допоможе проковтнути нарешті гострий клубок під горлом і вирішити, що робити і як діяти після завершення робочого дня. Їхати просто додому, узяти з собою Еву чи подзвонити вже зараз Штефанові та запитати в нього, що ж там насправді сталося. Але чим більше Христина намагалася зосередитися на тому, що саме їй зробити, тим менше відчувала в собі сил, аби спромогтися хоча б на щось. Вона просто фізично не здатна була примусити себе набрати номер Штефана, відмінити сьогоднішні прибирання, вийти хоча б на крок із рятівного кола щоденної

рутини, яке дозволяло відкласти на кілька годин усе те, у що так не хотілося вірити.

Христина йшла поміж охайними віллами заможної ділянки міста, забудованої ще до часів, коли в моду ввійшли технології енергозбереження. Будинки відрізнялися один від одного, а не були всі зведені за одним проектом, у середині відчувалися великі площі, крізь вікна від підлоги до стелі власники дивилися на довколишні гірські краєвиди та вузьку дорогу, що петляла поміж горами й по якій украй рідко ходили пішоходи.

Щоб потрапити до оселі Рольфа Мікшунеску, слід було скористатися дзвінком на паркані. Біля дзвінка висіла табличка «Доктор філософії», а біля такого ж дзвінка вже на дверях до передпокою висіла ідентична табличка, тільки з написом «Доктор філології». Христина так і не наважилася запитати господаря, скільки ж у нього насправді докторських, бо сам Рольф Мікшунеску під час знайомства представився їй професором музикознавства на пенсії. Він осліп після екзотичної хвороби, викликаной привезеною із музикознавчої експедиції до Африки інфекцією — спеціалізацією Рольфа Мікшунеску був фольклор африканських племен. І тепер більше не викладав у консерваторії, але продовжував вести активний спосіб життя, опанував абетку Брайля, відповідні комп'ютерні програми й обладнав свій будинок за останнім словом техніки так, що жити в ньому було достатньо комфортно навіть самотньому сліпому.

Окрім Христини, обслуговувати цей будинок приходили ще садівник і хатня робітниця. Тут завжди панував ідеальний порядок і треба було особливо стежити за тим, щоб речі залишалися на призначених для них місцях і не переставляти їх нікуди, аби Мікшунеску міг знайти їх самостійно. Це було єдиною, але дуже важливою вимогою професора.

Христина натиснула на кнопку дзвінка під написом «Доктор філософії», ворота на паркані автоматично відчинилися. Так само безшумно відчинилися, точніше, від'їхали вбік розсувні вхідні двері. Христина зайшла до передпокою, а потім до кухні. На столі, як завжди, на неї чекала свіжозаварена кава, сік, печиво, канапки, фрукти. Господар був у вітальні.

— Що будемо слухати сьогодні? — замість привітання запитав він, не повертаючи голови від музичного центру, коли Христина зайшла до кімнати.

Як і всі сліпі, він міг без труднощів визначати місцеперебування Христини за звуками її кроків, яких сама вона майже не чула, бо на підлозі в усіх кімнатах і коридорі лежало килимове покриття із густим ворсом. Колись Мікшунеску пояснив їй, що вирішив накрити підлогу, аби звуки кроків не були надто голосними, це його дратувало.

— Сьогодні Опус № 101 Бетховена, «Карнавал» Шумана або котрусь із сонат Прокоф'єва, — відповідає вона, усе ще задихана після прогулянки.

— Ого! Сьогодні в нас загул і сумбур у смаках? — посміхнувся у свої густі вуса професор і поставив Прокоф'єва. — Вірйте в музичну терапію? — запитав після цього.

— Ні. Але хочу, щоб музика примусила мене забути про все інше. Якщо не допоможе, то «Добре темперований клавір» у виконанні Ріхтера.

— Бачу, ситуація справді серйозна, — споважніло додає господар. — Гарзд, ставлю все, що бажаєте, у вищеназваному порядку.

Так тут було завжди. Христина любила прибирати в старенького професора, де почувала себе навіть вільніше, ніж у Беттіні з Рудольфом, бо Мікшунеску справді було байдуже, якісно вона поприбирає чи ні. Він рідко виходив із

дому, ще рідше приймав гостей і по-справжньому цінував спілкування з нею.

— Знаєте, ми з вами минулого разу говорили про роль егоїзму в процесі самоствердження генія, — продовжив ніби після ковтка кави, а не після тижневої перерви Мікшунеску. — Так от, я не згоден із вами, що талановита творча особистість може успішно реалізуватися лише за умови, що всі свої сили зосередить на власних потребах і перетвориться на остаточного егоцентрика. Тобто так, звичайно, легше, але це не єдина модель.

— Не знаю, — знизала плечима Христина. — Світ реалізованих митців — це зазвичай світ розбещених увагою оточення чоловіків, задля кого не одна жінка пожертвувала собою і присвятила своє життя обслуговуванню генія. Інших прикладів з історії, принаймні історії музики, я не знаю.

— Ну, це справді модель, звична в патріархальному суспільстві, але ж тепер це активно змінюється.

— Та я насправді навіть не про гендерні стереотипи хотіла сказати, — вирішила виправдатися Христина. — З цим усе більш-менш ясно. Але й у суто чоловічому середовищі краще реалізуються егоцентрики. Мабуть, тут важливий ще момент сприйняття оточенням — люди якось більше схильні вважати геніями тих, хто й сам переконаний у власній геніальності, а не тих, хто намагається зберігати адекватність у стосунках з оточенням навіть попри свою талановитість. Найбільш хрестоматійний приклад — Вагнер і Верді. Обое вийшли з низів, обое дивом зробили світову кар'єру, обох визнали, але Вагнера все ж таки вважають значно більш елітарним і ніколи не дозволяють собі критичних зауважень щодо його музики, навіть нацистські переконання йому пробачили. Натомість Верді регулярно звинувачують у надмірній попсовості, хоча давно доведено, що попсовості його творам додають лише невмілі вико-

навці й диригенти, а якщо виконувати його добре, то це дуже глибока музика. Думаю, одна з причин криється в тому, що Вагнер був абсолютним егоцентриком, переконаним у власній вищості над усіма. А Верді навіть у zenіті слави залишався доволі людяним і уважним до оточення.

— Так, це правда. Вагнер і Верді — це промовистий приклад. Не даремно на партіях із опер Вагнера співаки дуже часто садять собі голос, дехто навіть назавжди. А партії у творах Верді співати легко й голос у них звучить виражено. Мене в біографії Вагнера завжди найбільше зворушує історія його одруження. Верді, до речі, міг би написати про це непогану оперу. Якраз його тема. Моральна вищість і перевага однієї людини над іншою. Я собі навіть уявляю окремі сцени — оркестр грає щось мелодійне, але загрозливе на тлі фінальної розмови Вагнера і батька Козіми, ще дружини диригента фон Бюлова, який лежить при смерті, але вже потенційної дружини Вагнера. Батько Козіми Ференц Ліст нагадує Вагнеру про те, як урятував йому життя, ризикуючи сам загинути, і просить зачекати з розлученням принаймні до моменту, поки його теперішній зять фон Бюлов або одужає, або помре. Вагнер дає слово честі, а вже наступного дня забирає Козіму до себе. І знову сцена з оркестром — Ліст після багатьох років образи на доньку й зятя нарешті здається та відновлює з ними стосунки, а онуки радісно кидаються йому на ший. Литаври.

— Можна додати ще одну сцену, — посміхнулася Христина. — Вагнер помирає у Венеції. Козіма тиждень не підпускає нікого до його тіла. А потім забороняє власному синові ставити свої опери, щоб той ненароком не перевершив батька. Литаври.

— Ну так, а опера Вагнера на тему особистого життя Верді — це грецька трагедія без довгоочікуваного катарсису в кінці, — підхопив жарт Мікшунеску. — Спершу

смерть дружини й обох дітей, потім багаторічна депресія, далі щасливий, але бездітний шлюб, постійні закиди критики та необхідність кожною наступною оперою щось доводити світові. І врешті заповіт — власний будинок залишається самотнім акторам, яким немає де притулитися на старість, а на їхнє утримання призначаються доходи з усіх постановок опер. Хоча Вагнер би про щось таке точно не писав. Занадто нудно й без жодних титанів на задньому плані.

— Ну або поміняв би розв'язку. Наприклад, примусив Верді віддати всі заощадження Муссоліні.

Вони обоє засміялися.

— Цікаво, чому скромна доброчинність не настільки сценічна, як злочинна зухвалість, — продовжив роздуми вголос Мікшунеску. — Можливо, тому, що більшість із нас не порушує моральних норм зі страху, а не через переконання, що так правильно?

— Є якась філософсько-етична теорія, здається Лефевра, про дві можливі моделі підвищення самооцінки людини, — сказала Христина. — Перша вважає ідеальною особистістю таку, що не здатна на компроміс між добром і злом за жодних обставин. А друга — коли людина вважає, що мета виправдовує засоби й погоджується за певних обставин на компроміс зі злом. Перша модель поведінки визначає правила співіснування в демократичних суспільствах, де інтереси особистості ставляться вище за колективні й люди прагнуть досягти компромісу в стосунках. А друга модель домінує в суспільствах тоталітарних, де колективні інтереси переважають над індивідуальними і в особистих стосунках між людьми переважає ворожість, а не пошук компромісу.

— Ну, якщо думати так, то це дає надію, — утішився Мікшунеску. — Тоді друга модель успішної особистості за Лефевром, вона ж вагнерівсько-егоцентрична, — це від-

жила патріархальна модель, яка зникне разом із модою на тоталітарні режими. Або принаймні обмежить ними свою територію поширення. А модель поведінки «а-ля Верді» лише входить у моду, й за нею майбутнє. Недаремно сьогодні поведінка відомих митців уже не є однотипно «зірковою» в найгіршому сенсі цього слова. Такою вона залишається в поп-середовищі або в інших низькоосвічених середовищах, іноді це середовища патріархальних суспільств. Скажімо, Росія. А культура, орієнтована на більш вимогливих реципієнтів, продукує митців, які поводяться значно більш адекватно, зокрема й тому, що такими їх краще сприймає публіка.

Поки Мікшунеску продовжив роздуми, Христина випила кави. Це підбадьорило її, але бажання продовжувати високочолоий діалог так і не з'явилося. Сьогодні їй хотілося лише одного — щоб її не чіпали якомога довше й дали побути наодинці.

І Христина поволі почала прибирання з полірування роялю фірми «Бьозендорфер» у вітальні, на якому іноді грав господар.

Поволі звуки музики заповнили її свідомість і їй справді вдалося цілковито зосередитися на витиранні пилюки, поліруванні меблів, чищенні сантехніки й кухонних шафок, збиранні пилюки з густого ворсу на килимі. Прибравши на першому поверсі, вона зробила перерву, спокійно з'їла канапки, дбайливо приготовані для неї хатньою робітницею, яка закінчувала свою роботу за кілька хвилин до приходу Христини, випила кави і перейшла прибирати на другий поверх, де були розташовані спальня, бібліотека, кабінет, більярдна, дві кімнати для гостей і три ванних.

Після тривалої паузи в розмові Мікшунеску пробурмотів: «Ну, не буду вам більше заважати», — і виїхав на своєму

кріслі з кімнати. Це була ще одна його приємна риса: він не змушував себе дотримуватися умовностей. Якщо розмова переставала його цікавити, він просто припиняв її. Беттіна на його місці ще довго вагалася б, чи так різко обірвана розмова не змусить Христину відчувати себе ніяково, зрозуміти це як натяк на субординацію, як нагадування про те, що вона тут лише прибиральниця. І саме такого ефекту Беттіна зазвичай досягала — надмірна обережність примушувала Христину відчувати не лише те, що вона прибиральниця, а й те, що Беттіна вважає це чимось поганим. Тоді як Христина давно позбулася цього псевдоінтелігентського неврозу. Для неї прибирання, як і будь-яка фізична праця, — це була просто робота, не гірша й не краща, ніж викладання музики чи ведення власного бізнесу. Вона не соромилася того, що заробляє прибиранням. Навпаки, уперше в житті в неї було заняття, яке не вимагало цілковитого самопосвячення, не зачіпало її емоцій, не примушувало прокидатися вночі від страху, що вона погано зіграє академконцерт, що зламає руку, що погано зіграють її учні, що вона все робить неправильно й лише відбиває в дітей охоту займатися, що насправді їй треба було більше зосереджуватися на власній кар'єрі та не погоджуватися на скромну роль вчительки музики, а таки треба було свого часу піти до Теодозії Борисівни («Дитинко, ви себе закопали») на віолончель і стати однією з небагатьох солісток десь у консерваторії чи опері, щоб тепер їздити по гастролях, а не по брудних помешканнях.

Зазвичай Христина не дозволяла собі думати про це, уважаючи, що коли думку довший час ігнорувати, то рано чи пізно вона кудись подінеться, забудеться чи що. І коли Ева пропонувала їй «закрити ґештальт» і сходити з цим до психоаналітика, Христина лише різко відмовлялася. Раніше не вірила, що це допоможе, а тепер все більше схилилася до дум-

ки, що просто боїться. Боїться, що старанно вибудовану за роки мовчання дамбу, яка відгороджувала її від власних страхів і невирішених проблем, раптом прорве, коли вона почне про це нарешті говорити. А потім потік назбираних за всі ці роки негативних емоцій змиє її старанно накреслене у власній свідомості теперішнє «я», регульоване, контрольоване й відкориговане відповідно до власних побажань. Вона боялася того, що залишиться на місці розмитого, штучно створеного «я». Боялася, що це буде просто брудна калюжа, вигляд якої стане неапетитним навіть для неї самої.

* * *

Мати померла від раку, коли Христині було вісім років. Батько працював учителем гри на скрипці в тій самій школі, куди згодом влаштувалася і Христина.

У її дитячій пам'яті дуже чітко відклався епізод, коли вони з мамою вперше відвідали лікаря. Того дня Христина не пішла до школи й мама взяла її з собою. Вони довго їхали кудись трамваєм, а потім ще йшли пішки. Лікарка приймала не у звичайній лікарні, а в кабінеті, облаштованому в просторому особняку в середмісті. Це була якась відома лікар-онколог, потрапити до якої вдавалося не всім, і мама довго чекала, аж поки знайома домовиться про обстеження. Поки маму оглядали, Христина роздивлялася ліпнину на стіні сусіднього будинку, на яку виходили вікна кабінету. Їй сподобалося дивитися в колодязь внутрішнього дворика, де пахло вологістю й ще чимось солодкавим — так пахне завжди в старих кам'яницях, і цей солодкавий запах іноді перебиває сморід нечистот, які вже не відмиваються зі старих дерев'яних сходів. По облупленій сірій стіні в'юнився плющ і відкидав вологі тіні. Лікарка була високою стрункою дамою з суворо підтиснутими губами та стрімкими рухами. Її русяве волосся було заплетене в тугу косу.

— У вас невелике ущільнення, — уважно дивлячись в очі мамі, сказала лікарка. — Якщо ви негайно прооперуєтесь, усе буде гаразд.

— Дякую, — відповіла мама.

— Ось телефон хірурга. Раджу звернутися до нього, — сказала лікарка.

— Дякую, — знову сказала мама й узяла телефон. Але до хірурга так і не подзвонила.

Уже через рік вона лежала, обкладена бинтами, у які сочився гній, і мало що сприймала з довколишньої дійсності. Батько, який звик у всьому слухатися матір, був цілковито безпорадний перед її хворобою.

— Ну що я міг зробити? — знизував він плечима, коли хтось із родичів чи знайомих питав його про це. — Вона однаково б мене не послухала.

Христина ніколи не казала про це батькові, але в глибині душі була переконана, що мама якраз і чекала від батька, що в цей критичний момент він нарешті хоч би раз у житті зробить щось не так, як завжди. Не перекладати на неї всю відповідальність за прийняття рішення, не тікати у свої ноти, книги й випивку, а зробити щось для її порятунку. Або змусить її саму це зробити, але не буде, як завжди, просто сидіти й чекати, що трапиться далі. Крізь туман далеких дитячих спогадів вона пригадувала уривки суперечок між батьками, які зазвичай проходили за одним і тим же сценарієм, а саму Христину лякало не так те, про що говорили батьки, як їхні роздратовані інтонації.

— Нам слід вирішити, куди ми їдемо відпочивати, — казав, наприклад, батько. — Бо якщо ми хочемо, як завжди, у Карпати, то мама може залагодити нам путівки, тільки сказати їй треба вже.

— То кажи, — мляво знизувала плечима мати.

— А ти хочеш у Карпати? — питав батько.

— Не дуже, — так само мляво відповідала вона.

— То кажи, куди ти хочеш.

— Не знаю.

— Ну, але вже треба знати.

— А ти куди хочеш?

— Я поїду з тобою, куди скажеш, але визначайся швидше, бо всі путівки розберуть.

— Вирішуй сам, мені однаково.

— Тобі завжди однаково. Зараз я все замовлю, а потім ти будеш нарікати, що насправді ти хотіла до моря. Я ж знаю, — батько вже був добряче роздратований.

— Можна й до моря.

— Так до моря чи в Карпати?

— Можна і туди, і туди. Як хочеш.

— Я не знаю, як я хочу. Скажи, куди ми поїдемо.

— Ну, давай до моря.

— Але ж тоді треба самим цим займатися — замовляти житло, купувати квитки. Хто буде це робити?

— Не знаю.

— Ну хоча би щось ти ж повинна знати! Давай ти завтра підеш у туристичне бюро й поцікавишся, які є варіанти на море.

— А ти?

— Я завтра на роботі.

— Я теж.

— Ну тоді ми нікуди не поїдемо.

— Значить, не поїдемо.

— Слухай, так не можна, я не розумію, що з тобою відбувається. Ти ж завжди так чудово все вміла планувати.

— Просто що б я не запланувала, твоя мати однаково потім втрутиться й нічого з цього не вийде, бо ти зробиш як вона скаже. Тож навіщо я буду заводитися з цим.

— Ну, але зараз тут немає моєї матері. Ми можемо самі все організувати й самі все вирішити.

— Гарзд, давай поїдемо на море. Але пообіцяй мені, що не будеш переносити всі наші плани, якщо перед самою поїздкою твоя мати знову, як минулого року, раптово вирішить, що їй потрібно зробити ремонт у коридорі й що зробити це мусиш ти.

— Ну, але ж їй справді потрібно було зробити ремонт у коридорі.

— Саме в час нашої відпустки?

— Коли я на роботі, то не маю на це часу.

— Але ж можна було запланувати це заздалегідь. Я стільки набігалася, поки все організувала, а потім ми змушені були відмінити поїздку.

— Ну, але ж погодься, що іноді слід жертвувати своїми приємностями задля інших людей. Мама не робила ремонт у коридорі багато років, а на море ми ще поїдемо, й не раз.

— Тоді давай цього року ти сам організуєш поїздку.

— Сонечко, я ж не зможу без тебе. Там стільки всього треба подумати, передбачити. Давай разом.

— А пообіцяєш, що не будеш переносити?

— Ну, я спробую...

— Ні, я не буду нічого робити. Хай краще я відразу знастиму, що ми нікуди не поїдемо, ніж знову все буде як завжди.

— Слухай, ну скільки вже можна про це говорити. Побачиш, цього разу все буде гарзд...

Але все знову складалося як завжди. Вартувало батькам щось запланувати без відома бабці, як вона в останній момент вигадувала якусь непереборну перешкоду, і в батька ніколи не вистачало сміливості їй відмовити.

Мати часто звинувачувала свекруху в усіх проблемах, а свекруха, як і належить, відповідала їй взаємністю. Але насправді в стосунках батьків усе було складніше, як і в кож-

них стосунках. Материна пасивність драгувала батька не менше, ніж її спроби домінувати. Точніше, його драгувала непередбачуваність її реакції — іноді мати наполягала на своєму, опираючись усім і всьому, а потім без жодних видимих на те причин раптом ставала такою пасивною, як зараз, і взагалі ніяк не реагувала. Раз звинувачувала батька в безініціативності та інфантильності, а потім, навпаки, у тому, що він тероризує її та не дає нічого вирішити чи вплинути на його рішення.

Непослідовним був і батько — він брався вирішувати щось лише тоді, коли йому самому чогось дуже хотілося, і тоді не терпів жодних інших думок. Наполягав на своєму, навіть якщо бував явно неправий, і болісно реагував на будь-які спроби матері втрутитися в процес прийняття рішення. Але на етапі втілення цього рішення вимагав від матері, щоб вона в усьому йому допомагала, й страшенно ображався, якщо вона відмовлялася. Натомість у справах, які не дуже його цікавили, намагався перечекати, зробити вигляд, ніби його це не стосується. А якщо мати надто вже докучала претензіями, то обіцяв щось робити й безкінечно відкладав, аж поки в мами не здадуть нерви й вона не вирішить усього сама. А вона зазвичай так і робила, але потім починала дорікати цим батькові. По суті, вони обоє застосовували ту ж тактику, мабуть, саме через це вона так і драгувала їх обох.

У її дитячій психіці всі ці уривки не так розмов, як інтонацій, сварок, образ і напруженого мовчання злилися в якусь безкінечну музичну композицію, талановито скомпоновану, але в поганому виконанні. Складний концерт для камерного оркестру, у якому погано настроєні інструменти й невмілий диригент уперто намагаються порозумітися, але їм так і не вдається. Коли інтонації батьків ставали підозрілими, Христина, відчуваючи наближення чергової сварки, почувалася

як тварина в клітці, яка не знаходить собі місця через наближення грози. І не може поділитися цим знанням із нечутливими до таких речей господарями, які бачать неспокої тварини, дивуються і мовчки доливають їй води та підсипають корму, інтерпретуючи поведінку тварини відповідно до власних примітивних уявлень.

Іноді їй сниться чергова сварка батьків і вона з жахом прокидається від усвідомлення, що вже була близька до того, аби помирити їх і щось назавжди поміняти в зламаному механізмі свого дитинства, але так і не змогла. Цей сон часто переходить у класичний варіант: сон страху перед іспитом, вони зливаються, і під ранок вона вже не знає, чого боїться більше — того, що в кінці знову побачить маму в труні, чи того, що їй занизять бал за сольфеджіо.

Незадовго перед тим, як мати захворіла, вони з бабцею посварилися остаточно.

Це трапилося на бабчин день народження, який вона зазвичай ніби не відзначала. Тобто не запрошувала нікого офіційно, але очікувала, що син із сім'єю приїде на вечерю. Того дня мама затрималася на роботі і вони змогли доїхати до бабці години на дві пізніше, ніж зазвичай. Довелося довго дзвонити у двері, перш ніж бабця відчинила їх. Кам'яний вираз її обличчя не віщував нічого доброго.

— Заходьте, — сухо сказала бабця.

— Вітаємо вас, матусю, з уродинами. Вибачайте, що пізно, затрималися на роботі. — Батько дав бабусі квіти й подарунок та поцілував у щоку.

— Зрозуміло, що робота вам важливіша старої жінки. Кому я потрібна, стара і хвора. От коли ще могла на вас працювати...

Бабця кинула квіти на стіл і демонстративно повернулася у своє крісло перед телевізором. На обідньому столі

поволі підсихали і вкривалися шкіркою салати і вистигле гаряче.

— Мамо, не пригостите нас кавою? — несміливо запитав батько.

— Візьміть собі, якщо хочете, — буркнула бабця й перемкнула канал. — Ви ж не до мене приїхали, а поїсти.

— Ми вже вибачилися за запізнення, — ледь стримуючи злість, процідила крізь зуби мама.

— А ти мовчала б уже, — різко повернулася до неї бабуся. — Думаєш, я не знаю, що то все через твою дурнувату роботу. Нормальна жінка давно б була вдома, приготувала їсти, припилувала чоловіка, а ти — ледащо, тільки й знаєш, що по кавах бігати з подружками.

— Ну що ви так, мамо, — ще більш розгублено пробурмотів батько. — Що вона вам зробила?

— Як то що зробила? — набирала обертів бабця. — Зіпсувала життя і тобі, і мені, і дитині. Кому, скажи на милість, потрібна така невістка? Ні допомоги тобі, ні доброго слова. На уродини до свекрухи і то не здатна вчасно приїхати. На все готове. Я вже не кажу, щоб допомогти.

— Мамо, — натягнутим як струна голосом сказав батько. — Давайте не будемо сваритися, у вас же нині уродини.

— Ми ненадовго, хотіли просто вас привітати. Але якщо ми заважаємо, то можемо піти вже, — додала мати.

— Можете йти вже, мені не потрібні ваші подачки. Якби ви справді хотіли мене провідати, то вчасно приїхали б, а не після своїх гулянок, але мати у вас завжди на останньому місці. Ясно, що тепер я вам не потрібна. Дитину вже виховала, навіщо я здалася. Якби не я, Христинка з голоду померла б із такою матір'ю.

— Вам не здається, що ви дозволяєте собі забагато? — Мати вже ледь стримувалася.

— А що, скажеш, не так? Скажеш, ти не на блядки їздила, поки скидала свою дитину на мене? Та всі про тебе знають, яка ти, стерво нещасне. Мовчи мені тут.

— Самі тут мовчіть, а моєї ноги тут більше не буде. Ходімо, Христино. — Мати повернулася й гримнула дверима.

Христина вийшла за нею. Батько лишився миритися з матір'ю. Їхні сварки завжди розвивалися за одним і тим же сценарієм. Бабця провокувала їх, а потім батько довго перепрошував її, сам не знаючи за що. Додому він повертався виснаженим і роздратованим, очікуючи від мами допомоги й підтримки, бо вважав, що робить правильно, намагаючись не зіпсувати стосунки з бабцею. Адже її неадекватність і агресивність не можна сприймати вороже, це лише ознаки віку.

Та цього разу мама не виявила розуміння до складної батькової ситуації.

Бабця була сильною жінкою, яка пережила чотирьох чоловіків, усе життя пропрацювала завідувачкою ЖЕКу й виховала собі єдиного сина «не для того, щоб він був підкаблучником». Бабці ніколи не подобалося те, що мама з татом живуть окремо від неї, вона уявляла собі подружнє життя сина лише під своїм пильним контролем і намагалася не втратити цього контролю навіть на відстані. Батько радився з бабцею в усьому, й у випадку, якщо запропоноване дружиною рішення їй не подобалося, зазвичай перемагала бабця. Маму все це спершу драгувало, і вона пробувала боротися — зі свекрухою, з чоловіком, із собою. Потім зрозуміла, що нікого з цих трьох змінити не вдасться, як не вдасться змінити і взаємин, які вже не склалися раз і назавжди. Це усвідомлення змусило її відчувати певне розгублення — вона більше не відстоювала свої права, як раніше, а лише мовчки спостерігала за тим, що діється. Таке ж розгублення охопило й батька — він не

знав, що йому робити з раптово надбаною можливістю приймати які завгодно рішення — власні чи бабчині, не знав, котрі з них правильніші, а найчастіше просто не здатен був вирішити взагалі нічого. Цей параліч поступово охоплював усі сфери їхнього сімейного життя, ніби плющ на фасаді будинку захоплював усе більші й більші території, укривав собою все і назавжди ховав від сонячного світла відсирілу стіну.

Мамина робота була однією з офіційно прийнятних причин для хронічного невдоволення бабці. Христинина мати була піаністкою, і її музична кар'єра склалася значно успішніше, ніж батькова. Вона грала в оркестрі оперного театру й часто їздила з гастрольями. Коли Христина була маленькою, бабця на час гастролів іноді брала її до себе, батько тоді теж ночував у неї, і на ці короткі дні бабця раптом змінювалася до невпізнання. Вона втрачала всю свою дратівливість і показну хворобливість. Цілими днями, наспівуючи, поралася по господарству, займалася Христиною, готувала смачні страви й навіть співала онуці колискові. Здавалося, вона забувала, що її власна молодість давно минула, і ніби опинялася знову в ролі молодої матері й дружини, а батько із сина перетворювався в її уяві на чоловіка. Вона догоджала йому, просила про дрібний домашній ремонт, а вечори вони проводили разом на канапі перед телевізором. Бабця була щасливою в такі моменти й навіть ні за що не сварила Христину.

Але щойно поверталася мати, усе мінялося. Якщо Христина раптом хворіла і її замість садочка завозили до бабці, то це вже була зовсім інша бабця. Вона невпинно нарікала на тата з мамою, постійно сварила за щось Христину, готувала страви, які онука ненавиділа, і постійно ходила сумна й роздратована.

Але в присутності матері вона ні за що б не зізналася, що тішиться частим поїздкам невістки. Навпаки, вона при

кожній нагоді дорікала тій за недбале ставлення до сім'ї і вважала, що без її, бабчиної, допомоги вони ніколи б не впоралися навіть із найпростішими речами.

— Привіт, сонечко, я страшенно втомився, мама сьогодні була якась особливо недобра. Не вип'єш зі мною пива? — запитав він з порогу, повернувшись після бабчиних уродин.

— Ні, — коротко відповіла мама.

— А чому? — щиро здивувався батько.

— Твоя мати сьогодні в присутності Христини обізвала мене й образила ні за що, а ти, замість вступитися за мене, залишився з нею, і тобі байдуже, як я себе після цього почуваю.

— Слухай, ну ти ж у мене розумниця, ну як можна так неадекватно реагувати. Ти ж знаєш мою маму. Це старша жінка, не варто сприймати її всерйоз. Вона просто самотня й намагається привернути до себе увагу. Знаєш, чого мені вартувало заспокоїти її?

— А ти знаєш, чого мені вартує щоразу після таких сцен заспокоїтися? Ти хоч раз подумав при цьому про мене? Про те, що це ми з тобою — подружжя, а не ти з твоєю мамою. Іноді в мене складається враження, що я вам просто заважаю.

— Слушайте, ви мене вже просто дістали обидві! — не витримав батько, у якого під час розмов із бабцею зазвичай закінчувався запас терпцю й удома він уже дозволяв собі не стримуватися й бути відвертим. — Вона мене звинувачує, що я тільки тебе слухаю, ти — що я слухаю тільки її. Вона мене називає підкаблучником, ти — маминим синком. Та я, здається, покажу вам обом. Задрали!

Після цієї сцени батьки довго не розмовляли між собою. І відтоді мама справді більше не бувала у бабці, а її пове-

дінка щодо батька змінилася кардинально. Із незалежної, упевненої в собі, ініціативної і сповненої розуміння до всіх батькових недоліків і слабкостей вона перетворилася на пасивну, заглиблену в себе й маломовну істоту, яка могла не промовити ні слова протягом кількох днів підряд і якій усе було байдуже.

Але якщо раніше батько часто дорікав матері за надмірну домінантність і говорив, що йому було б легше брати на себе більшу відповідальність і приймати рішення самостійно, якби мати так не тиснула на нього й дала йому більшу свободу дій, то тепер, коли його свобода дій стала необмеженою, приймати самостійні рішення йому стало ще важче. Він довго вагався, не знаючи, що обрати або що запропонувати, і врешті-решт, замість схилитися до якогось конкретного рішення, упадав у таку ж апатію, як і мати, або ставав надмірно агресивним. Здавалося, його колишня поступливість і надмірна м'якість у стосунках із іншими з віком переростають в агресію. Поступатися в усьому він більше не хотів, а домовлятися, пропонувати й домінувати просто не вмів. А якщо йому і вдавалося прийняти якесь рішення, то, реалізуючи його, він відчував постійну потребу, аби його хвалили, захоплювалися тим, як вірно він усе передбачив, зробив, запланував. І варто йому було лишень запідозрити найменшу нотку критики, він миттєво ображався і його охоплював черговий напад люті.

Що більшою ставали матеріні апатія й сум, то частішими й безпричиннішими були батькові напади люті. Якась тонка й ледь відчутна рівновага, на якій трималися стосунки цих двох, раптом порушилася, й стосунки захиталися, ніби кладка через річку, що спирається на камінь посередині, і якщо втратить центр рівноваги, то так і не може зупинитися, перехиливаючись то в один, то в інший бік. Кожному з них бракувало в іншому водночас і рішучості, і, навпаки,

ніжності та поступливості, тож вони все більше заплутувалися, чого саме й у який момент сподіваються кожен від себе та одне від одного. Незмінними були лише сварки, які завжди проходили за налагодженим раз і назавжди сценарієм, ніби спроби взяти штурмом обложене місто, — заздалегідь приречені на невдачу, але необхідні для поступового підточення сил, ослаблення, наближення кінця. Мати звинувачувала батька в недостатній рішучості, але водночас і в агресивності, він її — у безініціативності й надмірному тиску. І кожен із них розумів, що насправді так не буває, що слід визначитись і вимагати чогось одного, а найкраще — взагалі нічого не вимагати, просто спробувати навчитися сприймати одне одного такими, якими вони ставали протягом усіх прожитих розчарувань, взаємних образ, недотриманих обіцянок і безсонних ночей після сварок.

Іноді Христині здавалося, що саме відчуття безвиході, яке охоплювало їх усіх під час чергової сварки без причини, як і згустки беспорядного суму, поволі накопичувалися в материних грудях і перетворилися на ту саму пухлину, яку їй забракло сили усунути.

Після смерті матері бабця відразу ж запропонувала синові з онукою перебраться в її просторий будинок за містом і продати власну квартиру. Але батько чомусь не поспішав цього робити. Чи то чоловіче єство в ньому раптом прокинулося, чи то просто не хотілося займатися переїздом. Він, за своєю звичкою, не відмовляв бабці, а лише відкладав здійснення плану на невизначене майбутнє.

Тоді бабця вирішила взятися за справу самостійно, найняла маклера й почала намагатися продати батькову квартиру. Батько знову не протестував відкрито, але щоразу, коли приходили зацікавлені, спершу називав непо-

мірно високу ціну, а потім перераховував усі можливі недоліки квартири, включно з тим, що панельні будинки взагалі не розраховані на довший термін експлуатації, ніж сорок років, тож, за його підрахунками, цій квартирі недовго залишилося й не надто є сенс її продавати.

Продати квартиру бабця так і не встигла. Не минуло й року після маминої смерті, як у бабці також знайшли рак. У неоперабельній стадії.

Поховавши матір, батько продав особняк і власну квартиру в панельному будинку і купив два помешкання в центрі. В одному вони з Христиною жили, друге здавали квартирантам. Він став більше пити й зовсім не цікавився життям доньки. Іноді вони не розмовляли цілими тижнями.

Часом, коли Христина приходила до батька зі своїми проблемами, що траплялося все рідше й рідше, він уважно слухав її, дивився на неї своїми яскраво-голубими очима й замість поради просто знизував плечима. І Христина згадувала, як дратувалася в схожі моменти мама, як горбилася, ніби від удару в спину, схиляла плечі й понуро брела геть. А батько лише дивився їй услід.

Христина завжди була старанною ученицею та слухняною дівчинкою. Аж коли їй виповнилося вісімнадцять, у неї почався запізнілий юнацький бунт. Вона обрізала косу, зробила татування на правому плечі й стала солісткою панківського гурту. Викладачі спеціалізованої музичної школи, де вона вчилася, заламували руки, викликали батька, благали вплинути на доньку. Але він лише звично знизував плечима й казав як завжди:

— Ну що я можу зробити? Вона однаково мене не слухає.

Христина почала курити траву, завела кількох дорослих коханців і ще кількох коханців-однолітків, зробила перший

аборт. Потім вступила до консерваторії — й усе різко завершилося. Вона знову запустила довге волосся, почала вбиратися в спідниці до п'ят і намагалася вивести татуювання. У консерваторії вона була зразковою студенткою, і батькові не раз натякали, що якби він поговорив із завкафедрою, то доньку могли б залишити в аспірантурі, узяти до окрестру, відправити на стажування за кордон. Але батько не ходив говорити із завідувачем кафедрою, і Христина просто закінчила консерваторію з відзнакою, а потім пішла працювати до музичної школи, бо там звільнилося місце й закохана в батька всемогутня секретарка директора вибила це місце для Христини.

На четвертому курсі Христина вже ходила в лесбійські кнайпи й користувалася там популярністю. Вона не особливо крилася з цим перед батьком, але він ні про що не питав, якщо вранці за сніданком зустрічав чергову Христинину подругу в себе на кухні. Після закінчення консерваторії Христина перейшла жити у квартиру, яку вони досі здавали, і протягом перших півроку надовше зійшлася з однокурсницею, з якою вони навіть планували разом жити й усиновити дитину. Але через півроку однокурсниця зрадила Христині, і відтоді вона вже більше ні з ким не планувала спільного майбутнього.

Одного разу їй наснився сон, у якому вона сиділа в темній кімнаті і дуже боялася. Поряд із нею була Ева та три порожні стільці. Ева просила Христину уявити, що на стільцях сидять її батько, мати й бабця, і спробувати поговорити з кожним із них про все, про що вони не договорили в дитинстві. Христина не хотіла, стверджувала, що не знає, про що можна з ними говорити. Тоді Ева запитала її, чи відчуває вона ступні своїх ніг. Христина за-

мислилася й справді відчула, як до ніг приливає тепло. Потім сказала:

— Гарзд, я поговорю, але нехай кожен із них приходять окремо. Спершу бабця.

І на порожньому кріслі перед нею з'явилася бабця. Крісло від цього стало відразу вищим і якимось чистішим, Христина також випросталася, поправила на собі одяг і привіталася:

— Доброго дня, бабцю. Нам бракує вас. Знаєте, я хотіла вам сказати, що без вас нам було дуже погано. А ще знаєте, бабцю, я іноді ненавиділа вас, ненавиділа манну кашу, яку ви заставляли мене їсти, ненавиділа довге волосся, яке ви примушували мене носити, лякаючи тим, що я можу полісіти, якщо мене неправильно пострижуть, ненавиділа за те, що ви в дитинстві лякали мене бабаєм, а потім розповіли мені, що Миколая не існує, а подарунки приносять батьки. Навіщо ви так із Миколаєм? Я ще кілька років продовжувала вірити в те, що існує зубна фея, яка міняє молочні зуби на монетки, а листи Миколаю складала тільки подумки й сама цього соромилася. Я ненавиділа вас за те, що ви ніколи не посміхалися моїй мамі та говорили мені, що вона все робить неправильно і що я виросту такою, як вона, якщо не буду слухатися. І я не слухалася, бо хотіла вирости такою, як мама. Я дуже любила вас, бабцю, але через вас мої батьки постійно сварилися й після цього в нас удома було так тихо й порожньо, ніби хтось помер. І в'янули квіти, які забували підливати, а, можливо, квіти також чутливі до того, що відбувається з їхніми господарями. І я підливала ваші квіти мильним розчином і кип'ятком, виставляла вазонки потай на мороз, щоб ваші квіти теж в'янули і вам було прикро. Але ви не шкодували квітів, для вас вони не були живими істотами. Ви безжально обрізали зелені пагони, якщо вони здавалися вам

зайвими, ви виставляли замерзнути ті вазони, які вам не подобалися. Ви кастрували своїх котів, а потім випускали гуляти надвір, і там їх загризали здорові дворові коти. Я ніколи не говорила вам цього всього, бабцю, ніколи б не наважилася. Але, попри все, я страшенно вас любила.

— Так, мамо, — продовжувала Христина, повернувшись до іншого крісла. — Бабці вже немає тут. І я знаю, що вона багато в чому винна. Але ми також винні, що дозволили їй втручатися в наше життя й поламали все, у чому нам було добре. Ніколи не можна бути лише жертвою, це означає заперечувати в собі те, що провокує когось поводитися з тобою несправедливо. І змінитися мали ми всі. Разом. Наша помилка була в тому, що ми не були разом. Але я знаю, що ти завжди була зі мною. І якби ти залишилася зі мною, мабуть, у мене все склалося б по-іншому. Я знаю, я винна, що не захищала тебе, але я була ще така мала і не змогла пробачити тобі, що твої образи виявилися для тебе важливішими, ніж час, який ти ще могла побути зі мною. Знаєш, я завжди ревнувала тебе. До твоєї роботи, до того, що ти така гарна і в тебе стільки туфель на високих каблуках, а в мене немає жодних і мені забороняють носити твої, за те, що ти відсилаєш мене спати, а потім сідаєш із татом перед телевізором дивитися якийсь фільм і що вам добре без мене, за те, що ти відправляла мене до бабусі на час своїх постійних відряджень. За те, що в мене залишилися лише такі ідіотські дитячі спогади про тебе, що вони не переросли в більш дорослі проблеми й конфлікти. За те, що ти ніколи не радила мені, з ким зустрічатися, а з ким — ні, що я не мала змоги не послухатися тебе, а потім шкодувати, що всі справді важливі рішення в житті я змушена була приймати без тебе. Я й тепер іноді відчуваю себе так, ніби це я — мати, а ти — моя дитина, яка померла в дитячому віці. І від

цього в мене все плутається в голові і я не знаю, що правильно, а що погано. Якась частина мене так і не подорослішала, бо не отримала на це твоєї згоди. І мені іноді здається, що серед людей, яких я допускаю до себе ближче, я завжди шукаю тебе, але водночас добре знаю, що тебе не існує, бо те, що я знаю про тебе, складається більше з моїх вигадок, ніж із реальних спогадів. Я розумію, що не можна все життя провести в пошуках людини, яка замінить тобі те, чого в тебе ніколи не було. Але не знаю, як зупинити ці пошуки. Просто якби ти була зі мною трохи довше, я б устигла розчаруватися в тобі, ти не залишилася б у моїй свідомості такою всемогутньою, якими бувають лише мами маленьких дівчаток. І ця твоя всемогутність за час твоєї відсутності розрослася в мені й перетворилася на частину мене самої. І я більше не знаю, що саме в мені — це ти, що — я, а що — мої вигадки про нас обох, які я старанно намагаюся навіть сама перед собою вважати правдою. Вибач, мамо, що це все так плутано й так сентиментально. Ти ніби іграшка, загублена в дитинстві, спогад про яку не дає спокою в старості. Вибач за все, чого ми не встигли.

Потім Христина замовкла. А через деякий час затремтіла і сказала, звертаючись до Еви:

— Я не можу поговорити з батьком. Для цього мені треба зайти глибше, у той кут кімнати, де нічого не видно. А мені страшно.

— Усе правильно, — відповіла їй Ева. — Тобі страшно того, що ти ховаєш сама від себе. Намагаєшся зробити вигляд, ніби цього не було. Але якщо ти зайдеш туди й побачиш це, ти завершиш цю справу й далі будеш ставитися до цього спокійніше. Усі знайомі страхи відразу стають не такими страшними. Ти ж знаєш.

— Ні, — рішуче відповіла Христина. — Я не можу. Мені достатньо, що я поговорила з бабцею і мамою. Якщо ця

твоя терапія чогось варта, мені має полегшати. А заходити в той темний кут я не буду.

На цьому Христина прокинулася й зрозуміла, що її сон був нав'язаний книгою, яку вона читала перед тим, як заснути. Це була одна з Евиних книг про терапевтичні практики. І в одному з описаних випадків пацієнтка також зупинилася посеред спроби відтворити свої дитячі переживання й відмовилася заходити в темну кімнату, де ховала сама від себе незавершені розмови та конфлікти з батьком. Христина зробила собі чаю й дочитала розділ. Пацієнтка після кількох наступних сеансів таки зайшла до темної кімнати, й виявилось, що її фобії та комплекси були пов'язані з побаченою в ранньому дитинстві сценою сексу між батьками, яку дитячий мозок зінтерпретував як сцену насильства й загнав глибоко в підсвідомість. Сам факт пацієнтка забула, але в її підсвідомості залишилася незавершена справа, яка змушувала її страждати від незрозумілих страхів, і поки вона ще раз, уже дорослими очима, не побачила цю сцену, страхи були нав'язливими й повторюваними нічними кошмарами, які мучили її й доводили до нервових зривів. Вона ставала дратівливою, страждала від тривалого безсоння й депресій. Після пережитого усвідомлення дитячої травми їй стало значно легше.

Заглиблення завбільшки з кулак з'явилося під грудьми Христини відразу після смерті матері. Христина притулила долоню до того місця, де було заглиблення, і спробувала зрозуміти, що відчуває при цьому. Відчувала вона тупий біль і водночас несправедливість, гіркоту, так само вона почувала себе, коли ховали маму. Тоді їй здавалося, що мати відштовхує її і йде назавжди, залишаючи по собі тільки цей тупий біль, ніби після удару кулаком у груди.

* * *

Штефан був єдиним знайомим чоловіком Соломії, з яким вона могла поговорити про музику. Ну, може, не про музику. Для цього він був занадто вже аматором. Але принаймні про відчуття струн, ритму, про те, як сниться біль у пальцях, якщо довго не грати. Про повільне й захопливе перетворення тортур на задоволення. Настільки захопливе, що на його тлі можна забути про багато що. Штефан і Соломія ніколи не обговорювали того, про що намагалися забути, розмовляючи про все це, хоча зовсім забути, ясна річ, так і не вдавалося, хіба лише на мить відволіктися.

На відміну від Соломії, яка довго вагалася, зважувала всі аргументи, приходила до логічного висновку, а потім приймала рішення, яке зазвичай суперечило цьому висновку, Штефан був людиною раціональною та цілеспрямованою. Принаймні був сам у цьому твердо переконаний. Приймаючи відповідальне рішення, він коротко зважував усі аргументи і діяв залежно від того, які з них переважували: «за» чи «проти». Спонтанність і раптовість у прийнятті рішень були для нього чужими, як і те, наскільки прийняте рішення відповідало його власним бажанням, чи те, що могла б підказати йому інтуїція, якби він не заперечував цілковито існування останньої. Як і всі люди, схильні вірити, що реальність функціонує відповідно до якихось чітко визначених конкретних методів та схем і вимагає допасованих до цього способів дії, а особисті враження й бажання — це лише слабкості, які заважають у досягненні мети, Штефан звик цілковито ігнорувати свою внутрішню зону, як назвала б це Евін психоаналітик.

А якщо він раптом опинявся в ситуації, де напрацьовані й відомі йому схеми втрачали свою вагу, він зазвичай

почувався розгубленим. Коли назривала необхідність вирішити щось, прислухаючись до власних бажань і почуттів, він відчував цілковиту відсутність у собі цих бажань і знав лише те, що мав би відчувати в цей момент, а не те, що відчуває насправді, тому був цілковито безпорадним у такій ситуації і просто чекав, поки хтось вирішить за нього. Соломія помітила це вже під час першої їхньої зустрічі.

— Уявляєш, — розповідала вона згодом Христині. — Він не міг зробити замовлення, бо не знав, чого йому хочеться більше — кави чи чаю, і довго розповідав мені, що іноді не може заснути після кави, а іноді — після чаю, а часом не може заснути, навіть якщо не пив на ніч ні кави, ні чаю. А тоді — що о цій порі у Львові зазвичай п'ють каву, але англійці віддають перевагу чаю, тому складно прийняти правильне рішення. Уявляєш, так і сказав: «правильне рішення» — це про каву чи чай. Урешті я просто замовила за нього — і він так зрадів, не повіриш.

Але Христина якраз повірила. Усе, що Соломія розповідала про Штефана, страшенно нагадувало її власного батька. Той теж любив притримуватися надійних схем і приймати рішення, які «слід» чи «не варто» приймати в тій чи іншій ситуації, ніби зазираючи щоразу до невидимого підручника, у якому крок за кроком розписане його життя й щоразу вказані варіанти правильних і хибних вчинків, а також бали, які він отримає, вибравши той чи інший варіант. А якщо в підручнику раптом була вирвана сторінка або просто не існувало відповідного розділу, батько відчував безмежну розгубленість, холод між пальцями ніг і тремтіння в грудях, що завжди супроводжувало в нього страх перед необхідністю приймати рішення, ніким не вивірене й не затвержене. Таких ситуацій він намагався всіляко уникати і або зволікав, доки міг, або нама-

гався з кимось «порадитися», щоб заспокоїти власне сумління і хоча б частково перекласти відповідальність на когось іншого.

— Це мені нагадує якийсь застиглий гештальт із авторитарною мамою, яка все й завжди вирішує за сина та не допускає ніякої шкідливої самодіяльності, — посміхнулася Христина. — Евін психоаналітик тут мала б що сказати.

— Мабуть, щось у цьому є. Мама в нього справді гіперавторитарна. Ну, але ж ти знаєш цих галицьких бабусь, які і в дев'яносто легко піднесуть на спині два корці пшениці. З ними не посперечаєшся. Як на таку маму, Штефан і так доволі адекватний. Тільки справді зовсім не вміє відчувати власного тіла. Якщо його запитати, що він відчуває, то тільки губиться, дихання стає поверховим, хребет втрачає гнучкість, на обличчі застигає закам'яніла маска. Жодного відчуття не здатен описати, навіть чи нога в нього затерпла, чи він її відчуває і як саме відчуває — тепло чи холодно, напружено чи вільно, рухливо чи застигло. Внутрішня зона геть заблокована. Ну і, ясна річ, — глибоке переконання, що всі відчуття й бажання — це просто слабкості, які не можна собі дозволяти, бо це заважає рухатися вперед. А куди саме «вперед» і головне — навіщо, це вже питання з «недозволеного» асортименту.

Соломіїні батьки були зразковою парою. Це було одне з тих рідкісних студентських подружжів, яке витримало випробування часом. Вони становили єдиний механізм і завжди говорили й діяли чітко та злагоджено. Тонко відчували одне одного й приймали рішення та виконували їх, ніби грали в теніс, уміло подаючи і відбиваючи м'ячі. Точніше, ідеальною була мати Соломії. Випростана, ніби

з натягнутою десь глибоко всередині струною, завжди доглянута, з ретельним макіяжем і ретельно зачесана, вона була такою ж бездоганною в усьому, що робила. Удома в них завжди панував ідеальний порядок, обід завжди був свіжим і ніколи розігрітим, а страви — вишуканими й складними в приготуванні. Усі знайомі дивувалися, коли Соломіїна мама встигає все це — мити вікна раз на місяць, улаштовувати генеральне прибирання щодва тижні, крохмалити власноручно вишиті серветки для обіднього столу, до блиску чистити срібний сервіз, яким вони користувалися щодня, випікати пиріжки з листкового тіста, зробленого також власноруч. А при тому всьому ще й працювати директором невеликої торговельної фірми.

Батько обохнював Соломію, і коли мами не було вдома, вони часто влаштовували собі невеличкий бунт: вечеряли канапками з ковбасою та сиром, запивали все це чаєм і дивилися телевизор — жодна з цих приємностей не допускалася суворою мамою: телевизор вона вважала не менш шкідливим, ніж канапки на ніч. Потай батько іноді дозволяв Соломії після таких оргій лягти спати, не почистивши зуби й не помивши ноги (мама щодня купала її перед сном), — замість цього вони довго читали якусь заборонену мамою дитячу книгу (мама вважала, що дітям неприпустимо читати про жажіття й насильство, таким чином, із доступу вилучалася вагома частина світової дитячої класики) та розповідали одне одному страшні історії. У цих історіях батько здебільшого був вовком, а Соломія — Червоною Шапочкою, але не наївною і беззахисною, а підступною та жорстокою, і вони вигадували різні варіанти історії вовка й дівчинки, у яких жертвою переважно ставав вовк.

Її батько був дуже нетиповим для тих часів чоловіком. Він уважно стежив за модою й завжди давав доньці корис-

ні поради про те, як їй краще вдягнутися. Сам діставав їй гостродефіцитні модні речі, вибирав зачіски, взуття й навіть радився з нею, як із дорослою, коли слід було прийняти якийсь важливе рішення. Іноді Соломіїна мати навіть жартувала, що донька зможе скоро замінити її на посаді дружини, настільки по-дорослому поводитися Соломія. Сама ж Соломія потай ревнувала маму до батька й мріяла колись вийти за нього заміж.

Коли Соломії виповнилося одинадцять, батько пішов від них. У нього вже кілька років був постійний коханець, і він нарешті наважився сказати про це дружині. Пропонував продовжувати жити разом, аби не травмувати дитину, але мати зі скандалом вигнала його з дому. Соломія пригадувала, як після цього до матері стали частіше приходити подруги, вони зачинялися на кухні, пили солодкі лікери маминого приготування, і до Соломії іноді долітали уривки фраз про те, «як він міг», «ти така ідеальна господиня», «кинути таку жінку — злочин», «він ще пошкодує, бо такої іншої більше немає». Тепер Соломія розуміла, що все це була правда, її мати дійсно ідеальна не лише господиня, а й жінка, мати, подруга, людина. Усі її дії можна було б записувати в книжечку корисних порад правильної поведінки дітей і дорослих. Вона завжди говорила тільки правду, заступалася за слабших, годувала бездомних тварин, усіх жаліла, ні на кого ніколи не підвищувала голосу, усе, що робила — робила бездоганно. Але навіть якби її батько не виявився геєм, то саме це й зруйнувало б рано чи пізно їхні стосунки. Бо з часом ця бездоганність стала вартувати матері все більших зусиль і поволі витісняла з неї все, що заважало — слабкість, вразливість, емоції, почуття. Соломіїна мати була настільки зосереджена на власній організованості й бездоганності, що на будь-які відхилення від запланованого

просто не була здатна. Усі батькові намагання проникнути за її ідеально холодний фасад були приречені на невдачу. Якщо він хотів уникнути чергового генерального прибирання в суботу й спонтанно кликав усіх поїхати в ліс посмажити сосиски, мати або пручалася, мотивуючи це незапланованістю, або погоджувалася й моментально кидалася збирати все, на її думку, необхідне. Шукала на антресолях пікніковий кошик, перемивала зібраний у ньому пластмасовий посуд, витирала його рушником, мила овочі, чистила від шкірки огірки й помідори, обдавала кип'ятком цибулю, акуратно складала до окремого мішечка почищені зубці часнику, не менш акуратно нарізала хліб, накривала все це туго накрохмаленими серветками й поміщала масло в банку з холодною водою, навіть якщо їхати вони збиралися недалеко і йому не загрожувала перспектива розтанути. Зазвичай ці ретельні збирання тривали так довго й вартували стількох зусиль, що вся радість від спонтанної поїздки минала й вони понуро сиділи біля вогню, з'їдаючи ідеально засмажені сосиски, а мама коментувала їжу інформацією про вміщені там імовірні канцерогени.

Довший час батько продовжував грати роль ідеального та слухняного чоловіка, поволі покидаючи намагання реанімувати стосунки, що все більше кам'яніли й перетворювалися на застиглий у своїй бездоганності фасад неіснуючої будівлі.

Після того як батько пішов, Соломія рік не розмовляла. Мама водила її до кількох дитячих психологів, але нічого не допомагало. У одинадцятирічній доньки була перша справжня доросла депресія. Вона мовчала в школі, мовчала вдома, виконувала лише письмові завдання, від виконання усних відмовлялася.

Через рік вона заговорила знову, але це вже була інша Соломія. Доросла, заглиблена в себе, змужніла від першої та найбільшої в житті втрати.

Відтоді всі її чоловіки були для неї лише спробами віднайти втрачену батькову відданість. А оскільки вони й близько не могли дорівнятися до батька, то Соломія і ставилася до них із відповідною поблажливістю, нікого не сприймаючи надто серйозно. Її життєрадісність, емоційність і спрага новизни якимось химерно співіснували із захованою десь дуже глибоко чорною меланхолією та цілковитою зневірою. Про цю приховану сторону її натури знала, здається, лише Христина. У Соломії було ідентичне з Христиною заглиблення під грудьми, тільки повернуте в інший бік. До Христининою заглиблення краще пасував за формою кулак правої руки, а до Соломіїного — лівої.

* * *

Одного разу в розмові зі знайомою Христина сказала:

— Часом я шкодую, що не народилася гетеросексуальною. У мене дуже розвинені опікунські риси, і я могла б стати чудовою матір'ю і подругою чоловікові. Але не судилося.

Згодом, у якійсь іншій компанії, ця знайома, яка була бісексуальною, сказала:

— Христина шкодує, що не народилася нормальною.

Сексуальна орієнтація часто ставала предметом розмов Христини зі знайомими. У цьому було щось підозріле, адже якби вона була гетеросексуальною, то обговорювати це нікому не спало б на думку.

Їхні стосунки з Евою були вільними від будь-яких зобов'язань. Час від часу Христина залишалася в Еви на ніч, іноді вони разом ходили в якийсь лесбійський клуб, де Ева

або хтось із її знайомих платили за Христинину випивку. Одного разу вони взяли з собою Соломію, і та була вражена, що це чи не вперше в освіченому німецькомовному товаристві до неї поставилися як до рівної, а не як до людини другого сорту. Христина подумала тоді, що й справді, її сексуальна орієнтація, яка вдома лише додавала їй проблем, тут радше допомагала, бо лесбійки тут відчували із лесбійками-заробітчанками більшу солідарність, ніж із подругами з країн євроспільноти. Ева навіть розповідала Христині, що мати подругу-східноєвропейку вважається особливим шиком, бо жінки, які приїзять на заробітки, здебільшого аж за кордоном відкривають у собі латентні сексуальні схильності. Виховані в суворих патріархальних родинах, східноєвропейські жінки їхнього з Евою віку іноді навіть не замислюються над можливістю іншої сексуальної орієнтації, окрім загальноприйнятої. «Відкрити» таку латентну лесбійку вважалося справжнім везінням, адже такі жінки, як правило, володіли колосальним нерозтраченим сексуальним потенціалом, що обіцяло бурхливі й часто довготривалі стосунки. Вірність і самозреченість, характерна для українок, теж була рідкісною в лесбійському середовищі й дуже цінувалася.

— Тобі не здається, що Ева не проти мати з тобою постійні стосунки, але не наважується запропонувати це? — запитала одного разу Соломія Христину.

— Чому не наважується?

— Бо якщо ти не хочеш постійних стосунків, то тобі доведеться відмовити їй, а оскільки від добрих стосунків із нею залежить твій легальний статус, це робить ситуацію не надто чесною.

— Є така штука, — погодилася Христина. — Я й сама вже думала поговорити з нею про це, бо в нас ніби непо-

гано все складається. Але мене стримують ті ж міркування. Якщо вона раптом ще не готова, то їй буде незручно зізнатися в цьому, щоб я не відчула себе по-дурному, ніби мені залежить на ній лише тому, що вона мені допомагає.

— Але ж якось ви повинні порозумітися. — Соломію завжди дратували якісь невизначеності у взаєминах між людьми. — Якщо хочеш, я можу з нею поговорити.

— Ні, тільки не це. Ми ж не в третьому класі. Це наша з нею справа, і ми самі розберемося, — злякалася Христина.

— Можливо, її трохи збиває з пантелику те, що ми з тобою живемо разом і вона не дуже розуміє, що між нами відбувається? — Соломія уважно подивилася в очі Христині.

— А що між нами відбувається?

— Ми просто друзі, друзі настільки давні, що іноді можемо дозволити собі потішити одна одну сексуально, не заморочуючись тим, що це когось скривдить або дасть підстави до нічим не вмотивованих сподівань.

— Сподівань на що?

— Ну, наприклад, на стосунки іншого типу. Такі, як у вас із Евою.

— Тобто більш серйозні? — Христина добре знала, як саме Соломія ставиться до їхніх стосунків, але однаково щоразу її неприємно зачіпали такі відвертості.

— Та ні, у нас якраз найбільш серйозні стосунки з усіх можливих. Вони стабільні, тривкі й незалежні від різних гормональних коливань. Коли до стосунків домішується забагато емоцій, то серйозності це лише шкодить. Ну, але трохи й пожвавлює, ясна річ.

— Ну, а що буде, якщо ми з Евою раптом вирішимо жити разом?

— Та нічого не буде, усе залишиться як є.

— А може, не обов'язково для цього щось міняти? Хай залишається так, як зараз?

— Це тобі вирішувати. Просто мені здається, ви з Евою були б щасливішими, якби зменшили дистанцію.

— Або ні. Це ніколи невідомо.

* * *

Евине помешкання Христина відімкнула своїм ключем. Зайшла досередини. Озирнулася й побачила, що Евиних капців немає на звичному місці, а в душі шумить вода.

— Я чую, що ти прийшла, уже вибігаю, — крикнула з ванни Ева.

Христина зайшла до кухні й не побачила звичного розгардіяшу. На чисто витертому столі стояли свіжі квіти, віконця кухонних шафок аж блищали, мабуть, їх нещодавно відполірували, посудомийка була розвантажена, й навіть у холодильнику панувала підозріла чистота.

Христина зайшла до кімнати. Але й там усе виглядало значно чистіше, ніж навіть після її прибирань.

— Ти здивована? — Ева нечутно підійшла ззаду й обійняла Христину за талію. З її мокрого волосся скапувала на підлогу вода, у руці вона тримала келих із білим вином, улюбленим сортом Христини. — Знаєш, я подумала, що несправедливо, коли смітимо тут ми обоє, а прибираєш тільки ти. А оскільки завести нелегальну прибиральницю ти мені не дозволяєш, та це й суперечить закону, то тепер я теж буду прибирати, коли встигатиму. Ти не сваритимеш мене за недостатню старанність? — Ева посміхнулася, сподіваючись на продовження еротичної гри.

— Знаєш, я прочитала в газеті, що Соломія сьогодні викинулася з вікна, — сказала Христина.

Ева змінилася в обличчі.

— Точно? Ти намагалася їй подзвонити?

— Намагалася. Не бере слухавки.

— То чого ти поїхала сюди, а не додому?

— Мені страшно їхати туди самій.

— Я зараз, — кинула Ева, поставила на стіл келих із вином і побігла одягатися.

Через двадцять хвилин машина Еви зупинилася біля під'їзду, де Соломія та Христина знімали помешкання.

— Можна попросити тебе про одну річ, перш ніж ми зайдемо туди? — запитала Ева.

— Кажи.

— Не сприймай це як егоїзм, просто я вже давно вирішила, що скажу це тобі саме сьогодні й попри все, що трапилося, я таки хочу це зробити. І попереджаю — у жодному разі нічого не вирішуй із ввічливості. Що б ти мені не сказала, це ніяк не повинно вплинути на наші стосунки. Просто мені здається, що нам час спробувати пожити разом. Подумай про це, і якщо ти не проти, переїзди.

— Я подумаю, — коротко відповіла Христина й вийшла з машини.

Перед дверима вона віддала ключ Еві:

— Спробуй ти.

Ева відчинила двері. З порогу вони побачили, як Соломія порається на кухні.

— Привіт. А ти щось рано сьогодні. О, і ти, Ево. Привіт.

Христина подумала, що на цьому місці мала би знепритомніти, упавши на руки Еві, точнісінько як це зробила б героїня старосвітської мелодрами. Але знепритомніти їй ніколи ще не вдавалося навіть задля того, щоб уникнути незручних чи неприємних ситуацій, як ось ця. Натомість у голові в такі моменти завжди плуталися думки й не вдавалося зосередитися ні на чому конкретному. Наприклад, зараз Христина чомусь згадала, що сьогодні вночі уві сні нарешті встигла побувати в темній кімнаті, де на порожньому

стілці сидів її батько. Він щось майстрував, заглибившись у розглядання предмету, контури якого Христина не розгледіла. Але був при цьому в одних трусах. Широких розношених «сімейних» трусах у клітинку з отвором спереду. З отвору визирав кінчик прутня. Зморщений і червоний. Христину затрусило, коли вона згадала про це.

— Тобі вже краще? — запитала її Соломія. — Покажи ту газету.

— Подивись у сумці, — відповіла Христина.

— Уже дивилися. Немає, — сказала Ева.

Христина, похитуючись, устала з місця, витрусила на стіл вміст сумки. Але ніякої газети там і справді не було. За вікном сутеніло. Найдовший день у житті Христини завершувався.

— Я збігаю по вино, — сказала Соломія.

— Біжи, — хором відповіли їй Христина й Ева.

Літературно-художнє видання

СНЯДАНКО Наталка
Фрау Мюллер не налаштована платити більше
Роман

Головний редактор *С. С. Скляр*
Завідувач редакції *К. В. Шаповалова*
Відповідальний за випуск *Т. М. Куксова*
Редактор *Р. В. Мельників*
Художній редактор *Н. В. Переходенко*
Технічний редактор *А. Г. Верьовкін*
Коректор *І. Г. Веремій*

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Видавництво Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
www.trade.bookclub.ua

ГУРТОВИЙ ПРОДАЖ КНИГ ВИДАВНИЦТВА

ХАРКІВ

ДП з іноземними інвестиціями
«Книжковий Клуб “Клуб Сімейного
Дозвілля”»
61140, г. Харків-140,
просп. Гагаріна, 20-А
тел./факс +38 (057) 703-44-57
e-mail: trade@bookclub.ua
www.trade.bookclub.ua

Одеський підрозділ

65017, м. Одеса, вул. Малиновського, 16-А, кімн. 109
тел. +38 (067) 572-44-28
e-mail: odessa@bookclub.ua

ЗАПОРІЖЖЯ

ФОП Савчук Ю. Д.
69057, м. Запоріжжя, вул. Новобудов, 3
Тел.: +38 (050) 347-05-68
e-mail: vega_center@i.ua

ДОНЕЦЬК

ТОВ «ВКФ “Універсальний бізнес”»
83096, м. Донецьк, вул. Куйбишева, 131-Г
Тел.: +38 (062) 345-63-08
+38 (062) 348-37-92
+38 (062) 348-37-86
e-mail: ksd@kredo.net.ua

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

служба роботи з клієнтами:

тел. +38 (057) 783-88-88
e-mail: support@bookclub.ua
Інтернет-магазин: www.bookclub.ua
«Книжковий клуб», а/с 84, Харків, 61001

Сняданко Н.

С53 Фрау Мюллер не налаштована платити більше : роман / Наталка Сняданко ; передм. А. Любки. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. — 304 с.

ISBN 978-966-14-6119-1 (PDF)

Коротке повідомлення кримінальної хроніки в ранковій газеті може стати саме тим поштовхом, який спонукає людину по-новому глянути на своє життя. Христина і Соломія разом вирушали до Берліна на пошуки щастя. Тіло однієї з них тепер лежить на бруківці, обв'язане крейдою. Але що підштовхнуло молоду жінку до цього кроку? Можливо, нерозділене почуття до своєї подружки?

УДК 821.161.2
ББК 84.4УКР